CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 297 Subject:

Title: Bhaṭṭa Dīpikā

Author: Khaṇḍadeva Scribe: —

Date of the work: Date of the Ms.: V.S. 1785

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 10" by 4.4" Extent: 98 foll

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks: —

भा॰९ ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ यज्ञकर्म ॥ ॥ तदेवंसिद्धेतिदेशेतत्रापितत्पदार्थविषयत्वंस्थितेः
१ त्रिविधश्चोहोनिरूप्यते मंत्रोहः सामोहः संस्कारोहश्च तत्रोहोनामप्रकृतावन्यथादृष्टस्यविकृता-
वन्यथाभावः तत्त्वंचयेनसंबंधेनयद्धर्मावच्छिन्नवृत्तित्वंयस्यप्रकृतौश्रुतंतस्यतेनसंबंधेनवि-
कृतौतद्धर्मावच्छिन्नभिन्नवृत्तित्वं अस्तिचदेवदेवस्यत्वादिमंत्रेषुप्रोक्षणादिसंस्कारेषुचामंत्राणां
हिस्मारकत्वसंबंधेनाग्नित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वंश्रुतंप्रकृतौ । विकृतौचतत्तेनैवसंबंधेनतद्धर्माव-
च्छिन्नभिन्नसूर्यादिवृत्तित्वात् । एवंप्रोक्षणावघातादीनामपिसंस्कार्यतासंबंधेनव्रीहित्वाव-
च्छिन्नवृत्तित्वंप्रकृतौश्रुतंविकृतौचतत्तेनैवसंबंधेनतद्धर्मावच्छिन्नभिन्नश्यामाकादिवृत्तित्वा-
त् । एवंसाम्नामपिआइभावादिरूपाणां । येनसंबंधेनयत्स्थानगतैकारवृत्तित्वंप्रकृतौश्रु-
तंविकृतौतत्तेनैवसंबंधेनतत्स्थानमीनस्थानगतैकारवृत्तित्वादूहः । अतश्चतत्त्वंतात्प-
र्यमनपेक्ष्यप्रतीयमानत्वंतेनोक्तैकारवृत्तित्वादेःशब्दादप्रतीतावपिनक्षतिः । अत्रसंबंधेक्वा-

विवक्षायांयथाग्नेःपुरोडाशीयोद्देशांशस्यप्रकृतौस्मारकत्वसंबंधेनाग्नीयोमंत्रेदेवतावत्त्वेविकृतावम-
प्युक्तान्यदेवताविधानेनाणद्युपकारस्यसंबंधान्तरेणाकृत्तप्रकारवृत्तित्वादतिप्रसंगवारणाय
संबंधैक्यविवक्षणं । प्रकृतावेवव्रीहित्वाद्यवच्छिन्नवृत्तित्वेनश्रुतानामवघातादीनांनाभिन्वय-
वादिवृत्तित्वान्नहाराणापप्रकृतिविकृतिपदोपादाने । प्रकृतिस्थव्रीहिव्यक्तिरूपेसयासौयोहिविकृ-
तिस्थव्रीहिव्यक्तीनांभेदादातिदेशिकव्रीहिमत्सौर्यादावेवावघातादीनामूहवारणायद्धर्माव-
च्छिन्नेतिशेषणंसौर्यस्थव्रीहिषुतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्रीहिभेदसत्त्वेपिव्रीहित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकतभेदाभावात् । एवमाध्येविकृतौतद्धांगीकारेप्यदोषः । प्रकृतौप्रोक्षणादीनां
तात्पर्यणासाक्षादपूर्वसाधनत्वावच्छिन्नवृत्तित्वस्यैवविवक्षितत्वेनविकृतावपितेनैवरूपेणाश्या-
माकवृत्तित्वादिसंभवे अपूर्वचयोद्देशेपणंप्रासीयत्वादिनाभेदविवक्षायांतुसौर्यस्थव्रीहिवृत्तित्वमपि
मध्यंकाश्कृतपदंनिरुक्तप्रतीयमानत्वार्थकं अपूर्वसाधनत्वस्यतात्पर्यज्ञानाधीनत्वेननिरुक्तश्रुत-

भा॰चि॰ त्वाभावात्॥ अत्र वाग्निपदस्थाने सूर्यादिपदप्रक्षेपेपि अवशिष्टमंत्रस्य प्राकृतत्वान्न यायान्नलक्ष
२ णोत्तस्येति शब्दानुपपत्तिः॥ एवं च यत्र प्राकृतत्वमकृत्स्नस्थानेऽगतरस्योहस्तत्रोहशब्दो भाक्त इति ध्ये
यं॥ अथवा स्वकृततरनूहोधानत्तस्येति पदं प्राकृतत्तत्त्वोर्थायन्नान्यत्तरपरमिति संक्षेपः॥ सचोहः प्रा
कृतपदार्थानां प्रकृतौ यद्रूपावच्छिन्नोद्देश्यसंबंधित्वेन विधानं तद्रूपावच्छिन्नसंबंधित्वेनैवाति
देशसिध्येत्तन्नतु स्वरूपेणैवातिदेशे। तथात्वे अग्निपदस्यैवातिदेशेन सौर्येत्तस्यैवाहणादिप्रयो
जनं तत्र कल्पनयाग्नयोगोपपत्त्या हृहानायत्तेः॥ अत एवोपकारद्वष्टभावेन परार्थानां विकृतावति
देशः। प्रकृतौ निरूपितरूपाणामेव वा विकृतावतिदेश इति शरदशमेवस्यतात्तदिहोयो यात्तत
याकिं प्रोक्षणावघातादीनामग्नेपेजयं निर्वपामीत्याद्यावग्न्यादिपदानां च प्रकृतौ व्रीहित्वाग्नित्वा
द्यवच्छिन्नोद्देशेन विधानं तत्त्व व्रीह्यग्न्यादिप्रयुक्तास्तेथवा एवं साधनत्वाच्छिन्नोद्देशेनात् राम॰
तासां पूर्वप्रयुक्ता इति चिंत्यते। व्रीह्यादिप्रयुक्तत्वे श्यामाकेष्वसौर्ये वा व्रीह्याहीनामभावान्नोप्रोक्ष २

णादीनां लोप एव नत्तहः॥ अपूर्वप्रयुक्तत्वे तु श्यामाकादीनामपि तद्रूपावच्छिन्नत्वात्तत्सिध्य
त्यूहः॥ तत्र यत्रापि आग्नेयादिपुरोडाशकारकस्य सेनस्कन्नमुद्देश्यतावच्छेदकं तत्रापि काश्यानुग्राहकाकां
क्षारूपेतिकर्तव्यताकांक्षात्मकप्रकरणेन यागांग तत्त्वैव प्रयाजादिविधानान्यागविशेषत्वेनैवो
देश्यतावच्छेदकेन त्वपूर्वत्वं समप्राधान्यापत्तेः॥ न चैतावता यागीत्यवत्त्वापत्तिः॥ अनवादस्य संक्षि
से भवे संनिहितत्वगामित्वेनाग्नेयादित्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वात्तन्न चात्रातिदेशोऽध्येदः॥ अपू
र्वविशेषार्थत्वेऽव आग्नेयाद्यर्थत्वापत्तेः कुर्यादित्यतिदेशेनाग्नेयस्थानापन्ने सौर्ये धर्मातिदे
शोपपत्तेः॥ अतस्तेयागप्रयुक्ता एव। ततश्च किमवधात्यं यत्र व्रीह्यादिसंयोगेनैव प्रोक्षणादिश्रु
वणाद्व्रीहित्वादिकमेवोद्देश्यतावच्छेदकमिति न व्रीहियागादिस्वरूपार्थत्वं धर्माणामानर्थ
क्यं तेषामपि अग्निवत्फलवत्त्वेन तदभावात्तन्न चाग्नेनामाधानव्यतिरेकेणाश्यत्तोप्रमाणाभा
वेन तदभावेपि व्रीह्यादीनां प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वाद्यानर्थक्यापत्तिस्तद्व

भा॰प॰ स्यैवेति वाच्यं॰ एतादृशानर्थक्यपरिहारार्थं प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणामेव कल्पितत्वात्कार्यान्त
३ तरेण यागार्थत्वस्यापूर्वार्थत्वस्य वा बोधोपपत्तेर्निषादस्थपतिन्यायेन व्रीहिपदेपचाहिसाधार
णेनापूर्वसाधनत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात्॰ अस्तु वा व्रीहिपदे लक्षणा तथापि लाघवादुपस्थि
तत्वाच्च विजातीययागसाधनव्रीहित्वादिकमेव लक्ष्यतां न त्वपूर्वसाधनत्वं॰ न च यागस्यापि विजा
तीयत्वेन प्रोक्षणादिव्यतिरेकेणापि जायमानत्वादानर्थक्यापत्तिः यागत्वावच्छिन्नस्यापूर्वत्वा
वच्छिन्नस्येव जायमानत्वेपि विजातीययागत्वावच्छिन्नस्य प्रोक्षणादिव्यतिरेकेण जायमानत्वे
प्रमाणाभावात्। न हि आग्नेयत्वावच्छिन्नं प्रति काचित्सामग्री प्रोक्षणास्तित्वेन तज्जन्यव्यक्तौ आ
ग्नेयत्वाभिव्यक्तिर्भवेत्॰ प्रोक्षणादेरवत्तविधानवत्त्वेन तत्सामग्रीत्वात्तद्व्यतिरेकेण तदुत्पत्तौ
प्रमाणाभावेन न यागस्वरूपार्थत्वेप्यानर्थक्यं प्रोक्षणादीनां। अत एवारादुपकारकाणामपि या राम॰
गस्वरूपार्थत्वेनानर्थक्यमिति प्राहुः तदपि तावद्विजातीययागसाधनत्वमेव प्रोक्षणादीनाम् ३

देश्यतावच्छेदकं तथापि अपूर्वसाधनत्वद्रव्यस्य मायारीसा तत्र तत्र व्रीहित्वादिकं प्रविश्य
मिति श्यामाकेष्वपि तत्सत्त्वादूहसिद्धिरनिवार्यैव वस्तुतस्तु न विजातीययागसाधनत्वं तथा
विजातीययागव्यक्तीनामपि व्यापकीभूतयागत्वावच्छिन्नव्यक्त्यनुगतत्वात्तदवच्छिन्नं प्रति
द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नस्य लोकत एव कारणत्वावगतेः सामग्रीविशेषेण व्रीह्यादिद्रव्यं विनापि द्रव्या
न्तरेण कदाचिद्विजातीययागव्यक्तीनामुत्पत्तौ बाधकाभावेनानर्थक्यमत्र दुर्वारत्वात् न च
सामान्यसामग्र्यविशेषसहिताया एव कार्यजनकत्वनियमः अन्यत्र तथात्वेपि प्रकृते तथात्व
स्य नायां प्रमाणाभावात् तत्रैव यागाद्वक्रतादृक्के हेतुत्वमितिमितिलिङ्गानुपपत्तेश्च अत एव अन
येव रीत्यापकृष्य प्राप्तिमुपपाद्य फलजो नियमविधित्वं व्रीह्यादिविधीनामुपपाद्यते प्रतिनिधि
श्च अतो द्रव्यतत्संस्कारविधयः सर्वे अपूर्वसाधनीभूतविषयागव्यापकीभूतापूर्वत्वाव
च्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना कारणत्वस्य लोकतो अवगतरूपत्वेन निरूढप्रतिवेधानापत्तेः आदरप

भा॰ ९ कारकाणाममध्यनैयेवरीत्या अपूर्वजननानुकूलयोग्यतासंपादकत्वं दृष्टमेन तु यागार्थत्वं आन
४ र्थक्यापत्तेः। यागनिष्ठयोग्यतासंपादकत्वाच्च न प्राधान्यायत्तिरंगत्वविघातो वेत्यादि सुधीभिः कोक्त
मे। यत्तु व्रीहित्वाद्यवच्छिन्नोद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिः शाब्दबोधे लक्षणया त्वङ्गीकरणात्तः प्रधा
नं निष्पादृष्टोपपत्तिन्यायेन प्रोक्षणादिविशिष्टव्रीहीणां वाक्यांतरकल्पनया अपूर्वार्थत्वकल्पन
मित्युक्तं तत्प्रोक्षणादेस्तज्जन्यादृष्टस्य वा व्रीहित्वावच्छिन्नभाव्यकत्वे अयोग्यतानिष्प्रत्यूहप्रति
बंधकत्वात्तद्बोधस्यैवानुपपत्तेर्लक्षणांगीकारणात्स्य त्युक्तं अतो व्रीह्यादिपदेनापूर्वसाधन
त्वावच्छिन्नलक्षणात्तदुद्देशेनैव प्रोक्षणादिविधिरिति तेन अपूर्वप्रयुक्ताऽरे चेति सिद्धं। स्पष्टमा
कारावहः। न चैवमपि धर्मानुष्ठाने व्रीहित्वाहीनामपि अनुष्ठापकत्वं यागनिमित्तत्वादिकं तौ
तद्भावे भेदनाभावइव धर्मालोपापत्तिः। यद्वा व्रीह्यभावे न व्रीहित्वाहीनांनिमित्तत्वे प्रमाणाभा
वात्तत्वस्य प्रमाणारीत्या उद्देश्यतावच्छेदकत्वाभावप्रवेशेनानुष्ठापकत्वास्याप्यभावाच्च अतए राम॰ ४

वापूर्वमपि न निमित्तं अस्यैव तत्वान्निमित्तत्वं वस्तुतस्तत्फलेच्छाया अनुष्ठापकत्वेपिफ
लस्यासिद्धस्यानुष्ठापकत्वे प्रमाणाभावात् फलीभूतापूर्वमपि न निमित्तं। अनयैव व दि
शा यागत्वस्याप्याहृदुपकारकस्थानेनिमित्तत्वप्रसक्तेः। अतो वा धका भावात्सिद्धत्वे वोहः। यो
निचात्रमलेच्छनेकानि वर्णकानि हन्तानि तानि पुनरुक्तत्वाद्दल्पयुक्तत्वाच्चोपेक्षितानि म
लकारैस्तु ग्रंथेवानरसीकृत यादृतानीति ध्येयं॥ ॥संस्कारे॥ ॥ अत्र मूले संनिपत्योपकार
केषु पूर्वमकृत्याप्यपूर्वीर्थत्वं त्रिभिरेभिरधिकरणैः रक्षित्य समाधीयते तत्रेह वाक्यसंयुक्ते अ
ग्निमाधिकरणाद्वयेच लिंगश्रुतिसंयुक्ते योरिविवेकः। तत्त दिहद्दर्शपूर्णमासप्रकरणोक्ते
प्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्याम वहंतीत्यादौ प्रोक्षणानापूर्वार्थं वा कोन तत्स्याद्वाद्यानार्थ
त्वाद्यागमेन प्रकरणमात्राद् पूर्वीर्थत्वकल्पनानुपपत्तेः। न च निष्प्रत्ययोक्तौ ब्रह्मरसमूष
लोद्देशेनैव प्रोक्षणस्य व्रीहीन्प्रोक्षतीतिवद्विधानात् कथं वाक्येनापि तस्याव घातार्थत्वं वाहि

भा० ५ तीयावृत्तिरूपाकर्मत्वस्य विशेष्यतयानुक्तेः कर्मत्वस्य व्रीह्युपसर्जनत्वप्रतीत्या तयोरुद्देश्यत्वा
नुपपत्तेः अनस्य प्रोक्षणस्यानर्थकत्वं तदन्यगत्या येनोलूखलमुसलयोरवघातेऽपि वा स्वरवघातो
द्देशेनैव विधानात् अस्तु वोलूखलासादावेवावघाते प्रमाणाभावात् प्रोक्षणस्य परस्परं तदर्थत्वप्र
पित्ततीयायाअन्यसाधनीभूततयोरेवतयोः प्रतीतेः प्रोक्षणस्यापि पदुलूखलमुसलयोः कार्य
तदर्थत्वावगतेरवघातार्थत्वसिद्धिः। सर्वथा नापूर्वार्थत्वं एवं च नैवमस्तु नुर्नखावपत्तानां प्रि
त्याहावघातस्योलूखलमुसलयोर्वा भावान्नखेणुनप्रोक्षणम् इति प्राप्ते पूर्वाधिकरणोक्त
रीत्यैवावघातस्वरूपेऽप्युलूखलमुसलस्वरूपे चानर्थक्यापत्तेरपूर्वसाधनत्वलक्षणापापूर्वार्थ
त्वावसायाद्द्वोपपत्तिरित्युक्तत्तदनुपपन्नं आक्षेपप्रकारस्याधिकस्याभावेन पौनरुक्त्यापत्ते
किंच प्रोक्षणानां तावदवघातोद्देशेन विधिप्राप्तोदलूखलमुसलविशेषणतयैव प्रतीतेः
न ह्यस्य प्रधानत्रियान्वयोत्युत्पत्तोपि नुनिघाक्षितक्रियात्वपव-नाप्यवघातसाधनताप्रतो राम० ५

लूखलमुसलोद्देशेन विशिष्टोद्देशापत्तेरुलूखलमुसलयोर्विशिष्टयोः मुद्गयोर्वोद्देश्यत्वे
एकप्रसरताभंगापत्तेश्च अतो नैवं पूर्वपक्षः संभवी। अपि त्वविध्यन्तप्राप्तावघातानुवादेनार्थात्सं
भवत्याप्तिकयोरप्युलूखलमुसलयोः एवं पूर्वत्र संगृह्यकारेण प्रोक्षणविशिष्टयोर्विधावार्थिकेन वि
शेषणविधिनोलूखलमुसलोद्देशेन प्रोक्षणविधिर्वाच्यः तत्र तयोरुलूखलमुसलत्वेनोद्देश्यता पूर्वसा
धनत्वेन वेति विचारः कार्यः सोपि च तत्र भवेद्यदि सकलयोरेव शिक्यपात्रसाधारण्येन प्रोक्षणवि
धिर्न स्यात्तेन त्वेतद्दस्ति-द्रव्याणि पात्राणि प्रोक्षतीति विध्यन्तरेणात्तस्य प्राप्तत्वात् नहि मीमांसकम
ते पौराशिकपात्रप्रोक्षणाभावेन तत्राभावस्येव पंरतत्तीये साधनात्। अतः प्रकारान्तरेणाप्राप्त
स्यार्थस्याप्यनुवादो हि मुख्यशिरस्कत्वयोर्लूखलमुसलविधानार्थः समासोपात्तत्वाच्चतानेकवि
धेयताद्दोषाद्यायात् एवं दिवारोवाच्यः याच्च प्रोक्षणविधिनैवोलूखलमुसलयोरपि मोक्षणं।
तत्र पूर्वाधिकरणन्यायेनैवोलूखलमुसलनिष्ठपूर्वसाधनत्वप्रयुक्तेर्तयोश्च तत्साधानतान्

भा॰८ साक्षात्तृप्तिन्यागपुरोडाशव्रीहित्त्ववघातत्वादिकैवप्रयोजकत्वापरपर्यायातत्रचातिप्रसंगपरि
६ हारार्थंसाधनतावच्छेदकस्ययागत्वपुरोडाशत्वव्रीहित्वावघातत्वादेरपिविवक्षितत्वाद्व्यापारक
साधनतामात्रस्यैववेतिचिंतायांव्यापारवहिर्निगमनाविरहेसाधनतावच्छेदकस्यापिविव
क्षाइतरथायावदाद्यावृत्तिप्रसंगापत्तेः॥अथवासाधनतायाअवच्छेदकंपिनांविरूपपित्तमश
क्यत्वान्नदेवविवक्षितंननुव्यापारस्तद्विनापिसाधनतायास्त्वेननिरूपयितुमशक्यत्वात्अत
श्चनस्वेषुअवघातत्वाद्यभावान्नप्रोक्षणादावदयहापिफ्कत्तस्योलूखलत्वाद्यादेरपूर्वसाधनत्वल
क्षणोपपिकतयोपक्षीणत्वादविवक्षास्यात्तद्याप्यान्तरालिकानांसाधनताचच्छेदकानांयाग
त्वप्रभृतीनांविवक्षाइदुर्निवारैवेतिप्राप्तेऽपूर्वनिरूपकार्यत्तानिरूपितकारणतातदिलक्षणायामनि
प्रसंगपरिहारार्थमध्यवर्तित्यागादिरूपस्थितव्यापारस्यैवव्यापारस्त्वेविवक्षाणानन्नुसाध
नतावच्छेदकस्य।तस्यकारणतायाअपृथग्भूताद्यपस्थितेः॥अतएवपत्रमध्येयागादेर्नव्यापार राम॰ ६

स्तत्रकारणतायाएवअंगग्राह्यकतयाविवक्षणेनतदवच्छेदकस्यगौरवात्तदुपधादित्तंचेत्तत्के
ल्मभेतिपामर्थाधिकरणेविस्तरेणाअतोवघातत्वादेरविवक्षितत्वान्नखेपुप्रोक्षणासिद्धि
ति॥ ॥एववा॥ ॥एवंतावद्द्रव्यस्वरूपेआनर्थक्यप्रसक्तौअपूर्वसाधनत्वलक्षणोत्सृष्टंतत्र
किंप्रधानजन्यापूर्वमेवलक्ष्यत्तेउतांगजन्यमपीतिचिंतायांयत्रतावदवघातप्रोक्षणादेर्नव्री
ह्यादिजन्यमध्यापूर्वातरंतत्रप्रधानजन्यस्यपूर्वसाधनत्वलक्षणाअविवादैव।पुत्रत्वदृष्टा
र्थसंनिपत्योपकारिषुप्रोक्षणीक्षरणीयादिषुस्वजन्यादृष्टमस्तितत्रापितदंगानामुत्पत्त्यवनाद्दे
नापाचत्वावाकाममयात्ततावत्स्यादेक्षरणीपायामनुव्रूयाद्दित्यादीनांचस्वर्णोदर्शपूर्णमासजे
तिघोमाद्कत्स्यपूर्वसाधनत्वलक्षणायात्तदर्थत्वमेवनन्नुप्रोक्षणादेक्षरणीयादिजन्योत्सत्स्यापू
वार्थत्वंतस्मिन्नपिकवत्वाभावेनानर्थक्याद्दितिप्राप्तेसक्षात्फलवत्वाभावेपिपरंपरयाऽग्निवत्फ
लवत्वोपपत्तेः॥अंगापूर्वाणामप्यनिर्ज्ञातोपायत्वेनस्वांगाभावेनिष्पत्तौप्रमाणाभावादेंगाप

भा॰ ९
७

स्वरूपेण्यानर्थक्याभावेन तत्साधनत्वलक्षणायामपि बाधकाभावात्प्रधानापूर्वार्थत्ववादिनम
पि चांगापूर्वाणामतिप्रसंगपरिहारार्थं द्वारत्वस्यावश्यकत्वेन तदर्थं तत्पेवोपपत्तौ प्रधानापूर्वपर्य
न्तगमने प्रमाणाभावात् तत्त्वज्ञिततलक्षणाप्रसंगाच्च उदितेषूपस्थित्तदोहरणीपाद्यपूर्वसाधनत्वमे
वदोहरणीयादिपदैर्लक्ष्यत इति तेन धर्मास्तत्प्रयुक्ता एव अत एवाराद्धुपकारकाणामप्य
भिक्रमणप्रयाजादीनां प्रयाजदेवताद्युद्देशमापूर्वार्थत्वमेव न तु दर्शज्योतिष्टोमाद्यपूर्वार्थत्वं अव
हितापूर्वेण्यानर्थक्याभावात् प्रयोजनं ज्योतिष्टोमविकारानेगभक्तत्वमश्वमेधादिद्रव्यकेषूप
पाकारणादीनामहाभावात् दकरणे पूर्वपक्षे ज्योतिष्टोमापूर्वस्थानापन्नापूर्वाभावेन प्राकृतका
र्याभावात् सिद्धान्ते तु ह इति इष्ट एवं एवं देशधर्मानतिदेशापि पूर्वपक्षप्रयोजनमनुसंधेयं यत्त
भाष्यकारेणाश्वमेधे त्रेधात्तव्याही हरणीया भवतीति वचनं नदोहरणीयाकार्ययजमानसंस्का
रविहितायां त्रेधात्तव्या पूर्वपक्षे दोहरणीयाधर्मप्राप्तिः सिद्धान्ते तु प्रसिद्धत्रेधात्तव्याचर्मीरवे राम॰
९

त्ति प्रयोजनमुक्तं तन्न । पूर्वपक्षवत्सिद्धान्तेपि स्थानापत्तौ बाधकाभावात् पदितस्थानापत्त्यतिदे
शापेक्षयाविविधातिदेशस्यापि बलवत्त्वस्य प्रागे साधितत्वान्नामातिदेशेन प्रसिद्धत्रेधात्तव्याध
र्मा एवेत्याशंक्य तत्तस्तत्पूर्वपक्षेपि तत्त्वादेवत्तत्रत्यत्नेन यंत्रे धात्तव्या प्रसिद्धत्रेधात्तव्यात्तः कर्मान्तरं
सत्त्वप्यनुपादेयपोगेश्वाख्यातसामानाधिकरण्याभावात् अतः प्रसिद्धायाः सधर्मकाया एव त्रेधा
त्तव्यायाः यजमानसंस्कारार्थत्वेन विधानाद्धर्माकांक्षाविरहे शाक्तस्थानापत्त्यतिदेशप्रसक्तिः ॥ ॥ एव
देवत्तयोश्च ॥ ॥ एवोक्ताया अपूर्वसंबंधित्वेनोद्देश्यतायाः क्वचित् अशिष्य समाधानार्थमिदम
धिकरणं दर्शपूर्णमासयोः आग्नेयम्स्वदस्वाधमन्न्मेति स्वर्गप्रतिपादकोमन्त्रोग्रे रहमुज्जितिमनूज्जे
यमित्यादिश्वामादिप्रकाशकोमन्त्र । श्रूयते । तत्र योद्ध सर्गत्वाग्निलादिनैव स्वर्गान्नयोर्लिंगा कल्पश्रुत्या
वुद्देश्यत्तादुपस्थितत्वान्न तत्रापूर्वसंबंधित्वेन । मुख्यशब्दार्थो विनियोगस्योत्सर्गिकत्वयासा
धितत्वेन तेनरूपेणास्वर्गादिपरिहरणाभिधानात् तत्र स्वर्गादिस्वरूपेणानर्थक्यात्सासात्कर

भी॰८ पूर्वस्तत्स्यानिर्ज्ञाततयापत्त्वाविशेषेणात्तत्तदर्थत्वेचैयर्थ्याभावात्‌। मंत्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणाप
८ र्वेन्त्यन्तिरितिन्नस्वर्गोपिरुत्यं॰ वंदेवताप्रामपि मंत्रा* व्यतिरेकेणोच्चारणायुक्तप्रधानमात्रादेवो
त्पत्तिसिद्धेरानर्थक्यंअपूर्वेपि तत्यंप्रयोगविधिनासर्वांगसाहित्यावगतेर्मंत्रजन्यप्रकाशन*
र्थवादेतिहासादिवशात्सात्मपूर्वेत्वजनीतदेवताप्रसादादेवफलोत्पत्तसंचरातेः प्रसादस्य
चमंत्रजन्यप्रकाशनव्यतिरेकेणोत्पत्तौप्रमाणाभावात्तदर्थत्वं अतएवलिंगकल्प्यविनियो
गविधौउपस्थितत्वात्प्रसाद्यसाध्यताग्रेदेवतात्वेनोद्देश्यतानत्वपूर्वीपदेवतात्वेनेतिनेसो
यीहोवप्रसवर्चसस्यादिपदेहइतिप्राधान्नत्तावत्सर्वेषामेवावद्धातादीनामपूर्वार्थत्वमपह
पस्वर्गार्थत्वंशक्तिंतत्रकांक्षाहादिपदेनप्रत्यासन्नतयातेषामर्थाधिकारान्यायेनाग्रेयादृत्य
त्यपूर्वसाधनत्वस्यैवलक्षणात्‌ एवमपूर्वमीमांकारेणादेवताप्रसादार्थत्वमवधातादीनामि साम॰
राकर्त्तव्यादेवताप्रसादस्यापूर्वजन्यत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात्तदुद्दाहृतमंत्रस्यलोपिचनस्य ८

गेमंत्रस्यस्वर्गार्थत्वसंभवः तद्धि किंदर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तिंप्रत्येवमंत्रजन्यप्रकाशनस्या
पयोगइत्तस्वर्गव्यक्तिंप्रतिं॰ नाद्यः तथात्वेदर्शपूर्णमासोगत्वाभावात्सामान्यसंबंधबोधकप्र
माणाभावेनालिंगकल्प्यश्रुतेरेवाकल्पनेनस्वर्गार्थत्वएवप्रमाणाभावात्‌। नचस्वर्गाधिकारएव
सामान्यसंबंधबोधबोधकप्रमाणंस्वर्गस्यप्रागाख्यकारणेनैवनिराकांक्षतयातदधिकार
स्याकल्पकत्वात्‌ नचमंत्रस्यप्रयाजनाकांक्षैवचलिंगंनश्रुतिकल्पनं॰ वाचस्तोमेविनियो
गेनैवतत्स्यतिराकांक्षत्वात्‌ अतएवलिंगमात्रेणापिनश्रुतिकल्पनेयाकेसमर्थस्यापिदेवतत्त
स्याकांक्षाभावेविनियोगादर्शनात्‌ नाद्यः तथात्वेहिदर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गव्यक्तीनांनस्वर्गत्वा
दिनोद्देश्यताअतिप्रसंगात्‌ नापिदर्शपूर्णमासजन्यस्वर्गत्वेनतस्यापूर्वद्वारकत्वेनगुरुभूत
त्वात्‌ किंतुविजातीयापूर्वसंबंधित्वेनैव। अत्रतएवसंनिपत्योपकारकत्वेपिस्वर्गप्रत्यासन्नत्वा
दपूर्वमपिपरमापूर्वमिवनत्वबोत्तरापूर्वउद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टंस्वर्गत्वस्यतद्वहि

भा॰ ९ त्वादिव देवाप्रवेशो गौरवात्। अतश्चैवं मंत्रलिंगकल्पश्रुतिः। अनेन मंत्रेणा शक्तिजन्यबोधद्वा
९ रमापूर्वसाध्यं संस्कुर्यात् इति। शक्तिजन्यबोधश्च स्मृतः स्वर्गत्वप्रकारकः स्वर्गविशेष्यक एव
द्वारतायां शक्तिजन्यबोधत्वेन प्रविशिष्टः। न तु अपूर्वसंबंधित्वप्रकारकः। तथात्वे शक्तिजन्य
त्वानुपपत्तेः। अत एव ब्रह्मवर्चसादेर्द्वारभावात् स्वर्गपरत्वोपि शक्तिजन्यबोधसिध्यर्थं ब्रह्मव
र्चसपदे लक्षणा। इतरथा प्रकृतावेव लक्षणया स्वर्गपदेनापूर्वसंबंधित्वप्रकारकबोधजननेन ब्र
ह्मवर्चसस्यापि तेनैव रूपेण बोधापत्तेरहाउपपत्तिः। अत एव च पुत्राद्यर्थं दर्शपूर्णमासप्रयोगो
पि मंत्रलोपः। तत्रापूर्वसाध्यफलस्य स्वर्गत्वेन बोधानुपपत्तेः। अत एव च मुख्य एवार्थे मंत्राणां
विनियोग इत्यप्युपपन्नः। शक्तिजन्यबोधेन वापूर्वसाध्ये ज्ञाततया आधानात्तस्य संस्कार्यत्वं दृ
श्यत्वापरपर्यायमानुपपन्नं। तादृशबोधस्य च स्वजन्यश्रद्धाजन्यादृष्टद्वारायरमापूर्व एव फलो पूम॰
त्पत्त्यनुकूलयोग्यताज्ञानतात्पर्यलेऽप्युपयोगी न तु फलोत्पादकत्वात्। तथात्वे समप्राधान्यापत्त्या ९

प्रकरणाबाधापत्तेरित्याद्यन्यत्र विस्तरः। एवमग्न्यादिप्रकाशकमंत्रेष्वपि स्वतंत्राग्निप्रका
शनार्थत्वस्यानुपपत्त्या सामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावाच्च पूर्ववत् कल्पनानुपपत्तेरवश्य
माग्नेयसंबंध्यग्निप्रकाशनार्थत्वमेव कल्प्यते। न चैवमाग्नेयस्वरूपेणानर्थक्येन प्रत्यासन्नत
यात्तद्स्य स्यापूर्वीयदेवतात्वेनैवाग्न्यादेरुद्देश्यत्वकल्पना। न तु प्रसाधान्यत्वेन प्रसादस्य पामा
पूर्वजन्यजन्यत्वेन विग्रहरूपत्वात्तद्देवप्रयोजकत्वानुपपत्तेः। अत एव नाग्नित्वादेरप्युद्देश्य
तावच्छेदककोटिप्रवेशो गौरवात्। एवं च प्रसादाश्रयत्वस्याप्युद्देश्यतावच्छेदकत्वकल्पनेपि
रूढसिद्धिप्रत्यहेव। परं तु प्रसादसामान्याश्रयत्वास्याग्निहोत्रादावतिप्रसंगान्नोद्देश्यतावच्छे
दकत्वं। आग्नेयापूर्वजन्यप्रसादाश्रयत्वापेक्षया तदीयदेवतात्वस्य लघुत्वाद्। अतश्चाप्यग्ने
नमंत्रेणा शक्तिजन्यबोधद्वारा आग्नेयस्यापूर्वीयदेवतां संस्कुर्यात् इति लिंगकल्पश्रुति
कल्प्यत्वादुपहास्यसिद्धिः। पूर्ववदुपपादनीयाप्युपयोगोपि निर्वापादिमंत्रेष्वनुसरति दार्ढ्येन त्याग

भा० ९ कालेऽस्तीति देवतास्मृतिद्वारोऽस्य तत्पूर्वानुकूलयागनिरूपणयोग्यत्तासंपादनेनाङ्गत्वस्य तत्र विस्तरः॥
१० देवता वा॥ ॥ एवं तावदपूर्वमंगीकृत्यैव देवताप्रसादस्य पुण्योत्पादकत्वं निराकृतं। इदानीं तदनंगी
कृत्य देवताप्रसाद एव पुण्योत्पादकोऽस्त्विति आशंकाप्रसंगान्निराक्रियते। तद्देवतायाः संप्रदानत्वा
त्तस्य च कर्मकारकापेक्षयाप्यभिप्रेयमाणत्वेन प्राधान्यमौद्गात्रस्यापूजारूपस्य तत्संस्कारत्वावग
तेस्तस्याश्चोपयोगापेक्षायां सत्येवं नमस्तिरमपत्ति तत्प्रसादेनेति अमि दुःप्रजपापाभ्यमिश्च तर्पय
ती त्यादार्थवादानुसारात् स्यासन्नापाःफलदातृत्वावगतेर्यागस्यैव फलजनकत्वे प्रमाणाभावे
पूर्वम् सत्वेऽप्युत्तरप्रमाणाभावात्। अस्तु वा वादेवतायाश्च अभिप्रेयमाणत्वेनोक्तावपि तस्य ब्राह्मण
पर्णं ददातीत्यादौ ब्राह्मणस्य फलदातृत्वासंभवेनोपयोगाभावात् व्याधान्यासंभवेन प्राधान्य
व्यभिचारात्तत्कल्पनानुपपत्तेः यत्तु तदभावात्तस्याधिकरणान्यायेन यागकारिणाकार्याभावेन गा० १०
यां भावात् पेक्षायां स्वर्गस्यैव तत्त्वेनान्यथा देवताया अपि संप्रदानत्वे उद्देश्यानेकत्वे निमित्त

वाक्यभेदापत्तेर्देवताया गुणत्वं तथापि यागस्य फलजनकत्वे व्यापारापेक्षायां मध्य
तापूर्वकल्पनापेक्षया तस्य च वहार्थवादिकदेवताप्रसादस्यैव द्वारत्वकल्पनात् तत्पुण्य
त्वसिद्धिः प्रसादश्च विग्रहभोगादिव्यतिरेकेणानुपपत्तेरर्थवादाद्यनुसारेण विग्रहभो
गादिकल्पनेऽपि न दोष इति प्राप्ते प्रमादो हि पदद्वयाद्रूपस्तदात्तस्यैकात्वेन तत्फलं प्रति कार
णत्वे अतिप्रसंगापत्तेरवश्यं स्पर्शादिकं तत्फलं भवत्विति चमत्कारिकत्वेन तद्धान्तेरथाच
कारणतावच्छेदकेऽकेगौरवं दर्शादिजन्यफलमोघेपितत्कर्तृत्वान्न यागादन्यत्र तदर्शप
र्णमासत्वप्रसादादन्यस्य फलापत्तिश्च। अतस्तत्फलव्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रतिजन्यवृत्तिकर्तृत्वसा
फलव्यक्तिर्भवत्वित्येव चमत्कारिकत्वेन कारणत्वं वाच्यं तथा चानेककार्यकारणभावकल्प
नं कारणतावच्छेदके गौरवं च किंचेतानूशप्रसादोपपदिवामृपातस्वर्गादौ तेतदापागानीनष
त्वादेवास्यन्तमापत्तिः पदित्सत्र यागेऽप्यान्तरप्रसादाग्नेयव्यक्तिकर्तृत्वावृत्तिज

भा०८ न्यंफलेभवत्वित्याकारिकाद्वयंतेनतदादेवतानामप्रमोदोछत्त्वस्यार्थवादप्रतिपादनार्हैवाद
११ ग्नीषोमीयाद्यकारोपिफलापत्तेः।अथैतत्स्यार्थवादत्वमेमेवाभ्युपगम्यतादशमहाप्रसाद
स्यविजातीयेच्छात्वेनैवापूर्ववादिनइवविजातीयफलत्वावच्छिन्नंप्रतिकारणता।अथेतरप्र
सादानांचविजातीयतत्तदिच्छात्वेनैवमहाप्रसादंफलंचप्रतिकारणता।कारणतावच्छेदक
संबंधश्चस्वजनकयागसमवायित्वंकार्यतावच्छेदकसंबंधश्चफलांशेसमवायः।नात्तःक
र्तृत्वेफलापत्तेः।अर्वाचीनप्रसादमहाप्रसादयोःपरस्परंकार्यकारणभावेप्रत्यासत्तिस्तूभय
त्रस्वजनकयागसमवायित्वमेवदेवतानिष्ठमेववातत्कार्यकारणभावमंगीकृत्यसमवाय
एवप्रत्यासत्तिरितिचेन्न।संबंधगौरवस्यैवदोषत्वात्।यागनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छे
दकसंबंधस्यभवतानिर्वक्तुमशक्यत्वाच्च।अन्यथातेनसर्वकार्यकारणभावानांसमवायएवसंबं
धइतिलाघवंस्यात्।तेनप्रसादोनामसुखविशेषइत्यपिपक्षःप्रत्युक्तःनेनचास्यगौरवस्या राम० ११

र्थवादिकेप्रसादाख्येव्यापारेसिद्धेफलंसुखत्वमितिवाच्यं।अर्थवादस्यस्तावकतयाप्युपप
त्तौस्वतन्त्रतत्कल्पकत्वाभावात्।व्यापारापेक्षायांयागादिसत्त्व[illegible]येनतद्वाचकपदांतरकल्पनयात
स्यव्यापारत्वकल्पनेचव्यापारत्वस्यकारणताघटितत्वेनतस्याःसंबंधावगमपूर्वकत्वात्सं
बंधगौरवस्यफलमुखत्वानुपपत्तेः।अत्तायेतावृत्तसाहोहीप्रतिपादकामंत्रस्तेदेवस्यत्वाहि
मंत्रवद्देवप्रसादादिविशिष्टदेवताप्रकाशनार्थःसंतोविशेषणांशेप्रकाशनस्याद्दष्टार्थत्वा
पत्त्यानुपपन्नाः।वैशिष्ट्यघटकसंबंधस्यतुहृदेवाहार्योवाअन्योवेत्यसन्न्देतत्।अर्थवादस
स्यैतेनैवसंबंधेनस्तावकाइतितद्व्यपिनककितितस्माणातोन्याकाचिद्वस्तकल्पना।अस्तुवासौ
तथापिविधौगौरवापत्तेःस्यान्नदोषः।नचैवंविधानपेक्षित्वात्सार्थवादिकप्रसादादेकल्पने
पिलक्षणायाःप्राशस्त्यतात्पर्यकस्याण्यर्थवादस्यासत्तिप्रमाणांतराविरोधेस्वशक्यार्थेपिप्रामा
ण्याभ्युपगमादिविग्रहभोगप्रसादादिस्वीकारापत्तौतदैवप्रसादस्वीकारणमस्त्वितिवाच्य

भा०९
१२

अन्यतातात्पर्यकस्य वाक्यस्यान्यत्र प्रमाणायोगात् । अन्यथार्थं ह्यपुरुषातात्पर्यविषयीप्रवेशपेक्षा
दीपरान्नभोजननिविधाद्यन्तितात्पर्यके मदं मकेत्याहोच प्रमाणान्तरविरोधात्स्व शक्यार्थेपि प्रमा
णापपत्तिः । अन्तः सक्तदुहरितस्याने कार्थबोधकत्वाभावनियमान्तरोभेनशाह्बोधत्वावच्छिन्नं प्रति
तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वानुरुधेन वाक्यवादानां शक्यार्थप्रमाणानुपपत्तेर्नदे वत्ताविग्रहस्विस्ति
काः । नचतथापि शक्यार्थविशिष्टज्ञानस्य एवलक्षणापार्थवादानांतात्पर्यविशेषणांशेपि प्रमा
णापपत्तिः । तस्यतावच्छेदके गौरवायत्तेः । अन्यथा विहिता दैरपिपति वक्षाय शाक्रहानायत्तिः ।
अतः कथमपि पिन विग्रहहविस्वीकारः किन्तुशब्दमात्रदेवताअर्थस्तु प्रातिपदिकानुरोधाच्चेतने
चेतनो वा कश्चित् स्वीक्रियते न तु विग्रहाद्दिमानुपासनासेपरं ध्यानमात्र माहार्यं तत्सप्तिज्ञेमि
निमत्तनिष्कर्षः । मममत्वेवं वर्णनापि वाणीहुष्यतीति तत्त्व हरिस्मरणमेव शरणम् ॥ ॥इत्यस्त्य राम०
॥ ॥अत्रमत्तेऽस्य संख्याहेतुसमहायानीयचस्का सादृश्यतातत्र व्रीहित्वादिनैव नत्वपर्वसा १२

घनत्वेन प्रकारेणेत्युक्तिसंकोचायोगादित्याशंका स्वरूपे अनर्थक्यापत्तेरपर्वसाधनत्वे
नेति सिद्धान्ति तत्र व्रीहीन्प्रोक्षतीतिद्व्योदाहरणस्य च तर्हि त्रायोर्सीमासीमितिसमुदायोदा
हरणस्य च कथं चित्तं मवेधिसंख्योदाहरणस्य व्रीन्परिधीनिति मंत्रस्या गम्नः स्वरितिमंत्रवदपू
र्वसाधनीभूतपरिधीयत्वा प्रकाशनार्थस्य स्पासिद्धत्वात्स्य दाहरणत्वमिति वार्त्तिककारेणोक्तं
तथा हेतूदाहरणेपि यतस्मरर्थे शाजुहोति तेन ह्यन्नं क्रियत इति अन्नकरणत्वहेतुनात्तस्य व्याप्य
त्वाच्चम प्राधान्यस्य च सर्वत्र प्राधान्यदर्शनाद्वन्नकरणे दर्शनहोमासंस्कारकेतया वीधीयत
इत्याशंक्य तत्तीयपाहोमे प्रतिज्ञार्थस्य कारणत्वावगत्तेस्तेन ह्यन्नं क्रियत इत्यस्य वार्थवादत्वा
द्धोमोयमारादुपकारको पूर्वार्थ इति विचारितं तत्त्वाप्यस्यापि ज्योक्त्वादेः कर्तृत्व प्रतिप्राधान्यादर्शना
र्थवादत्वस्य ... त्वधिकारोस्यापित्तत्वाहेतद्विचारस्योदाहरणयोगित्वाच्चोपेक्षितं । किंत्वसर्वस्ये
वास्य विचारस्याद्याधिकारेणानगतार्थं जस्यमध्यावर्णपतोयद्यपियज्ञकर्मीतिसूत्रेण संक्षिप्य

भा·९ त्वीयकारकमात्रेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणासिद्धा· संस्कारेचेतिसूत्रेशाब्दोत्तरासिकानोयागत्वादिका
१२ रणातावच्छेदकात्मसविवक्षासिद्धा· तथापिश्रुतस्यव्रीहित्वादेः कारणतावच्छेदकस्यत्यागेप्रमाणा
भावः नचयुगपद्वृत्तिद्वयविरोधः। अपूर्वसाधनीभूतव्रीहित्वावच्छिन्नस्यैवलक्षणयोद्देश्यत्वांगी
कारात्। अतश्चतादृशस्यनोचारादावसत्त्वान्नोहसिद्धिरितिप्रापितलक्ष्यतावच्छेदकेगौरवापत्तेः। अ
तस्यव्रीहित्वस्यचलक्षणायाम्योगिशक्यप्रतिपादकत्वेनापिचरितार्थत्वान्नविवक्षा· अतएवचतत्त
द्व्यापारकोयाविजातीयापूर्वसाधनतायाएवलक्षणेतिकौस्तुभेस्पष्टंतत्तद्व्यापारकसाधन
तात्वावच्छिन्नसाधनतायाएवलक्षणयाद्व्रीहिपदवनिष्ठकारणतायागुणादिप्रमाणेनभेदेऽपि
पूर्वसाधारणलाभोपीत्यपितत्रैवव्यक्तं। अतश्चव्रीहित्वादेरविवक्षितत्वाच्छक्तोनीवारादिष्व
होविकृतौ· एवंयत्रापिनापूर्वसाधनत्वंव्रीहिनवहंतीतितत्पूर्वप्रमितंस्ववाक्यएवतत्संस्कार
विशिष्टस्यव्रीह्यादेः साधनं· यथाप्रोक्षिताभ्यामुलूखलमुसलाभ्यामित्यादौतत्समानजातीयवा राम·
१३

क्यान्तरेवातत्रापिप्रोक्षणाविशिष्टस्यव्रीहित्वविशिष्टस्यचविधेयक्रियाविशेषणत्वेनविधौ
क्षतेयश्चदृष्टौकल्हायनीत्यायेनपरस्परान्वयात्प्रकृतौतज्जातीयस्यप्रोक्षणेपिविकृतौतज्जा
तीयोपितस्याम्नायत्वइव्यात्तएवप्रोक्षणालाभातिसिध्यतिप्रोक्षणप्रतिविशेषणविधिवै
लायांअपूर्वसाधनत्वस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकत्वेलक्षणापरंनतत्रास्तिव्रीहिपदेनव्रीहित्वस्यै
वाभिधानात्। अपूर्वसाधनत्वस्यकल्प्यविधावभिधानात्एवंयत्रापिसंस्कारविधुत्तंरत्नच्छेदे
नेसंस्कृतस्यविनियोगोयथात्तेपपसीत्यादौतत्रापिसंस्कारवाक्योपपत्त्वसामानाधिकरण्य
धर्मावच्छिन्नोद्देशेनैवद्ध्यानपनविधिः। नतुयपस्त्वावच्छिन्नोद्देशेनआनर्थक्यात्· सवधर्म
उत्पत्तिवाक्येदृष्टसामान्यमिवसामान्यपत्तएवयद्यप· पक्षेनप्रथमंप्रतीयतेपश्चात्त्वतच्छेदेनय
यस्त्वावच्छिन्नस्यापूर्वसानत्वेप्रमितेसधर्मापूर्वसाधनत्वरूपइतिप्रतीयते· तत्रैवयथयः। पद
स्यलक्षणेतियथाहवनाम्नातेऽद्वतिनकश्चिद्विरोधः। वस्तुतस्तुयद्यपिसप्तमीश्रवणात्ताप

भा०९ यविशिष्टययोधिकरणाकरस्थानपनस्यविहितस्यप्रयोजनायेष्टायांऽद्देशपदाच्चकंसामर्थ्यास
१४ यस्यायद्दमनुमीयतेतथापिमंत्रवर्णाद्यनुरोधाद्द्रवस्याविशेषविशिष्टपयोवाव्याभिसायाद्
साममभिव्याहृततछब्दवलेनयपयपएवोद्देश्यत्वावगतेस्तन्निषविज्ञातीयापूर्वसाधनत्ववा
चिपदस्यैवकल्पनान्नत्वश्रुतपदेलक्षणापीतिध्येयं॥ ॥देशवद्दं॥ ॥सोमेस्सरावाराघायत्रस
तस्माद्यत्किंचिंत्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनोपांशुचंतीतिश्रु॰ तत्रोपांशुत्वांकिंज्योतिष्टोमसंवेध्य
ग्नीषोमीयप्रागभागधर्मः सन्तदीयपरमापूर्वप्रयुक्तंऽताग्नीषोमीयप्राक्भागवत्तितत्पदार्थ
धर्मः सन्ततज्जन्यावान्तरापूर्वप्रयुक्तमितिचिंतायांविधेयेऽपांशुत्वेऽद्देश्यसमर्पकस्तच
छब्दस्यविवादंसचपूर्वप्रक्रान्तअग्नीषोमीयप्राग्भागमेवग्रामसतीनतुपदार्थनप्रा
चीनशब्दस्याहत्यधिकरणन्यायेनप्राक्भागमात्रवाचित्वात् एकवचनप्रयोगेणभागस्ये रा०म०
वेतहृक्तसत्तछब्देनप्रामर्शाच्चअतरावैकैनेवतछब्देनोद्देश्यसमर्पणात्सर्वपक्षेसिद्धेते १४

वाग्नीषोमीयादेर्विशेषणत्वेपिनविशिष्टोद्देशः तत्रचभागंप्रतिअग्नीषोमीयावधित्वेनविशे
षणंमन्त्रस्यछप्रगतिरित्येवमर्थः गीकोरणसराशब्दस्यैवविशेषणंपञ्चशब्दः तथापिप्रकृ
तत्वात्प्रागोपञ्चसंवंधेवव अचशपकंचेदेत्सिद्धांतिनोपि अग्नीषोमीयावधिकपञ्चप्राक्भाग
वर्त्तिपदार्थत्वस्यैवतत्तमतेदेश्यतावच्छेदकत्वात् तत्तत्पदार्थानानन्तत्वेहीयवाद्याग्नीषोमि
यावधिकपञ्चप्राग्भागत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकंतदवच्छिन्नोद्देशेनोपांशुत्वविधिः भयाच्चो
पांशुत्वस्यसाक्षात्संवंधान्तदारंभकपदार्थाग्रमंत्राणांद्वारत्वंयोग्यतावत्कलप्यऽद्देश्यस्यच
भागस्यस्वरूपेआनर्थक्येप्रसक्तेभागजन्यापूर्वसम्बंवेप्रामाणाभावाहीसरणीपावाद्वि यमन्या
पासंभवेनभागजसंवंधिपञ्चजन्यपरमापूर्वसाधनत्वमेवभागनिष्ठलक्ष्यतइतिपरमापू
र्वप्रयुक्तमुपांशुत्वेणवंचोपांशुत्वस्यद्देश्यपदार्थत्वंसंपद्यते अग्नीषोमीयावधिऽपांशुकारण
श्रमाभावेनसोत्सेहनिवहुकर्त्तव्यपदार्थानामविक्षेपणाकरणात् एवंचतत्रसदार्थधर्मत्वे

भा॰थ॰ भावात्तदारम्भके विकृतावपूर्वोपपदार्थदर्विहोमादौऽयांभ्लत्वस्योहः॥ इतरथा तत्तत्पदा
१५ र्थावांतरपूर्वप्रयुक्तवैश्वप्राकृतकार्यापत्तिवदांतरीयस्यातिदेशरहिते च तस्मिन्यांभ्लत्वस्य
कथमप्यप्राप्तेः॥ यत्तु भाष्यकारेण मासाग्निहोत्रे तत्प्रागारंभकेऽप्याभ्लत्वस्योह इति प्रयोजन
मुक्तं तन्नामातिदेशप्रापितस्य विरुद्धस्य अविरुद्धस्य वा स्वरस्य सत्त्वे चोदनालिंगातिदेशप्राप्ती
तौ यांभ्लत्वप्राप्त्यनुपपत्तेरुपेक्षितेः॥ यद्यपि वार्त्तिकादौ पुरस्तादुपसदां सौम्येन प्रचरंतीत्यादौऽयां
भ्लत्वोहः सक्तं तद्द्विसोममात्रपुरस्कारेण कस्यचित्तस्यातिदेशस्य सामान्यप्रहितो यांभ्लत्वाति
वृत्त्यादुपेक्षितं न चायांभ्लत्वातिदेशस्य प्रधानसंबंधितया प्राचस्यं अप्रधानस्यामोहादिवप्रधान
संबंधित्वस्यांगेषु देवास्य प्रयोजकत्वात्॥ इतरथा मासाग्निहोत्रेपि तस्य यत्प्राभाष्यकारमत
हवनाननुपपत्तेः॥ न चैवं प्रकृतावेव हविःस्वर्णीयादांगेषु तद्दर्नोपपत्तिः॥ औपदेशिकत्वेन तत्रा
यांभ्लत्वस्य प्राबल्यात्॥ इतरथा प्रकृतावचनामातिदेशविषये ताद्दशोऽयांभ्लत्वप्राप्त्यनाप टाम॰ १५

न्नेः॥ अतः पूर्वोक्तविषय एवायांभ्लत्वप्राप्तिः प्रयोजनमिति प्राप्ते यत्किंचिद्द्रव्यस्य सामान्य
धर्मपुरस्कारेणोक्तेषु तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेणानुक्तेष्वपि बहुपदार्थेष्वेव प्रयोगान्नपुंसक
निर्देशाच्चाग्नीषोमीयापवधिकपदप्राकृमागवर्ह्निकर्मत्वेनैव तत्तत्पदार्थानामुद्देशपत्तेः॥ अ
न्यथाभागस्य पुंलिंगत्वान्नपुंसकनिर्देशोपपत्त्याचीनमिस्युतावतैव सिद्धेयत्किंचिद्द्रव्यस्य व्यर्थ
स्यात्॥ एकवचनं च सामान्याभिप्रायेण वहुत्वसंख्यार्थः॥ अतश्च तत्तत्पदार्थानामेवोद्देश्य
त्वात्तत्स्वरूपेऽनर्थकप्रसक्तौ तत्तद्दवीतरापूर्वसाधनत्वमेव लाघवाल्लक्ष्यते॥ इतरथा पद
र्थसमुदायरूपस्य पाक्षाद्याज्ञापूर्वसाधनत्वेप्रमाणाभावात्पदार्थद्वारा तदाश्रयणे लक्ष्यता
वच्छेदके गौरवं॥ पुनश्चोपायांभ्लत्वस्य साक्षात्प्रयोगे अनन्वयात्पदार्थमंत्राणां द्वारत्वकल्पनायामस
त्यत्तं गौरवं॥ अतस्तावत्पदार्थधर्मेणैवायांभ्लत्वमत्तद्धविकृतौ तत्तदारभंकेऽपूर्वे न
तस्योहः॥ इदं चोयांभ्लत्वं विशेषविहितनिस्वकाशस्वरेतरेतरावरुद्धप्रापणीयादिपदार्था

भा॰९ तिरिक्तपदार्थविषयमितिस्वरचर्चायांकौस्तुभेव्यक्तं॥ ॥प्रणीताविधि॥ ॥इदमधिकरणंसूत्र
१६ कारेणपूर्वाधिकरणेऽन्तर्गर्भितत्वेनकृतमपिव्याख्यासौकर्यायपृथगभिधत्ते दर्शपूर्ण
मासयोर्यज्ञंतन्निष्पंताद्ध्वर्युयजमानौवाचंयच्छतःपराध्वर्युयजमानौवाचंयच्छतस्तत्र
जायतिभ्यंगतोयज्ञंतत्वात्ततस्मात्प्रणीताःप्रणेष्यन्वाचंयच्छइतिसहविसृष्टाविसृजतीति
श्रुतेःतत्रायवाग्यमःप्रणीताप्रणयनांगमेवःविधिर्वाक्यस्थलटप्रत्ययेनतत्कालार्थत्वावगमा
त्।अतोहविष्कृदाह्वानकालावधिकवाग्यमस्यतत्कालार्थत्वावगमान्नाभागधर्मत्वेनवाक्
वत्यहार्थत्वंमन्त्वांपदिनप्रणीताःप्रणेष्यन्नितिवाग्यमस्यवाग्यमोत्सर्गपरत्वेइत्यत्रनिशिष्टकर्तृकत्व
वरोधेनतत्रयजमानप्राप्त्यभावापूर्ववाक्यस्यार्थवादत्वानुपपत्तेर्यजमानमात्रविधानस्यवक्त
रामनुपपत्तेरेवश्येपद्यज्ञंतन्निष्पत्तावितिवाक्यस्यैववाग्यमविधायकत्वमुच्येततत्रोक्ततत्रस्यव राम॰
तृष्णीत्यायजावित्सारार्थत्वमेवातःशाहिउत्तरवाक्याभ्यांवाग्यमानुवादेनप्रणीताप्रणयनह १६

विष्कृदाह्वानयोःपर्वोत्तरावधित्वेनविधीअतएवतत्रत्यमेकवचनमपिअनुवादगतत्वाद्
हेसमाधेतिवदविवक्षितेअतश्चविधेयसामर्थ्यानुसाराद्देश्यमतोयज्ञविस्तारापरनामध
योयज्ञभागोपितद्दवधिकरणवःपश्चमूलेपूर्वपक्षेयज्ञशब्दस्यविस्तारविशेषणत्वसनंगीकृ
त्यभागधर्मत्वमुक्तंतत्रयज्ञशब्दस्यविस्तारंविनान्यन्नामधेयस्यदृष्टपापदवाभागवाचकपदाश्र
वणाच्चोपेक्षितंअतोध्वर्युयजमानकर्तृकवाग्यमएवयज्ञविस्तारपदवाच्यभागधर्मत्वेनविधी
यते॰ननुपदार्थधर्मत्वेनतत्राचकपद्याभागार्थत्वेवएविधिप्रकारापत्तेःसन्निपत्योपकारत्व
लाभायद्वितीयविधिप्रकारसिसयान्वाध्वर्युयजमानसंस्कारत्वेनैववाग्यमविधिः।यथाःचैवंस
तुदेशानेकत्वात्तयोःहेतुकत्वाधिकरणोक्तमेतत्स्यचदृष्टार्थत्वान्मनःप्रणिधानमेवसं
स्कारः संस्कृतयोश्चतयोरुपयोगापेक्षायांतत्रत्रमाणाकांक्षायांकर्मार्थत्वमेवकल्प्यतेनच
भागार्थत्वेनचतयोभागोपयोगलक्षणापित्तद्वाराकर्पचित्सत्वात्यज्ञंतन्निष्पत्तावितिविशेष

भा०दी०
१२ र्णासामर्थ्याद्यज्ञविस्तारोपयोग्यद्रव्यप्रयत्नमानसंस्कारकत्वमेव वाग्यमस्यकल्प्यतामितिवा
च्यं। यज्ञांतनिष्पत्तावित्यस्योद्देश्यशेषत्वेनाविवक्षितत्वात् अतश्चेहविरुभयत्वंवद्यज्ञे
तनिष्पत्तावित्यनुवादोवाग्यमस्कृत्यर्थं अतोद्दृष्टार्थलाभायपूर्वोक्तरीत्याबधिकतावच्छेद्य
दार्थधर्मत्वमेवं। नचलदृष्टत्वात्प्रणीताप्रणयनमात्रार्थत्वमेवकल्प्यतामितिवाच्यं हविरुत्पत्ता
नावघातेरुद्देशार्थतापत्तिर्भेदेन तस्यापिकालोपलक्षणत्वात् अतः सिद्धं वाग्यमस्यापिताद्वत्
दार्थधर्मत्वं॥ ॥अग्निधर्माः॥ ॥अग्नौष्णत्वे हिरस्यपशाकलसहस्रेणाग्निप्रोक्षतीत्यादौ किमग्र
ग्निशब्देन संख्याविशेषसाधनीभूता इष्टका एवोच्यंते तदर्थं च प्रोक्षणादीत्येष्टकास्वेवभव
यवांतरमेवाग्निशब्देनोच्यते तदर्थं च प्रोक्षणमिति विकल्प्यते तत्र च यत्रैकावयवाकर्षणेनेतरा
वयवाकर्षणापन्नावानसंधिदर्शनं तत्रैवशरीरावयवावयवितयामुपगमः। नचेहैकदृष्टका राम०
कर्षणेनेतरेष्टकाकर्षणं। संधिश्च पुरोधच्छेत्नामप्रपीष्टकामामन्त्रमानेनज्ञापयतएव अतो १२

व्यापकाभावात्स्वत्वामसंयोगेनद्रव्यांतरमितिकाश्यपवचनात्वावयव्यंतरेप्रमाणाभावादिष्टका
संस्कारार्थमेवप्रोक्षणं। अतश्चेष्टकात्वाप्रमाण्याधिकरणमेवापूर्वसाधनत्वमग्निपदेनल
क्ष्यतइतितस्यप्रत्येकसन्निव्वात्प्रतीष्टकंप्रोक्षणमित्यपिसिद्धंभवति। नचैवंव्रीहीन्यात्प्रोक्ष
णादावपिप्रत्येकंतत्संपत्तिःस्यात्तस्माद्यायत्नावपिअग्नयेधोज्यंप्रोक्षामिन्धंध्वेमितिमं
त्रेबहुवचनोपादानाच्चसेनत्वंत्वप्रतीतेः। प्रकृतेतुताइशगमकाभावात्प्रत्येकमेवेतिप्राप्तेए
कावयवकावघवाकर्षणेनेतरावयवाकर्षणास्थानावयविव्यापकत्वेनापिसंध्यदर्शनस्य ग्हस
पयहेत्वव्यभिचारात्। अतोपत्रैकाकारप्रतीतिरबाधिता तत्रैवावयविस्वीकारः। नतरथाइष्टका
पात्रपिस्वीकारेप्रमाणाभावात् काश्यपीयंतुवचनंमूलाभावादनादरणीयं वनमित्याहोत्तवा
धिताएकाएकाकाकारप्रतीतिः। अतश्चाग्निपदेनावयविनएवोक्तत्वात्तदर्थमेवप्रोक्षणंतस्य
चैकत्वात्सकृदेवप्रोक्षणं नचैवमवयविस्वरूपे आनर्थक्यंअपूर्वसाधनीभूताग्न्याधारत्वस

भा॰चि प्रणयनायं वेदिवोत्तरवेद्यामपि हिरण्यशकलप्रोक्षणादिधर्मा यत्किंइष्टकादिसंपादितवै
१८ दिकस्थलविशेषे अग्न्यादिपदप्रयोगाभावेन दृष्टविशेषावच्छिन्नस्थलविशेषस्य वाग्युत्त
रवेद्यादिशब्दाभिधेयत्वात्तत्र चानर्थक्याभावेनापूर्वसाधनत्वलक्षणाया एवाभावात् । अत
श्च नाग्न्युत्तरवेदिधर्माणां सांकर्यं । न चैवं उत्तरवेदिधर्माणामग्नावतिदेशकथनं संकर्षवि
रुध्येतेति वाच्यं देवस्वहृत्यौ वहृत्तरवैशेषिकधर्मान्तानेपि अपेक्षितहविर्धानपूर्वदेशश
वर्त्तित्वादिकतिपयधर्माणां स्यात्तातपस्यतिदेशेनोत्तरवेदितः प्राप्तेरविरोधात् । उत्तरवेद्या
तपावहृत्पक्षितधर्मसाकल्यात्रैवपरीत्याशंकाः । अतश्च प्रकृतोत्तरवेद्युक्तानां द्विधर्माणाम
ग्न्युत्तरवेदिमात्रार्थत्वे पत्रविकृतौ तत्तदुभयकार्यायन्वेऽवक्तृपरिमाणादवतः सिद्धमग्निकस्थंडिले
अग्न्याधारत्वेन समाम्नाते तत्र प्रोक्षणादीनामहमीक्षिः संख्यानविशेषोपधायकक्रियासाध प्रभ॰
नीभूततत्तदनयवार्थत्वपूर्वपक्षेतु उक्तविषयकत्वे तदभावान्न प्रोक्षणादीतिऽह विचारोय १८

याणिाचंवास्याधिकरणास्य यद्विचैवेविधाविरक्तिर्न संभाव्यते तत्साकल्याविंतयाऽदाहर
णांतरेवाऽहो पयेयोगोनुसंधेयः प्रासंगिकं चेदमधिकरणं ॥ ॥पत्नीसंयाजांतत्व॥ ॥द्वाद
शाहे यत्नीसंयाजान्तामहानि संतिष्ठन्ते असंस्थितो हित्तर्हिं यज्ञ इति श्रुतं । तत्र किं पत्नीसंयाजां
तत्वं द्वादशस्वण्हेस्तु विधीयते उत यत्तमवर्जमिति चिंचितायां अहः स्वाविशेषात्सर्वेषुन
चासंख्यायाः पत्नीसंयाजांतत्वे हेतुत्वादगमात्तुष्यात्तमवर्जमेवसत्वेन तत्रैव पत्नीसंयाजांत
त्वावगतिः एतस्य तेन हेतुं वेक्रियतऽइति च हेत्वर्थवादत्वेनाहेतुत्वात् । न च तर्हि तेनैवाङ्गाः श
क्रयइति वाक्शेषः । तद्विहितसंदिग्धत्वाभावेन तास्यानिर्णायकत्वात् । प्रत्युतेश्यगुणस्या
वश्यकत्वेन अविशेषप्रवृत्तविरोधे अर्थवादेन संकोचानुपपत्तेश्च अतश्चार्थवादोपि वहु
दिनसाध्यत्वाद्विसंस्थाभिप्रायेणाणोपपादनस्थात्वानुवतिश्चेन्नतुविधेरेवमस्य नियवविधि
त्वाघवान्तरोधेन्नोत्तमभिन्नविषयत्वं प्रतीयते । तथाहि । द्वादशानामप्यहां एकफलासाध

भा॰ ९ नत्वाद्यपोगैकसमवगम्यते अतएवमीमांसायां तत्पदार्थानां तन्त्रेणाकरणां। अवभृथाद्यागेनोवब्राह्य
१९ णात्तर्पणांतानां अहःशब्दवाच्यत्वानात्त द्वादशत्वसंख्यानुरोधाहावृत्तिः अहःशब्दो हि दुयो
भग्रहाभ्यांसारभ्याहार्यांगनयागाभ्यासपर्यंतप्रयोगे लक्षणया याग ज्ञिकानां प्रसिद्धः अत्र तए
वतन्मध्यवर्त्तिनिसंत्तिघ्यपकारकाणि आराद्युपकारकाणि चांगानि प्रतिसूत्यमावर्त्तंत इति व
स्पत्तेः एवं च एकैकमहर्यस्मिन्कस्मिंश्चिद्गे अनियमेन समाप्यापरमहरारंभणीयमिति प्राप्ते
पत्नीसंयाजांतत्वविधिरेकादशसु नियमविधिः संपद्यते अतिमत्त्व सर्वस्यैव समापनीयत्वात्स
त्नीसंयाजांतत्वविधिरपूर्वविधिरापद्येत अत्र तस्य सर्वार्थत्वेत्र पर्यविधिर्नियमविधिः कृत
वैरूप्यापत्तेर्नियमविधिलाघवानुरोधेनात्तमवर्ज्जमपर्यविधिरिभतिचेत्त द्वादशत्वसंख्यानुरो
धेनाहःशब्दवाच्यहार्याज्ञत्तांगप्रयोगस्यैवावर्त्तनीयत्वेन तद्भिन्नागेपस्मील्कस्मिंश्चित्समा रामः
यत्तस्यैवाप्रसक्तौ सर्वत्रैवापूर्वविधित्वात्तः पत्नीसंयाजानां हार्याज्ञनोत्तरमेव सर्वास्वप्यु १९

शाखास्वाम्नानेन पत्नीसंयाजानामपि अवभृथादिवत्तत्रैवांगानुष्ठेयत्वात्तेषु पक्षेपि समापन
स्यासक्तेश्च अतएव शाखांतरेपि कार्यं तंत्रात्वेच पत्नीसंयाजांतत्वकथनेहार्यांगत्वस्य निर्णस
मेव अतएवात्र त्याहःशब्दस्य हार्यांगमात्रप्रयोगवाचकस्य पत्नीसंयाजांतप्रयोगैकदेशेलक्ष
णात्तिकेचिद्गुरू मपरांत्तस्यमेव पत्नीसंयाजांताहार्यांगानोत्तरत्वस्योक्तत्वेनैकदेशलक्षणाया
अनुक्तिसहत्वात्तः अतः सर्वशाखेवाहानि पत्नीसंयाजांतानि कार्याणि न तु अवभृथादि नित्तत्रै
ते तंत्रेण कार्याणि पत्नीसंयाजांतत्वविधिनातेषां पर्युदासात्तः पत्नीसंयाजानां च तन्त्रेणाप्रसक्त्या
नाप्राकृतित्वपफलप्रतिपाद्याद्वति प्राप्तिः असंभवितो हित्तर्हि पञ्चइतिचेन्न ह्येत्रं क्रिपत्त इति व
त्रहेत्वर्थवादः तद्धदिहहेत्वविधित्वेलक्षणाभावात्तः तत्र तत्हेमकालीनवत्तमानान्नकरणत्वस्या
वाधितत्वात् नभत्तमविघ्यादृष्टत्वविधौन कल्पापत्तेरशागत्याहेत्वर्थवादत्वांगीकरणांत्रातोनव
त्रीनज्ञाप्यमानमवतीतिवरस्य हेतुपरत्वादसेस्याहेत कपत्नीसंयाजांतत्वशिविधिसमापन

भा॰९ भावनाया एवाहत्वेदेशेन विधानादिख्येयसामर्थ्यात्तुरोधेनोद्देश्यमानामह्नांसंकोचोपपत्तेरुक्तमे
२० वांसेस्यात्तपहेत्वभावात्स्तीसेयाज्ञांतत्वस्याप्यभावोपपत्तेरुक्तमवर्जयत्नीसंयाज्ञांततानवहेत्वभावेपिवा
यकम्मनिचारस्यादोषत्वादुक्तमेयत्नीसंयाज्ञांतत्वपदोष॰विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावात्तसाध
धकप्रमाणाभावेनैवतत्रतस्यासिद्धेः॰अस्तुवाहिशब्देत्रव्यपानामनेकार्थत्वात्तिभिन्नत्वपरःतत्रयावं
त्तिमेनिमित्तभिन्नाभावदैत्रैमितिकस्याभावःस्तुत्यभएव॰एवंवत्तिमित्तोयाहानेबलाद्यदेववाहत्याहेअत्तिमेर
निनयत्नीसंयाज्ञान्ततत्वंतत्थैववयंवश्राचाहेहीहशेहनियत्नीसंयाज्ञांततत्वंहिराचाहेचदिहतीयाहिरूपए
नात्तिमेनत्तहित्स्यहोपयोगितावाधोपयोगितापि॰अत्तएवप्रकृतौतत्तहिजातौयापर्वसाधनत्वस्य
वाहःपदेनसमग्रणावामपिदिकृतौ।निमित्तमाचाहेवनयत्नीसंयाज्ञांततत्वंनिमित्तोपासनवसेनवा
प्रकृतावसंस्यावकृत्वपर्वसाधनत्वस्यैवसमग्रशान्नकोपिदोषः॥ ॥अभ्यासः॥ ॥हर्शपर्णम
सयोःसामिधेन्यांतरप्रकरणेत्रिःप्रथमामन्वाहत्रिरुत्तमामितिश्रुतं॰तत्रानुवचनेनतावस्त्रक राम॰ २०

रणाप्राप्तमनुवदते॰त्रिरभ्यासमात्रंतुविधीयते॰प्रथमामितिचोद्देश्यसमर्पकमित्यविवादमेवत्त
त्रापिप्रथमामितिविशेष्यनिर्देशःप्राथम्यविशिष्टमभिधत्तेमुक्ताहिपदवत्।तत्त्वविशेष्यंस्त्रिलिंग
निर्देशात्सामिधेनीप्रकरणाद्युक्तागेव॰प्राथम्यरूपविशेषणायोगात्तद्वस्यविशेषप्रतीतिरीरिर्शि
र्थिकी।नतुप्रवोवाजादित्वप्रकारिकोपस्थितिःशब्दात्तद्वाचकपदाभावात॰अत्तएवप्राथम्यमेवो
देश्यतावच्छेदकंग्रहत्वादिवत्ननतुतदुपलक्षितप्रवोवाजादित्वंतिनाकारणांसमग्राणांप्र
माणाभावादित्यविवादमेवः॰इदंतुविचार्यते॰प्रथमास्वरूपेअनर्थकेप्रशक्तेऽपूर्वसाधनत्व
समग्राणांअपूर्वसाधनीभूतानिसमित्वनमकाशकमकृत्वमात्रसमग्राणांत्तिप्रसंगापत्तेस्त
न्निराकरणार्थंकिमुद्देश्यतावच्छेदककोटौसमकृत्वविशेषणात्तथाप्रवोवाजादित्वस्यविवक्षणा
त्तप्रथमस्येतिविनायांप्राथम्यमपसमग्रत्तस्योद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशेप्रमाणाभावस्त्रदो
वाजात्वमेवसमकृत्वविशेषणा॰अतमावकृतौयत्रतत्रस्याप्रवोवाजेवत्रिरभ्यसितमामनुप्र

भा॰ ९ थमस्यानयतितं आगंरत्तरमिति प्राप्ते अतिप्रसंगपरिहारार्थमवश्यकल्प्ये केनचित्तत्तद्व्यापारक
२१ साधनत्वातिरिक्तेन विशेषणोपस्थितत्वाद्युपक्षीणानापि प्रथमस्यैव विशेषणानत्वनुपस्थिते
न प्रवीवाजात्वेन अवधातादीत् तंडुलनिष्पत्तिव्यापारकसाधनत्तामात्रेणोवोद्देश्यत्वापर्यव
सानाद्युवानो धर्मांकांक्षावलेनयव साधारणपकल्पनेपि चवाक्यवैयर्थ्याभावान्नातिप्रसंगप
रिहारार्थं व्रीहित्वप्रवेशः प्रकृतेतु अतिप्रसंगागीकारेप्रथमोत्तमापदद्यरित्तवाक्यद्वयवैय
र्थ्यापत्तेस्ताः पंचदशसंपद्यतेइत्यर्थवादानुपपत्तेश्च विशेषणाविवक्षाया वश्यकी॥ अतश्च पा
काविव्ययमोत्तमान्निरभ्यसितव्येत्यूहापयोगोपि॥ ॥इस्याहृतो॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्दर्शपूर्ण
मासावारस्यमानोन्वारंभणीयामिष्टिं निर्वपेदितिश्रुता तत्रनतावदिपंप्रकरणात्स्याता दिव
सासाक्रत्व दर्शपूर्णमासावारस्यमानइतिषद्द्वयवैयर्थ्यापत्तेः नापिवक्ष्यमाणोआरंभनि राम॰
निमित्तेमेदनहोमादिवन्नैमित्तिकि क्रियार्थीयांक्रियायामपपदेविहितेनलट्प्रत्ययेना २१

स्याआरंभार्थत्वप्रतीतोरितिताबद्दविवादं आरंभशब्दार्थश्चोद्देश्यकोटिप्रविष्टः कइति
विंत्यते प्रतिप्रयोगमावृत्यनाद्यन्तीत्यसत्रकाराद्यात्तैपित्यमितिनेहाधिकरणशरीरेण का
दृशोयपुक्तत्वेनोहानुपपुक्तत्वात् तत्राग्न्याधानादिरूपेप्रथमपदार्थेवाज्ञिकानांदर्शपू
र्णमारंभत्वप्रसिद्धेर्ग्यान्वाधानमेवतत्वेनारंभपदार्थः तदर्थोचान्वारंभणीकत्वकार्यप्रयु
क्तानंत्प्रथमपदार्थत्वेनरूपेणप्रथमपदार्थोगोपेनपूर्ववदश्चत्वाधानरहितायां विकृतौ
आरंभागततयोहेत्तानचान्वान्वाधानस्यापि अप्रवृत्तेन विषयत्वेनैवारंभपदवाच्यतानान्वा
धानत्वेनेतिकथंनपूर्वाधिकरणाविषयत्वमितिवाच्यं अन्वाधानेदर्शपूर्णमासविषयिणी
काप्रवृत्तप्रवर्तनेनत्विषयत्वस्यवाधितत्वात् तथाहि दर्शपूर्णमासविषयकप्रवृत्तिसामान्या
भावतःपुरुषस्यपादर्शपूर्णमासविषयिणीप्रवृत्तिस्तद्विषयत्वं ततन्नुरक्तविषयस्यप
त्विंचित्तवर्तनविषयत्वे तस्याआधानभोत्तमादावपिसत्येनातिप्रसक्तत्वात्अतश्चनिरु

भा·९ क्तपूर्णमासयोरेवनान्वाधीने· अंगप्रधानभेदेन तत्तद्विषयकत्वायोगेऽसत्त्वेन न ह्यत्र दर्शपूर्ण
२२ मासकरणिकाभावनाप्रकृता ताहृयां प्रकर्तव्या इति वद्वितीयानिर्देशेन दर्शपूर्णमासकर्मक
कर्तृत्वेरेवारंभयागार्थाधारकत्वस्य स्वपावत्वात्· अतोन्वाधाने तस्य वाधाद्यादिकप्रसिध्यादृ
ष्टिरेवतत्रारंभपदस्य द्वितीयाश्चषष्ठ्यर्थे सप्तमीअनुवादः· तत्तस्य तदर्थाद्यारंभणीयानन्तरद्वित
यां विहितत्वाच हितत्वात्· अतोन्वाधानस्य प्रतिदर्शपूर्णमासप्रयोगमावृत्तेरावर्तनीयेतिप्राप्ते
ह्विनि कारणात्तावदेवं सिद्धं तितं· नाद्यान्वाधानमारंभपदार्थः· तदभावेपि देवताम्येवेपक्ष
मारंभतइतिज्योतिष्टोमेपि आरंभशब्दप्रयोगात्· किंतु इदं मपाकर्तव्य मितिसंकल्पापर
पर्यायाध्यवसायविशेषः· तदर्थान्वारंभणीयान्यथानरहितायामपि विकृतौ सत्यां कर्त
व्ये वः· प्रकृतौ चाध्वानेत्तरं सर्वपावद्दीतिकप्रयोगनामसकृदेव संकल्पकरणायासकृदेवा राम·
न्वारंभणीयेतितत्तन्नं· तत्र तत्कालावस्थिततत्तन्नीवनात्वानिमित्तवशेनतत्तन्नैमित्तिक २२

प्रयोगाणां तत्तत्कालावच्छिन्नोपस्थितत्वेन अध्यवसायायत्तत्वात् सर्वसाधारणाध्यवसाये प्रमाणा
भावात्· तत्र पर्व चैकस्मिन्नुद्देज्ञात्ते वैश्वानरेष्टिनिरूप्यमाणानन्तरं जन्मनि पुनर्निर्वापनांध्यवसाये
कृते तदिहापि अध्यवसायाभेदात्सकृत्करणतायुक्तिः· तस्मादेवं भाष्यकारादिभिः सिद्धांतितेना
ध्यवसायवाच्यारंभशब्दे· तत्राप्यप्रवृत्तप्रवर्तनविषयत्वेनैवारंभशब्दप्रयोगात्· अतोनेप
वृत्तप्रवर्तनमेवारंभतद्विषयत्वात्तु पदार्थे वारंभशब्दप्रयोगः· अतएव दर्शान्वारंभणीया·
सापि न साक्षात् प्रयत्नशानवाकर्तव्यतापात्तत्वात् जन्ममानवत्कर्तारं आरंभयोग्ये करोतीति तद
रा आरंभार्थोपयुपि च दर्शपूर्णमासाविति द्वितीयाविषयत्वार्थकात्वाद्दर्शपूर्णमासवि
षयका प्रवृत्तप्रवर्तनविषयात्वस्य च दर्शपूर्णमासास्य प्रधानस्यैव संभवात् ततः पूर्वं प्रये
गमध्यगत्वा न्वारंभणीयानुष्ठेयत्वेपि दर्शपूर्णमासावारस्यमाणाइत्यस्य प्राप्नोतितथापिक्रतोः
र्थस्य पाठादेवप्राप्तेः प्रदद्धपर्वेप्यर्थप्रसंगाद्वितीयोद्देश्यात्वप्रगतेनांगविषयप्रवृत्तेर

भा॰९ पिप्रधानोद्देश्यकत्वाविद्यावा दर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तप्रवृत्तेनविषयत्वेतत्प्रथमप्रयो
२३ गीयाद्यपदार्थएवेतितद्देगमारभणीयः तथाहि द्विविधप्रवर्त्तनविषयत्वं दर्शपूर्णमासो
द्देश्यकप्रवृत्तिध्वंससमानकालीनतदुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वं॰ तत्र च दर्शपूर्णमासीय
प्रथमप्रयोगाद्यपदार्थभिन्नेसंभवति॰ तदितरविषयकप्रवर्त्तनस्य सर्वस्य तदुद्देश्यकसे
तादृशध्वंससमानकालीनत्वात्॰ अतस्तद्दर्शपूर्णमासपदेऽपूर्वसाधनत्वलक्षणायां
तत्पदार्थैरहितायां तादृशप्रथमप्रयोगीयाद्यपदार्थीतरत्वंविशिष्टतापन्नहितत्वेवाच्यावे
रंभणीयांः लक्षणायाच तादृशप्रथमपदार्थप्राक्भावविधानात्प्रयोगवहिर्भावसिद्धिः
द्वितीयादिप्रयोगेच ऽत्र विधद्यमविच्छिन्नपदार्थाभावादकरणात्॰ अत्र हि दर्शपूर्णमास
योर्नतत्र व्यक्तित्वेनप्रवृत्तिप्रत्युद्देश्यतापेनतत्तव्यक्तित्वावच्छिन्नादेश्यकप्रवृत्तिध्वंसस राम॰
मानकालीनतद्यत्कुद्देश्यकप्रवृत्तिविषयद्वितीयप्रयोगीयाद्यपदार्थगत्वेनापिसास्या २३

त्दर्शपूर्णमावितिश्चेन्नवणात्तद्दर्शपूर्णमासत्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकंआवश्यकीचोभ
यत्रापिप्रवृत्तिनिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकविवक्षाइतरथासामान्यतोविहितक्रियामेजा
यतामित्याकारकोद्देश्यत्वपागगणध्यानप्रवृत्तावपिदर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिनिरूपितो
द्देश्यतावच्छेदकविवक्षाइतरथासामान्यतोविहितक्रियामेजायतामित्याकारकोद्देश्य
तयागांगाध्यानप्रवृत्तावपिदर्शपूर्णमासोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वेनैवप्रथमपदार्थस्येदे
श्यता॰ अत्रसामान्याकारेकेछ्यागंगाध्यानामनुष्ठानोत्तरमाद्यदर्शपूर्णमासप्रयोगेप्यन्वारं
भणीयानस्यादतःप्रथमावच्छेदकविवक्षा दर्शपूर्णमासाकरणोपिऽत्रविधेकयागांगा
ध्यानकरणतदापन्नेद्वितीयावच्छेदकविवक्षावस्ततन्त्वद्दर्शपूर्णमासोमेजायतामित्याकारके
क्यागांगाध्यानकरणोपितदाप्रवृत्तिवारणार्थंपश्चिमन्यदार्थसंकल्पादिरूपेछतेदर्शपूर्णमासा
वारब्धावितिव्यवहारस्तत्पदार्थप्रवृत्तेरेवोद्देश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशस्यावश्यकत्वेततत्र

भा॰५ वोक्तस्थलेपिबाह्मणासिद्धेस्तत्रछिन्नत्वारेतद्देश्यतावच्छेदकत्ववारणार्थमेवावच्छेदकत्व
२४ विवक्षाश्रयणपर्यन्तसदर्थस्यदुक्तरूपेणैवारंभत्वान्नद्वितीयादिप्रयोगेचारंभणीयाः नन्वेवं
संभवेनज्योतिष्टोमेनुपपत्तइत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेर्दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्य
कप्रवृत्तित्वेततःपूर्वमन्वारंभणीयापत्तेः यदितूद्देश्यतायास्तत्रसांगज्योतिष्टोमोमेजा
यतामित्येवमाकारिकेच्छाविषयविशिष्टप्रवृत्तित्वेनविशिष्टधर्मावच्छिन्नत्वान्नोक्तप्रवृ
त्तित्वमित्यासंकेततत्तोहोमसहीयपार्वणहइत्येवंविधावात्तासंकल्पात्स्वतमन्वारंभणीया
कारणापत्तिः तस्यनिरुक्तप्रवृत्तिविषयत्वात्तात्पर्यात्तासंकल्पविषयप्रवृत्तेर्दर्शपूर्णमासत्वा
यतामित्येवमाकारिकेच्छाजन्यत्वेनदर्शपूर्णमासकारणावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वात् एवंराजसू
यगतेष्टिपशुवंधादिष्वपिअन्वारंभणीयापत्तिरितिचेत् नदर्शपूर्णमासाजायतामित्याद्य राम॰
काकारकेच्छाजन्यत्वावपिसांगज्योतिष्टोमोजायतामित्याद्याकारकसांगत्वाद्यवच्छिन्नस्वरूपत्वप्रकारके २४

च्छात्तरएवदर्शपूर्णमासायपायस्प्वइत्येवंविधसंकल्पविषयकप्रवृत्तेःसंभवेनताद्दशसंकल्परूपा
ध्यवसायस्यदर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेनद्वारलोपादेर्नदर्शपूर्णमासीया
हौराजसूयगतेष्टिपशुवंधादौवान्वारंभणीयाभावमदृशमेतस्यमाणत्वात् एवंसोमोपि
जायतामित्याद्याकारकेच्छात्तरएवसोमादसंभवेवैश्वानरीष्ट्यादेःप्रवृत्तिसंभवादैश्वानरी
ष्ट्यापस्वइतिसंकल्पस्यापिवैश्वानरीष्टित्वावच्छिन्नोद्देश्यकप्रवृत्तिविषयत्वाभावेनद्वा
रलोपादेवनतत्राप्यन्वारंभणीयेतिइष्टव्यम् दर्शपूर्णमासत्वंतुसांगोदर्शपूर्णमासोजा
यतामित्याकारिकेच्छीयाप्रकारतावच्छेदकत्वंतूद्देश्यतावच्छेदकेरिप्रतिष्ठामितिविशेषः
अतःसिद्धमन्वारंभणीयापाठक्रमविचारंभांगत्वादिकृतानरोहितीयादिप्रयोगेचानंगत्वमि
ति॰ एवंसतिप्रथमप्रयोगारंभेक्लिपमाणान्वारंभणीयासर्वप्रयोगारणमपरकत्वेति॰ नचार
म्भोमेष्टइतिअश्वत्तनकालवाविलम्बप्रसपप्रयोगात्प्रधानादिनकर्त्तव्यत्वापत्तेः कथ

भा॰ ९ सर्वप्रयोगोपकारकत्वमिति वाच्यं॥ अद्यतनानद्यतनसाधारण्याभविष्यत्कालमात्रवाचित्वे
२५ अद्यतनमात्रकालवाचित्वाभावात्॥ इतरथा भविष्यत्यनद्यतने लुट् इत्यत्र भविष्यतीति सूत्र
प्रत्ययप्रयोगानुपपत्तेः॥ अतः प्रथमप्रयोगारंभे कृतेव सर्वप्राम्यकोपे कृत्स्नं तदन्वारंभणी
यात्रस्यस्योपकारस्यापाव अश्रवसत्वे विकृतिष्वपिप्रसंगादुपकारकत्वापत्तेरसत्वे द्वितीयादिप्र
योगेषूपकारकत्वानापत्तेरुपेक्षितं॥ ॥अथाविधानां॥ एवं तावदुपोद्घातमुखेनोहविषय
श्चिंतितः॥ इदानीं साक्षादेव तद्विषयश्चिंत्यते॥ तत्र फलदेवतयोश्चेत्यत्र शब्दान्॥ऽपूर्वसाधनी
भूतदेवतादिप्रकाशकमंत्रपदानां विकृतौ तत्स्थानापन्नदेवताद्यंत्तरेशब्दात्तत्प्रकाशना
योपहात्तरोह इत्युक्तं॥ तदुत्तम्वापमंत्रपदानां शब्दात् अपूर्वसाधनीभूतदेवतादिप्र
काशकत्वं अपितु लक्षणयायात्तत्प्रकाशकत्वं शब्दार्थस्य च वाहयार्थाभन्यस्तत्पर्थ्यवोपार्द
नं तत्र असमवेतार्थकत्वात् विकृतावपिक्षतयदेवतत्तत्स्थानापन्नोपपत्तेर्नोहः॥ इमिमवे राम २५

तार्थत्वं च अदृष्टद्वारकसंबंधेन स्वशब्दार्थस्यापूर्वसाधनीभूतसंबंधित्वं॥ अस्ति चेदं देवस्य
त्वेति मंत्रे अग्निनिर्वापपदयोः॥ अग्निनिर्वापयोस्तादृशयागतद्रव्यसंबंधित्वात्॥ न यस्तो त्रश
ब्रीहिमंत्रपदानां च स्वशब्दार्थस्यादृष्टद्वारा तादृशयागासंबंधित्वेपि न समवेतार्थत्वं॥ शं वदेवा
दिपदानामपि न समवेतार्थत्वं॥ न हि देवस्य वितुः अश्विपूषशब्दानां प्रकृतयागीयदेवताप्रति
पादकत्वं संभवति प्रसवितृशोधदेवतावरोधेन मंत्रवर्णिकदेवताकल्पनानुपपत्तेः॥ न चोयां
भ्यां जेत्तत्कल्पनं तत्र यागत्वेनाग्रम्यमाननिर्वापैककर्तृकत्वाभिमायत्नेः॥ न च त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येतत्स
हानुषंगेणादेवस्य त्वा सवितुः प्रसवेत्वा जुष्टं निर्वपामि अश्विनोर्बाहुभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि पूष्णो
हस्ताभ्यां त्वा जुष्टं निर्वपामि अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्येवं मंत्रभेदांगीकारेणानिर्वापामिपदे
हैकवाक्यतोपपत्तेश्चतुर्थ्यस्याग्नेयेऽप्युपयोगोपि आद्यानां त्रयाणां मंत्राणामस्याभ्यासे देवताक
ल्पकत्वोपपत्तिरिति वाच्यं॥ अनुषंगेणावाक्यभेदांगीकारस्यैव दोषत्वात्॥ षष्ठ्यंतपदानांप्र

भा॰५ सवबाहुहस्तपदैरन्वितानां देवताप्रतिपादकत्वे प्रमाणाभावात् अत एवैतत्कल्पदेवतीना
२६ मत्यन्तानिवेशात् संमवेपियागांतरकल्पकत्वमिति शंकापि प्रत्युक्ता यथा त्वेतद्यागांतरस्याग्नेया
दियागांगत्वापत्ते र्विहितावहाप्रसक्तेस्त्वरे तेनयामन्त्रेसविन्याहि पदानामग्न्यादिपरत्वेलक्षणा
यात्त्वंगीकृतत्वसमवेतार्थत्वशंकाकृतासा येनशकासंबंधेनाग्न्यादिपरत्वं तेनैव शकासंबंधेन
वैकृतदेवतापरत्वस्याप्युपपत्तावहाप्रसक्तेरुपेक्षिता अतएव समवेतार्थत्वलक्षणेशकार्थस्ये
तिविशेषणं अतएवाशकापदेहप्रतिपाद्यपरं तथापि समयेतार्थत्वेपि रूपस्मला
प्रसक्तेरेवं शकोपेक्षिताः तस्मात्कथमपि समवेतार्थत्वासंभवाद्देवस्यत्वादिपदानां यः शको
र्थस्तत्रिशिष्टनिर्वापप्रकाशतमेव देवस्यत्वादिसकलमन्त्रप्रयोजनं तत्र येषां पदार्थानां दृष्टप्र
योजनसंभवस्तत्प्रकाशनस्य दृष्टमेव प्रयोजनं येषां तु तदसंभवस्तत्प्रकाशनस्यादृष्टमेवप्र रामः
योजनं कल्प्यं अतएवतादृशपदार्थानां निर्वापोपरि वैशिष्ट्यमपि आहार्यसंबंधेनैवेतिध्येयं २६

तदिह निर्वापस्य तावत् दृष्टमेव पृथक्करणं प्रयोजनं। अग्नये त्वा पदार्थस्य च तद्दयोगितया
स्वातंत्र्येण चस्मृतिहं दृष्टं एव पदस्य तत्वद्भ्यते तद्अग्नये चामग्नइदहार्थत्वमिति केचित्तु देवस्यत्वा
दिपदैर्निर्वापस्तुतिर्लक्षणायाप्रतिपाद्यते साचानुष्ठानकालेपिनिर्वापं प्ररोचयति मिति इष्टार्थ
तैव तथावास्तु सर्वथा देवस्यत्वादिपदानां समवेतार्थानिनोहितव्यमिति यत्तु भाष्यकारेणागौणप
अग्निशब्दश्र आधानेस्य दानकरणादृप्तीपरः पूषशब्दश्चयोषकत्वाद्यजमानपरः अध्वर्यु
बाहुहस्तयोश्च तदीयत्वं परिक्रीतत्वात्देवस्सविताप्रसवण यजमानस्तस्य प्रसवेनानुज्ञाया
मित्युक्तं योगी कारेणनिर्वापविशेषणत्वम् उपपादितं तत्र हेतुर्देरोपक पुरुषाभावात् अन्यत्राहार्य
रोपाभावस्येवहाप्यारोपाभाव मभिप्रेत्य परां तत्र अध्वर्यवाश्च निष्टनाहार्यारोपे तार्द्धशिष्ट्य
संपादकत्वे निर्वापप्रकाशपित्वे लौकिकवाक्यप्रयोगादेव कर्माप्रयोगोपि बाधकाभाव
इत्यालोच्यत्तत्त्वा अप्रयुक्तलक्षणायांप्रमाणाभावात् अध्वर्युब्रह्मयजमानान्यतरग्रहणे

भा-ए निर्वापमात्राभावाच्च फलौक्रप्रकाशाभ्यर्थनामेव युक्तेः अग्निं प्रतिष परेतत्संभवेपि किं चैवं सत्येव देवस
२७ वितृअग्निषुष शब्दे गुणवद्वचनो हि प्रसज्येत न च यद्घातिन्द्विवचनयता यीत्व मि।ति भाष्य
कारसमाधानं युक्तं अग्निपतिषयेदेतत्संभवेपि यज्ञमानानुज्ञापः परकीयद्रव्यविषयेव्यलीका
द्विपरिहारार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्गुहीविनो अस्य यद्दोनिधनादित्यादाविवदेवसवित्तपदयो
रुहस्यानिवार्थत्वात्तन चैवं भवन्मतेपि देवस्य सवितृरूपयरूपे प्रसवदृत्सर्थागीकारे शातस्य
समवेतार्थत्वाभाहारात्रे हवीषि निर्वपेदित्यादिविहितो अप्रसवइत्यहापत्तिरमावास्या
यां च प्राग्दयान्निर्वापे तोपपत्तिरिति वाच्यं प्रसवे तातेजानि प्यमाणो वेत्यर्थोगीकारे णा
वाधकाभावात्तस्यैपदपकालीनत्वप्रकाशनस्य दृष्टार्थत्वाभावाच्च अतो न देवसत्व
द्विपदेप्यहरति सिद्धं ॥ ॥ग्राशाद्धनं॥ ॥जस्मिन्नेवमत्रे अग्रयेजुष्टं निर्वापामीत्यत्रा ग्नि रामः
शब्दः समवेतार्थकोन वेति विंतायांपवापि अग्निर्याजेसमवेत्तत्वधापि संप्रदानत्वेन २७

मुत्तस्य निर्वापये योगाद्यतिरिक्ते अनन्वयात्तादर्थ्यं चतुर्थीमं गीकृत्य जुष्टपदार्थेन्वयो वाच्यः तत्र च
जुषिप्रतिसेचनयोरिति स्मरत्याजुष्टशब्दस्य सेवनार्थकत्वप्रतीतेराग्निमासेवितमित्यर्थावगमा
न्निर्वापावस्थायां वाग्नितासेवनाभावा भूतकालवाचित्तप्रत्ययानुपपत्तेरग्नयेजुष्टमित्यस्या स
मवेतार्थकत्वं अनयाग्निसेवितकर्मकत्वस्य निर्वापस्तात्पर्थम पादानात्सोयाद्वाचपित्तदुप
तेरहइतिप्रादेयद्यपी यं तादर्थ्यं च तुर्थीपद्यपी च जुषपदेनैवान्वयस्तथापि अग्नयेजुष्टं अ
ग्नेनासेवितं पर्यां भवतित्तथानिर्वपामीत्यर्थगीकारेशाजुषशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वमंगीह
त्यनिर्वापफलप्रकाशनेनेतरद्देवत्यहविर्विवेकसंपत्यर्थतया निर्वापे देवतासंयोगस्यस
वेमवेतार्थत्वं इत्तरथाहि केस्येदेवतायैनिरुप्तमिति नि।ज्ञायानापत्तेः।वस्तुतस्तु तादर्थ्यं चतु
र्थ्येयीयप्रधानान्वयास्याभ्यर्हितत्वक्रियान्वयित्वेदः अग्न्यर्थत्वं च निर्वापस्य विधानुरोधात्तदे
श्यकत्वाग्नसाधनीभूत्तद्रव्यसंस्कारकत्वसंबंधेनेति निर्देवतार्थत्वापक्तिः जुष्टपदं तु पर्वव दे

भा-९ वृक्रियाविशेषणत्वमविधायार्थैवा तत्प्रत्ययोलाक्षणिकः॥ अग्नेस्त्वतेन याष्टिकएवान्वयः॥ देवतासंबंधे
२८ कीर्तनप्रयोजनेन तु निर्वापपूर्वं देवतासमवेतार्थत्वं अस्त्येव एवं संप्रदान चतुर्थ्यादि देवतात्वरूपसंप्र
दानत्वे कदेशपरा तथापि देवता यः ग्रहणादिवन्निर्वापेप्यन्वयेन निरूढप्रयोजनो पि न विरुध्यते। उपप
हं पूर्ववत्। सर्वथा अग्निपदस्य समवेतार्थत्वादुह इति॥ ॥एवं वी॥ ॥दर्शपूर्णमासयोर्धान्यमसि धि
नुहि देवानिति मंत्रः। सर्व धान्यमसीति देवदित्तं तण्डुलान धिवपतीति वचनेनं तण्डुलाधिवा
पे विनियुक्तः। तत्र धान्यशब्दः सत्यपि द्रव्यवचनत्वे तण्डुलावस्थायां प्रयुज्यमानो धान्यत्वारोपेणास्त
त्यर्थः सवित्रादिपदवदेवासमवेतार्थ इति मांसे पि तदारोपेण प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते शास्त्रयोग
ज्यंत इति कार्यप्रकृतिवाचकपदप्रयोगात्प्रयुक्तलक्षणोपपत्ते। असिपदात्मिपत्तत्तण्डुलरूपक
र्तृसामानाधिकरण्याद्वा लक्षणया धान्यशब्दस्तण्डुलपरः सन्समवेतार्थकएव नन्वेवं स
मवेतार्थकत्वे पि मांसे पि लक्षणायैव धान्यशब्दप्रयोगोपपत्तेनेह प्रसक्तिः। धान्यपदस्य रामः
२८

वप्रकृतौ तण्डुलस्मारकत्वाद्विकृतौ मांसस्मारकत्वं प्रोक्षणादिवत् केथं चिदूहलक्षणाको
तत्वेन पि बाधान्यपदस्य बाधेन मांसपदप्रक्षेपरूप सीद्धं तानापत्तेः॥ यथैव हि प्रकृतौ अग्नि
पदेन शक्त्याअपूर्वसाधनीभूता देवता प्रकाशयेदिति लिंगाकल्पितश्रुत्या मंत्रविनियोगाद्वि
कृतावग्निदेवत्यायांशक्त्याअग्निपदेनैवोक्तदेवताप्रकाशनीयत्वेन पदांतरप्रक्षेपः। सत्यां
गौ प्राकृतत्वत्ति तद्रूपदेर्यो विधिप्रमाणाभावात्। अपदेव सापामेव स तत्र शक्त्या अग्निपदे
न तत्प्रकाशनानुपपत्तेः। प्रकृतौ च हि विनष्टासत्वाद्विकृतौ च चरुत्वेनापारत्वेन तन्मुख्यैतैवा
मीपदरूपप्रणार्थप्राप्तेर्लक्षणयापि नाग्निपदेन तत्प्रकाशनं। अत्र तत्र प्राकृतशक्ति नि
र्वाहार्थं सत्यादिपदांतरप्रक्षेपः। एवं शरशांनत्वग्निदेवत्यायां विकृतौ। तथैव धान्यपदेन
लक्षणयाप्रदेयप्रकृतिमूर्तं प्रकाशयेदिति गौणा सामर्थ्यकल्पितश्रुत्या मंत्रविनियोगाद्वि
कृतावपि मांसे ऽपकारएव भावेन वक्त्रे स्त्रीत्येष भावेन च धान्यपदस्यात्ति देशात्त दुवाधायधा

भा॰९ न्यपदेनैव मांसप्रकाशनोपपत्तेर्नपदांतरप्रक्षेपइतिचेत् सत्यं प्राकृतप्रकाशनरूपोपकार एव भ
भावेन प्राकृतत्वान्निरूपव्यापारातिदेशस्तत्य एव भावेन चाग्न्यादिपदरूपपदार्थातिदेशः इत्तर
याहृत्यमतिदेशप्रकाशमानपश्वभावेनातिदिष्टस्यपदस्यविकृतौ त्यस्रायापि प्रकाशकत्वो
पपत्तेः पदांतरप्रक्षेपानापत्तिप्रसंगात् तथापिप्राकृतपदनिष्ठप्राकृतत्वनिरेव विकृतावतिदिष्ट
तेन तत्वनिमात्रं। प्रमाणाभावात्। अत एव सौर्ये प्राकृतपदस्यैव प्राकृतत्व तेरपि बाधसत्वेपि सर्व
प्रकाशनकार्यानुरोधेनैव मंत्रपदांतरानुरोधात् सर्वपदप्रक्षेपः अतश्च धान्यप्रवृत्तित्वरूपश
कसंबंधरूपाप्राकृतत्वलक्षणावृत्ते मांसे बाधे संबंधांतररूपलक्षणावृत्तिकल्पने प्रमाणाभा
वाद्धान्यपदस्य बाधावश्यभावे मांसप्रकाशनरूपकार्यानुरोधेन मंत्रपदांतरानुरोधादेव मां
सपदप्रक्षेपः। अत एव मप्रकृतिवाचकमगपदप्रक्षेपोपि शक्तपदप्रक्षेपसंभवे अप्राकृतत्व राम॰
लक्षणापापदांतरप्रक्षेपस्यान्याय्यत्वात्। अत्तः शकानामपतरे समपाः सवनीयाः पुरोडाशाभव २९

तीत्यत्र मांसे अधिवापे किंप्रमाणो मांसमसीत्स्यहितव्यं इदं च कृत्वा चिंतयां ततीये सवनीयो
देशेन हविषैवैतरसविधानस्य स्थापितत्वात्। सत्यधिवापे प्रकृतित्वे अर्थलोपेन तत्रा
धिवापस्य चरावविबाधितत्वाच्च विस्तरेणाचत्त आपस्थाक्यरमतीतिरासपर्वक्रमपयादितं
हितीयेधर्ममात्रेनुकर्मस्यादिमत्रकोस्तुभो॥ ॥चोदितेतु॥ ॥दर्शपूर्णमासयोरिडानिगदेश्रूते
देव्या अध्वर्यवउपहूता उपहूता मनुष्याः। यइमं यज्ञमवान्ये च यज्ञपतिं वर्धानुपहूतेयावाप
पिवित्यादिः तत्रैसत्रे यज्ञपतिशब्दो बहुवचनांतेने हित्तव्यो न वेति विंशायां नतावदसमवेत
र्थकत्वाद्नहः। यज्ञपतेस्तदहेद्म मनुष्यरूपाध्वर्युपदवाच्यऋत्विक्कर्तृकार्याः कर्मेति सम
वेतत्वात्तन्न चास्यलोपः तान वाचकपदैकवाक्यतयात्तदर्थत्वावगमाद्यज्ञपतिवदप्रकाश
नार्थत्वाभावेन सतत्पिसमवेतार्थत्वपरार्थत्वाद्न्यूहः। लिंगेन मंत्रगतवाक्यस्यस्योनेतइतिव
दाघेन यज्ञपतिवद्व्यर्थत्वोपपत्तेः। न च सयोहैवं विद्वानिडयाचरतीति विधायाप्रयपतेइलो

भा-ध पहृत्तोपत्हृत्तेसोपासंमंइत्याहयतामिलोपहृत्तेत्याहेतिब्राह्मणवाक्येनप्रतीकग्रहणेनकृत्स्न
३० स्यनिगदस्यैवोपह्वाने विनियोगात्तत्सहकृतेन मंत्रवाक्येन मंत्रलिंगस्यैव बाध इति वाच्यं ब्राह्म
णवाक्येनयावद्यपात्रस्यैव विनियोगोपपत्तौप्रतीकग्रहणेप्रमाणाभावात् अश्रुत्वा विनियो
गांतरकल्पनागौरवभियाप्रत्यक्षवाक्येनैवप्रतीकग्रहणेनसमस्तविनियोगकल्पनेऽश्रुतए
वस्यानंतइत्यादौप्रत्यक्षविनियोजकवाक्याभावादपेक्षितविनियोगाद्यकल्पनेपिनक्षतिःकिं
चयेयजामहेइतिवर्जमित्याहैवपक्षवत्वादेवयजामहेइतिद्विवर्हणामनुष्यरूपउपलक्षणमुपह्वान
कमंत्वंप्रतिपत्तौऽश्रुतोपलक्षणसामर्थ्यात्कल्प्यलिंगांतरवाक्येडोपह्वानशेषता।अतएवस्यानंतइ
त्यत्रापिपरिपूर्वैवपठ्यतेः स्यानंतहासारदवतत्रैकवाक्यतानत्वेतदस्मीत्यत्तोमंत्रभेदेणीक्त्ते।
प्रकृतेतूपहूतसभ्यादावुदोपह्वानशेषत्वेन तथापिप्रथनशेषभूतस्यापिउरुतेयजमानपतिःप्र
थतामितिमंत्रस्यानुषंगिकयजमानपतिप्रार्थनार्थत्वबद्दस्यापितथात्वोपपत्तेः सत्रेत्तद्वदेव राम०
३०

इहोपपत्तिःनहिप्रोत्साहात्तर्पेणत्र्यापुरोडाशस्यापुर्वेपदिडोत्याहिष्णुस्त्वंनेनोहःअप्रावृत्त्ववोअत
श्चपदापिनेहंप्रथनफलत्तयापिआनुषंगिकप्रोत्साहनमात्रेणोहवदिहापीडोपह्वानशेष
भूतस्याप्यस्यमंत्रस्यानुषंगिकयजमानपतिप्रोत्साहनार्थत्वादिहोपपत्तिरविकलैवन्वक्तःतत्प्रह
रणांगभूतस्यापिप्रस्तरप्रतिपादकपदैकवाक्यतायन्नस्यापिपुराशास्तइत्यादेःप्रहरणफल
प्रतिपादकत्वाद्यथासत्रेऊहाप्रत्युदाहरणासूत्रेवक्ष्यतेतथेहापिइडोपहानोगस्यापीडोप
ह्वानपदैकवाक्यतापन्नस्याप्यस्येडोपह्वानफलप्रतिपादकत्वात्कृत एव सत्रेऊहःनहित
तीयानिर्दिष्ट एव मंत्रवर्णिकंफलंनान्यत्रेतिनियमेप्रमाणमस्ति स्यानादिविनियुक्तस्या
पिमंत्रस्यदेवताकल्पकत्ववत्फलकल्पकत्वेपिबाधकाभावात् नचापेक्षितकल्पकत्वेपि
यत्रेडोपह्वानादिरिदासंस्कारार्थत्वेनकृतार्थताज्ञातत्रविनातत्तीर्थानफलकत्वमितिवाच्यं तत्
तीयास्थलेपिप्रहरणप्रतियाघप्रस्तरप्रतिपादकतयासूक्तवाकप्रातिपदिकवत्वेनमांत्रव

भा० ९ र्गादिकद्देवतामात्रकल्पनेनवात्ततोपावगतकरणत्वनिर्वाहोपपत्तौविरोधाभावेतियद्दानामित्वाणु
३१ रादिपदानामपिस्तावकत्वेनोपपत्तेः फलकल्पकत्वेप्रमाणाभावात्। अग्नेग्नेचर्चइतिपूर्वमंत्रे
यदिगन्हातीतिइतिकरणविनियुक्तस्यलेफलकल्पकत्ववदित्रापक्षानेपिइतिकरणावि
नियुक्तत्वात्फलकल्पकत्वोपपत्तेश्च। नचैवमप्यवमादिष्वयलेसर्वत्रैवपत्तपत्तेरुद्देश्यत्वान्ना
द्विशेषणस्यैकत्वादेर्वस्तुतोविवक्षितत्वेनप्रकाशनानर्हत्वात्तसर्वपदानामपीनांचग्रहंसंमा
र्ष्टीतिवक्षातियदिकेनैवप्रतीत्युपपत्तेः प्रकृतौसाधुत्वार्थस्यैकवचनस्यकर्पविकृतावूह
इतिवाच्यं प्रकृतावहितस्याप्याधिकार्यैकत्वस्यायकारकत्वामात्रेशातावत्सभावान्नाच
तैवैकवचनेनप्रकाशनोपपत्तौसाधुत्वार्थकत्वकल्पनेप्रमाणाभावात्। अत्रतम्बविकृतौत
तद्गतवहुत्वप्रकाशनार्थसिध्यत्येवोहइतिप्राप्तेनतावदूहयतिद्विरूपाक्षानफलवत्त्वा रामः
भलक्षणाभावात्। गत्वेतद्वतार्थस्यस्वरसतःफलानपेक्षत्वात्। एवंसत्यपिपदितत्तोपायाइ ३१

तिकरणेनवाक्रियांप्रतिविनियोगः स्यात्ततः क्रियाकरणत्वमेत्रस्यसकलस्यप्रकाशनद्वा
रेणेतिप्रथमतस्तावक्रियाप्रकाशकत्वमेवतत्रसंभवेतत्संवंधिद्रव्यारादिप्रकाशकत्वंतस्या
प्यसंभवेमेत्रप्रकाशयस्यानपेक्षितस्यापिक्रियासंबंधकस्यनंइतरथासकलस्यमंत्रस्याप्र
तकरणत्वानिर्वाहात्। तत्रचविनिगमनाविरहाद्यथैवसत्त्वावाकप्रतिपाद्यदेवतायाः कल्प
नंतथाऽऽपुरोदरोपिफलस्ययत्नत्सर्वथाऽसंभवस्तत्रेदंचाचेत्याहेअगत्यास्तावकत्वाभि
धमेव। अनपेवचहिशमामाग्नइत्यादौवर्चःप्रभृतीनामपिफलत्वंवोध्यंतत्रापीतिकर
णाविनियुक्तत्वात्। अतएवकौस्तुभोक्तरीत्यैवयत्रप्रथितनंत्राहोनेतिकरणेनविनियोगोपि
त्लिंगाद्देवसस्त्वत्प्रथस्वेतिमाभागस्यप्रथस्वेतिभागस्यप्रथनप्रकाशकत्वेनप्रयोजनवत्व
लोभेऽत्रवशिष्टभागस्यप्रोत्साहनस्तावकत्वादिनैवतत्रैकवाक्यत्वोपपत्तौनप्रथनफलक
कल्पेलिंगेनरात्कद्देशेपिप्रयोजनलाभेसकलस्यप्रयोजनवत्वोपपत्तेरितिमीमांसकमर्या

भा॰ ९ द्यः तत्रापि तु लिंगवशात्फलकल्पकत्वांगीकारेणातीचकाविति नपपद्यतेः परंतु यत्र क्रियाजन्यत्वे
३२ फलस्य लिंगावशात्प्रतीयते यथा प्रथममंत्रारो प्रकृतेन प्रथमंत्रा बृत्वेति करणेन क्रियां प्रति विनि
योगः । अथ प्रपद्य ते इमा हेसा द्विमा मंत्रोच्चारणस्यैव दाभलक्षणांगत्वेन विधेयत्वात् अग्रस्तवा
हेशत्वा द्वाहशब्दस्योक्तविशेषणाविशिष्टोपदानप्रकाशनस्यैव दाभलक्षणांगत्वेत्तविधिः ।
सर्वथानोपदानं नाम किंचिदस्ति क्रियांगं यत्फलं यज्ञपतिहृद्धिर्भवितः द्यावापृथिव्याद्युपदा
नप्रकाशनस्यैवोक्तविधमनुष्योपदानप्रकाशनस्यैवाहष्टार्थत्वात्तावत्कतत्कसत्त्वपुपदा
नस्य भक्षणांगत्वेन तत्फलत्वं यज्ञपतिहृद्धेरत्र मंत्रे प्रतीयते येन मांत्रवर्णिकफलकल्पना
शंक्येत न हीदं भक्षणार्थं यज्ञपतिहृद्धिकर्तृमनुष्योपदानमात्रेणा यज्ञपतिहृद्धिर्जायतइति
शब्दस्वारस्यात्प्रमाणांतरमेतेनाप्रतीयते । ये यज्ञपतिहृद्धिकर्तृसमर्थास्ते उपद्रुतादिति हित एम॰
हर्षः । नपोयत्कर्तृसमर्थस्तद्वानेतज्ज्ञायतइत्यत्र प्रमाणमस्ति अतोन तावदस्य फलेप्र ३२

तिपादकत्वं अतएव न प्रोत्साहनप्रोत्साहनार्थत्वमपि यज्ञपतिहृद्धिगतत्वनिषत्त्वज्ञानमंत्रेण प्रोत्सा
हनानुपपत्तेः ॥ अतो यज्ञपतिरूपदानविशेषणत्वेनोपात्तायाः परार्थत्वाद्दृष्टार्थप्रप्रका
शनविषयत्वेनादृष्टार्थत्वात् सत्त्वे प्रकृतत्वा प्रकृतसाधारणोक्तयज्ञपत्तिप्रकाशनमात्रेण च
तद्दृष्टस्योपपत्तेरनूहः । यत्रापि यजमानः स्वरूपेणोपयुज्यते परं नु गुणभूतो यथोदुंबरीसं
मानो हि पुत्तवापि अग्नेयपामापाल्यस्तूत्तग्रहणोपिराकस्येवग्रहणं न सर्वेषां यजमानसंस्कार
कत्वाभावात्तत्र का कथा अदृष्टार्थप्रकाशनविषयभूते यज्ञपत्तावितिः । अतएव यत्र यज
मानस्य मांत्रवर्णिकापुत्रादिफलभोक्तृत्वे प्राधान्यं यथा स्तृतवाकादावाशास्ते यं यजमान
इत्यादौ यत्र वा प्रोत्साहनार्थत्वेन यजमाननिष्ठश्रद्धाजननार्थत्वस्य प्राधान्यं यथा आपूर्वीअ
स्मेऽरुते यज्ञपतिः प्रनामित्यादौ तत्रोभयत्रापि सत्रेऽप्यहः । तद्विहस्ते विकारस्तत्प्राधान्येना
हितिप्रत्युहाहरणामस्त्रेण ॥ ॥असंयोगात ॥ ॥ज्योतिष्टोमेऽअस्तिसब्रह्मण्यानिगदेऽहं

भा०९ आगच्छ हरिव आगच्छेत्यादिरिंद्रप्रकाशकः इंद्रकपस्थ्यायागाभ्यासोऽहशमिन्द्र मसैः सहमरु
३३ मंथिग्राहाभ्यां क्रियमाणः सवनमुखीयसंज्ञकः तस्मान्नाग्नेयवत्सुब्रह्मण्यानिगदो लिंगात्तत्
त्वग्न्यदेवत्याभ्यां सांगं श्रीहिणां मेध इति वत् अग्निषु द्वायोश्चाग्नेयग्रहाभ्यं वतातिष्ठ च ना आ
कृतग्रहीपदेव तावाधेनोग्निदेवत्ताविधानात्सवनमुखीयेष्णाग्निर्देवतानां तत्स्वत्तदेशः भक्तः
सुब्रह्मण्याइंद्रपदस्थानेऽग्निपदनिवेशे तोऽपत्तराव नचैवं प्राप्यादेवोहसिद्धौ आग्नेयसुब्रह्म
ण्येति वचनवैयर्थ्यापत्तिः प्रकृतौ सवनमुखीयवत्सवत्सवनीयहवीःष्मप्पीइंद्रदेवत्यत्वा
द्धविर्वर्हिःन्यायेन सुब्रह्मण्यानिगदस्योभयार्थत्वप्रसक्तौ वृक्तता वर्पितदर्थं भेदेनाभेदेन वा
न हि तत्त सुब्रह्मण्यानिगदपाठप्रसक्तौ राग्नेय्येवसुब्रह्मण्याकार्येत्येतत्फलकत्वांगीकारेण
वचनस्यार्थवत्त्वात् अत एवैतद्वचनस्य तात्पर्यग्राहकानुरोधेन प्रकृता वपिन सवनीयहवि शम०
तरर्थत्वं अपितु सवनमुखीयमेकाममंथिप्रचारार्थत्वमेव सुब्रह्मण्यानिगदस्येवेतित्यापिपरं ३३

ध्येये केचित्सवनमुखीये चमसैरेवहोमइंद्रदेवताकत्वान्नाग्निषुसाग्निदेवताकत्वं ग्रहे
ष्ववत्तद्विधानात् अतस्तन्न्यायेनाप्राप्तत्वाच्च सुब्रह्मण्योहः वचनेन तु अग्निदेवत्यग्रहयागा
भ्यासांगतयाग्नेयीसुब्रह्मण्या सवनमुखीयादाद्वाछिद्विविधीयतइत्याहुः। तन्न सवनमुखी
पहोमस्यापिशुक्रमंथिग्रहकरणकत्वेन सकलयाज्ञिकप्रसिद्धत्वात् वचनेनाग्निदेवत्यग्र
यागाभ्यासस्यौ सदेशिकसुब्रह्मण्याविधानेपि सवनमुखीये आतिदेशिके इंद्रसुब्रह्मण्या
वाधेप्रमाणाभावाच्च सुब्रह्मण्यायास्तत्रौपदेशिकत्वेऽहान्तु हविचारस्यासंगतत्वापत्तेश्च
अतोस्मदुक्तप्रकार एव श्रेयान् इंद्रस्तुचिंत्यतो किमिंद्रपदमिव हरिवादिपदेष्वप्यूहो भव
ति उत नेति। तत्र देवताविभ्रमहारिवदेवमंत्रार्थवादेत्तिहाससपुराणप्रमाणादस्मिन्निहारिणा
नामपि इंद्रसंबंधेन्तात्वादग्निषुत्यग्निग्याप्रकाशनार्थं रोहित्ताहिपदानामहइति प्राप्ते देवता
धिकरणन्यायेनैव मंत्रादीनां तत्परत्वे प्रमाणाभावाद्धरिवदादिपदानामसमवेतार्थकत्वे

भा॰दी॰ नाहार्यारोपरोऽस्तुतिवदग्निस्तुतेरप्युपपत्तेर्नोहः॰ मत्त इत्तद्देवताधिकरणस्यप्रयोजनमात्रक
३४ थनार्थं तत्प्रयोजनमपि च वेदमहस्वत्यभावं कृत्वा चिंतपाः॰ पदानुक्तेदेगस्तेत्र आग्नेयुति आग्नया
गच्छ रोहितारूवहहम्ग्नो धम चेतो जातचेरो विचर्षणाइति कोहेतत्स्यैपाठः॰ समाम्नातत्तत्वा
स्यास्तत्तन्नीयोयन्यासपूर्वकत्वाभावेनाग्रकाद्दिस्मतिवच्छंतिमत्वकत्वावश्यंभावात्तपाचेत्त
दधिकरणान्यायस्याभासीकरणाहूहितयाइएवयुक्तः॰ तदाचसंज्ञानतरस्थदेवताविशेषप
विषयमिदमधिकरणंइष्ट्वाग्रेतरावयत्रैवन्यायोपन्यासपूर्वकास्मतिस्तत्रैवफ्कृतिप
त्वत्वेन्यायायन्यासवैयर्थ्यापत्तेमामांसास्यसन्यायविरोधेन्याभासत्वस्मृतेरित्युक्तंकल्पस
अधिकरणं॥ ॥देवताधिकरणगतार्थत्वादिनैववाचसीकोतरेखाघस्केत्रिवत्सः॰ सोऽःसो
मक्रयणइतिसोमक्रयसाधनतयाविहितोत्रिवत्सेदेशप्राप्तेइयंगोस्त्वपातेत्रीणामित
स्येष्टतेतस्येसारस्तस्येदधितस्येमक्कतस्याग्रतंचनंतस्येनवनीतंतस्येघृतंतस्याआमि राम॰ ३४

क्षातस्येवाजिनमित्येकहायनीमंत्रेस्त्रीलिंगांशेपुल्लिंगोहस्त्वविवादएवमत्तादिपदेष्वपिकि
तस्यशृंकंतस्यवलंतस्ययुद्धंतस्याजयस्तस्यहेमारवस्तस्यपलापनतस्यलीलातस्यमारोह
हनपिल्येवंऊहितव्योनेनिसंदेहेमत्तमित्याहेत्किनमीत्यादिवदवश्याध्याहार्यक्रियापदे
यद्यपिअस्तितिनाध्याहर्तुंशक्यतेएकाहयपवस्याथांमत्तादरभावन्नथापिभविष्यतीत्यध्या
हर्तव्यं॰ ततश्चभविष्यत्त्वापां॰ समवेतत्वाच्छिकेत्रानमनार्थत्वेनवइद्यार्थत्वाच्चित्तेपिक्रि
त्रामत्तिहेतुत्रिवत्सगणप्रकाशनार्थंकर्तव्यएवोहइतिप्राप्तेभविष्यत्तापाअपिमरणादेर्वध्य
त्वादिनाविपत्तत्वाभावात्संभवीत्येवपदंप्रकृतताचध्याहार्यंतत्वमोस्तावकदिश्येत्रानुमनार्थ
वेत्यपरेत्ततडभयथापित्रिवत्सेअविकृतस्यैवप्रयोगादनहः। शक्यतेहिसांडाद्यागोर्जनिष्य
तेतस्याज्ञापप्रानमत्ताद्दिसांडीयमितिव्यपदेष्टुं॰ तस्मात्तस्माभावनायाविकृतादपिसंभवाद
नहएव॥ ॥लिंगविशेषः॥ ॥ज्योतिष्टोमेक्रतुपशवःसमाम्नाताः॰ आग्नेयमजमग्निषोम

भा॰ ९ आलभेतऐन्द्राग्नमुक्थ्येद्वितीयमैन्द्रंवृष्णिंषोडशिनितृतीयंसारस्वतीमेषीमतिरात्रेचतुर्थी
३५ मितिअत्रतत्तत्संस्थाकत्वेनिमित्तेप्रकरणात्क्रतुपशुसमाख्यावलाच्चज्योतिष्टोमांगत्वेनय
थयाग्नाविधीयतेनतुतत्तत्संस्थोद्देशेनैवंतेषांचाग्नीषोमीयाद्धर्मातिदेशेनठत्तेनसमान
विधानत्वमित्युक्तेउत्तरेतोयंअग्नीषोमीयोमीयोमीयंपंचाद्विगुप्रैषः।प्रास्माअग्निंभरतस्तृ
णीतयष्पतिदेशेनप्राप्तिरात्रेतत्रैणाचतुर्णामर्थेपठ्यतेपुंप्रैष्योस्माअग्निंभरतेत्य
हितव्यएवमेषामपीत्यविवादः।यदानुपशूनांसमानविधानत्वेतदामेषार्थत्वमस्यास्ति
नवेतिचिन्त्यंते।तत्रपुंल्लिंगस्यमेषामसमर्थत्वेपिअस्माइतिप्रातिपदिकार्थचतुर्थ्यर्थ
योःप्रधानभूतयोर्मेषासमवेतत्वात्पुंल्लिंगस्यचगुणभूतस्ययाणाधिकरणत्यायेननिर्दे राम॰
शमात्रार्थत्वात्समस्तस्यमंत्रस्यप्रकरणान्मेष्यर्थत्वमप्यविरुद्धंनचपुंलिंगस्यकश्चिद्विम ३५
त्र्यर्थत्वेपिकश्चिन्प्रातिपदिकार्थत्वस्यापिसत्वात्तदर्थप्रातिपदिकार्थप्रतिलिंगस्यगुणत्व

मितिवाच्यंविभक्त्यर्थत्वेपिसंख्यायायामिवान्यभक्तस्यसत्वसमाख्यायावालिंगेपिगुणत्व
नियामकत्वात्।नहिसंख्यायामपिविभक्त्यर्थत्वंगुणत्वनियामकंविरुद्धत्वात्।अतोलिंगस्य
यत्किंचिदर्थत्वेप्यन्यभक्तबलेनप्रातिपदिकार्थप्रतिकारकेप्रतिचगुणत्वात्याणाधिक
रणाप्रहृत्यपपत्तेर्मंत्रस्यमेषामपिप्रवृत्तिःनचपुंल्लिंगस्यपुंयपशुप्रकृत्तेप्यर्थवत्वेनत
दनुरोधेनव्रीहिणामेघेस्यत्रगुणभूतव्रीहिपदानुरोधेनवतेणमंत्रस्यसंकोचोयपत्ति
ःपत्नीसन्नह्येत्यस्यैकवचनानुरोधेनैकपत्नीकप्रयोगमात्रविषयत्वाकल्पनवदस्या
पिपुंपशुमात्रविषयत्वाकल्पनात्।अतएवप्रकृतमंत्रेप्येकवचनानुरोधेननैकपशुमा
त्रविषयत्वंगुणानुरोधेनप्रधानसंकोचस्यान्याय्यत्वात्।इतरथामेषविषयत्ववत्स
र्वपुंपशुविषयत्वस्याप्यनापत्तेः।अतएवविधेप्युसर्वेवचनस्यलिंगस्यवासाधुत्वमात्रा
र्थप्रयोगःनवअस्याव्यायामेकस्मिन्नवहुवचनमप्यतरस्यामितिसत्याजातिमात्रा

भा.९ भिधाने विवक्षिते तस्यैकत्वेपि बहुवचनं विकल्पेन भवतीत्यर्थः केशाश्च बहुवण्यर्थेष्णु नात्स
३६ भिप्रायेणैकवचनस्यान् शालिनत्वादेकवचनप्रयोगसंभवोपि लिंगस्य कथं विलिंगे साधु
त्वार्थं प्रयोग इति चेल्लिंगस्यापि सुपतिङः पग्रह लिंगनराणामित्यनेन कृदन्तस्य नृशासित त्वा
त्प्रासमा इति सर्वनामत्रूपस्थितव्यक्तिवाचित्वेन जात्यभिप्रायत्वान्नुपपत्तेश्च त्रस्य सत्त्व
स्य भाष्यकारेण प्रत्याख्यातत्वाच्च अगोचवचनवल्लिंगस्यापि प्रातिपदिकार्थगततल्लिंगमात्रो
पलक्षणात्तयासाधुत्वार्थमुपादानात्तदनुरोधेन प्रधानभूतसर्वमंत्रसंकोचान्नुपपत्ते
रुक्तो मेध्यमण्यविमृगः व्रीहीणां मेध्ये त्यत्र तु पदप्रयोगे साधुत्वार्थं प्रयोग इत्यस्यां चक्तुम
पशक्यत्वात्पदद्वयपरिहित तमिन्न प्रयोगस्यच यावतिवाक्यपदानिश्रुतानि तावतां संभूया
र्थप्रतीतिकारित्वनियमेन बहुमशक्यत्वादेकत्व एव व्रीहिप्रयोगमात्रसंकोचः। राज्ञाइश राम०
नियमानंगीकारेचैकस्यैव पदद्वय पराहततामत्र प्रयोगः केषांविधातिकानाव क्तृतस्त्वा पु ३६

ल्लिंगमपि मेध्यां प्रातिपदिकस्यचोदनागतपशुशब्दाभिप्रायत्वात्पशुशब्दस्य नित्यं पुंल्लिंगता
च्छागस्यैव पशव इत्यसुपपत्तेः समवेतत्ते मेवेति प्राप्ते मंत्रे पशुशब्दाच्छागवणात्सामा इतिशब्देन प्रयो
गकाले परूपाणि स्तत्यास्थितत्वं तत्र यागस्यवं तत्वाच व्यक्तिरेव न पशुशब्दश्रुतत्तः पुंल्लिंगानिर्द्दे
शात्तुव्यक्तिरेवाभिधीयपत्तेनस्त्रीद्रव्यं मेधी। अतोन तावत्समवेतमेव मेध्यालिंगं नायस
मयेतत्त्वेपिएकवचनवत्साधुत्वार्थमेध्याप्रयोगः शक्तिया पुंल्लिंगस्यानुशासनाभावेन सा
धुत्वे प्रमाणाभावात्तः प्रकृते पुंपशूनामपिसत्वेन व्यत्ययानुशासनस्याप्रवृत्तेः। अराचय
त्र स्त्रीमात्रविषयं पशुं प्रत्येव व्यत्ययानुशासनप्रवृत्तिः। न हि द्वयानुविधिवत्तस्तीति वि
धाने दर्शितनाभावे प्राप्नोति। नापि पुंलिंगस्य प्रातिपदिकार्थगततल्लिंगमात्रोपलक्षणत्वं
लक्षणायाः प्रमाणाभावात्। इतरथा वहुत्वपदसंकोचानुरोधेनैकस्य व्रीहिणापि स्यात्ए
वपदस्य प्रकृतपुरोडाशीयप्रकृतिद्रव्योपलक्षणत्वापत्तेः। अतो मेध्यपदानोमसति वचने

भा०८ मुख्य एवार्थे विनापि प्रत्येकव्यक्तिवृत्त्येकत्वविवक्षयोगात्तु ह्रस्वोराधेन संकोचोपि नामकः व
३२ चनेन तु पंक्तौ संनह्य प्राप्तस्माऽग्निं भरते स्यादौ पत्न्यादेः संस्कार्यत्वात् प्रातिपदिकस्यानेकव्यक्तिपरत्वे
पि प्रत्येकव्यक्तिवृत्त्येकत्वविवक्षया एकवचनस्यापि लक्षणां विनैवोपपत्तेर्नैकस्य स्यामंत्रस
संकोचः संभवति हि अनेकास्वपि व्यक्तिषु पुंस्त्वगुणस्य प्रत्येकवृत्तितया भक्त्वादृग इत्यादौ
विशेषणतावच्छेदकत्वस्य प्रत्येकवृत्तितया सर्वप्रातिपदिकार्थविशेषणत्वेन ह्यत्र लिंगस्यमे
वान्वय प्रातिपदिकार्थे अवृत्तित्वच्छेदकत्वस्य कस्यामपि पर्याप्त्यभावात् अवृत्तित्वयाप्तिनवेवं
प्रातिपदिकार्थे बहुत्वेपि बहुवचनानापत्तौ बहुषु बहुवचनमित्यस्य निर्विषयत्वापत्तिः बहुत्व
स्य शब्दप्रतीतिविषयत्वविवक्षायां तदुपपत्तेः न चैवं पशुनापन्नेत्यादावपि एकवचनस्य प्र
त्येकवृत्तित्वेनाप्युपपत्तेरनेकव्याख्यानेपि बाधानापत्तिः तत्र गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेर रा०म०
न्याय्यत्वात्प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च अनेकव्याख्यानेप्रमाणाभावेनैव किंचिद्व्यांतरमा ३२

न्नुपपत्तेः अत एव पत्नीः संनह्य प्राप्तस्मै इत्यादावेकवचनस्यानेकेषु लक्षणां विनैवोपपत्तेर्नैसं
त्र संकोचकत्वं तच्चैवं गुणभूतेपि लक्षणापरिहारार्थं प्रथमप्रधानस्य संकोचाभ्युपगमे अदि
त्तिः पाशानित्यादौ बहुवचनेन लक्षणापरिहारार्थं प्रधानभूतस्य प्रातिपदिकार्थस्य संकोचोपि किं न
स्यात्। न ह्येकस्मिन् बहुवचनं लक्षणां विनोपपद्यत इति वाच्यं गुणभूतानुरोधेन प्रधानभूत
स्य संकोचेपि प्रकरणाबाधप्रसंगेनोत्कर्षे प्रमाणाभावात्संकोचे वर्जनापत्त्यानंतरीयकसंनि
धिबाधेपि उत्कर्षेणानंतरीयकत्वाभावेन तद्बाधस्याप्याप्यत्वात् सामान्यसंबंधबोधकप्रमाण
भावेनोत्कर्षानुपपत्तेश्चाग्रतः सिंहमेष्यामश्चिगुप्रैषोनंगमिति प्रयोजनस्थलएव तेषामित्यादि
अश्चिगुप्रैषे प्राप्ताः इत्यूहः। लिंगस्य प्रकृतौ समवेतत्वात् पर्वपक्षेत्वनूहः साधुत्वार्थत्वात्त
वोहोपयोगोपि पीठोद्धर्मकत्वसादृश्यमेधीयागमात्रप्रकृतिकत्वांगीकारे तत्राधिगुरुप्रैषस्य
प्रवृत्तिरेव सिद्धांते ऊहत्वार्दितो द्वारेण तु मेष्यमण्णह्यागिच दर्शितः। वस्तुतस्तु आश्वलाप

भा॰५ नेन पुंवन्मिथुन इत्यनेन स्त्रीपुंससमवाये पुंलिंगस्यैव विधानात्क्लीबत्वाचिंतनीयत्वात्तेष्वन ह्वालस्वा
३८ गायैवतन्मयलिंगप्रकाशनं वाचनिकं ॥ ॥ आम्नानाहमत ॥ ।मंत्रीहप्रसंमात्समभंत्रोहं विधाना
चारपितृमुपोद्घात आरभ्यते: ज्योतिष्टोमे अग्निहोमस्तोत्रावांतरप्रकरणोक्तं तं न गिरागिरेति नि
याहैरं कृत्वोद्धेयमिति तत्र गिरापदगीतेरिरापदेऽरुहइति वसते मचेरापदस्य गिरापदस्या
पत्तिविनानेति सापि वस्तुतो तत्रेह साकिं वियत्तास्थाना पत्तिरुतानियतेति चिंत्यं तत्र यद्य
पि तावत्रैरं कृत्वोहयमित्यत्रेरापदस्थाना विशिष्टोहनं तत्र स्तोत्रागतया आराइयकारकता
द्विना विधिः अग्निष्टोमस्तोत्रागमतयज्ञायज्ञीय मानापेक्षया गानांतरं त्वप्रमाणमानात्तन गि
रेति निषेधानुवादानुपपत्तेः अतएव न गानोहेनरापदविधिः तथात्वे इरापदस्य स्तोभा
म्नरविधया गानांगत्वेपि तत्संस्कार्यस्य गिरापदस्य बाधे प्रमाणाभावेन निषेधानुवादानुपप राम॰
त्ते अतो निषेधाधानुवादत्वलेनेरापदमात्रं गृताभिधानात्मकस्तोत्रह्मपे गिरापदकार्यपि ३८

विधीयते ऽह्येयमिति तत्र तत्संस्कारतया प्राप्तगीनानुवादः संभवति च इरास्य ह कार्यकारित्वं
तद्दर्थाभिधानात्। यथैव हि इष्कवांरमितिपदं महं महाभाष्यकारेणानकारलोपेन निष्कृतीयाम्
त्यस्यार्थे व्याख्यातं तथैव गाकारलोपेन इरापदस्यापि गिरापदस्यार्थे व्याख्यानं नानुपपन्नं तत्र तथाप
घपि प्रामस्य विधिना इरापदस्यात्पत्ति: स्तोत्रांगत्वं च गिरापदस्य तत्पाप्तस्य त्रिक्रमाच्च स्तोत्रां
गत्वं यज्ञायज्ञीये मस्तुवीतेति सामविध्यन्यथानुपपत्त्या वा आक्षिप्तं सामो हि स्वरगस्यराभिव्य
क्तिद्वारैव स्तोत्रांगतेति स्वरगस्वराणामपि तद्दंगत्वसिद्धिः उभयथापि गिरापदस्य साक्षाद्यो
रसाधारणामगत्वमित्यपिदैवं लभेव तथापि गिरापदकार्ये इरापदे विधीयमाने तत्कार्यस्य
गिरापदीयपत्वप्रसिद्धिमपजीवतीत्यायति व्यविरोधापत्तेर्न गिरापदकाकार्ये इरापदं विधीयमानि
त्यं वा बोपितृ नतोप शोकरोति तिवहि कल्पयावेति प्राप्तेनजावदत्र गिरापदकार्यस्पोदेश्यत्वं
अत्ते अपितु निषेधानुवादवलेन गिरापदवाचकत्वमात्रं तेन च यथैव तत्कार्यस्य साक्ष

भा०ए घनस्याकांक्षत्वाच्छिरापदस्याचकार्यसाकांक्षत्वात्कार्यजनकत्वंकल्प्यते तथात्वेनैवगिराय
३८ दित्याठस्यापि अग्निष्टोमस्तोत्रापूर्वसाधनत्वकल्पनाप्रतिबंधोपि॰ अतएवकार्यस्याकांक्षत्वा
णुद्देश्यतामगिरापूर्वीपत्वेन॰ अपीत्यग्निष्टोमस्तोत्रएवसाधानाभूतविजातीयगुणाभि
धानत्वेनैवतत्कार्यापन्नत्वव्यवहारस्तन्निषेधात्तुवाशाभावेतत्कार्यव्यक्तेर्गिरायद्दीपत्वप्र
सक्तिमात्रेण॰ अतएवपाठेपिगिरापदस्यपत्नयज्ञापज्ञीयेयुकोगायतीतिचयेनेयज्ञापज्ञी
यंसामविहितंतत्रतस्यैरप्रविधयापुच्छाभिधानजनकत्वगमकस्तत्राभिव्यक्तिजनकत्वेनैवा
पयोगात्तत्रचैसपदविधाभावेनगिरासहृदस्यैवाम्नानमिति दुस्यविनियोगोत्सार्थकः॰ अतःमिदं
निषेधानुवादत्वेनगीरापदपाठेदरग्निष्टोमस्तोत्रांगतयागिरापदविनियोजकत्वा
भावादिरापदस्यपरोक्तलोहेयामितिप्रत्यक्षविधिनाविशिष्यविहितस्यनियतमेवतद्बो राम०
धकत्वंतत्कार्यापत्तिरस्त्वेति॰ यत्वत्रतंत्ररत्नशास्त्रदीपिकयोरुद्धानमुद्दिश्येरापदविधि ३९

रित्युक्तंतत्स्तोमविधयागागांगत्वेगानसंस्कार्यगुणाभिधानजनकगिरापदबाधकत्वानुपप
त्तेरुक्तत्वात्पिचगानातिदेशतदंगस्तोभादिनिर्देशवदतिदेशायत्तेरूपेस्थितेपदपिकेष्विद्रा
तसंस्कार्यपदस्यस्तोत्रांगतयाविधिरभिषवसंस्कृतपत्नीकानामिदयागसाधनत्वयात्त
दवैवचसंभवत्यातिकस्यापिगानस्यशीघ्रप्रवृत्तस्यापुनर्विधानंगिरापदस्यगानसंबंधवा
रणार्थमित्युक्तंतदपिगानवारणेपितिरापदवारणानापत्तेरस्यप्रकृतगानसंबंधेपिगिराप
दमात्रगानवारणात्तन्निषेधानुवादस्यैवशरणीकरणीयत्वात्तएवोभयवारणेगानवि
धिवैयर्थ्यदुष्परिहरंतस्मादरापदमात्रविधायकत्वंदुर्हेयमितिचषष्ठानापत्तिप्राप्तान
वादइत्येवतत्वं॥ ॥अप्रगाणाच्च॥ ॥तद्दिरापदमप्रगीतंप्रयोक्तव्यंप्रगीतंवेतिसंदेहेरामि
त्यप्रगीतस्यश्रवणाद्प्रगीतत्वेपदत्वपस्वार्थत्तद्वित्तस्तद्दाइरांक्तत्वेत्यर्थावगमादिरापदमात्र
विधिःस्यद्वएवनहिप्रगीतेरापदस्तदयत्तद्वित॥ तथात्वेइकारसत्तालव्यत्वात्रगीतिरदशाया

भा·९ चरुद्वत्वापत्तेस्तालथमापि पदद्वयमिति केचिद्गमस्त्वेणागीति दशायां यत्रिमात्रात्मकतया चरुद्वे
४० तालव्यं तद्रायी भवतीत्यर्थे केणापीभावविधानादाकारादित्वेन दद्वाद्क इत्ति पाणिनिसूत्रे
णाच्प्रत्ययोत्पन्नावापी शेयमिति रूपाविपत्तेः। अथ स्वार्थे तद्धिते ह्युपघायत्ते विकारार्थेण
वापं तद्धिते विकारश्चेणपदस्य प्रगाणाद्रूपो धर्मेण वेति चेत्। तथात्वेपि प्रगाणारूपधर्मोणी
कारे विशिष्टविधिगौरवापत्तेरप्रगाणाद्रूपस्य णिणपदवाधकत्वरूपस्य वा धर्मस्य तद्धिता
र्थत्वमेणीकृत्य तद्धितस्यान्वाद्योपपत्तेः। नवा प्रागीते णपदमात्रविधानेऽहेयमित्यनुवा
दानुपपत्तिः। तस्येण कृत्वा अभ्यंतरेऽहेयमित्येवमर्थागीकारेणान्वाद्योपपत्तेः। नच प्र
कारांतरेणागीरतेरप्राप्तावपि णिणपदस्य कार्यापत्त्या तत्प्राप्तिः णिणपदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसा
धनत्वाभावेन णपदस्य तत्कार्यापत्तौ प्रमाणाभावात्। नहीते स्तद्वारा तत्तदपूर्वसाधनत्वा राम०
भावेनेणपदे प्रसक्त्यभावाच्च। अत एवोहग्रंथे आईराचाससासाइति गानाम्नानमपित्र ४०

प्रमाणामेवः। नचैतस्य श्रुतिमूलकत्वात्प्राप्तस्यैवाप्रमाण्यं। ऊहग्रंथस्य त्वसमाख्यापास्तकल्प
सत्वेन श्रुतिमूलत्वाभावात्। अतः सन्न्यायविरोधे अप्रामाण्यमेवायत्तु। तत्र रत्नादिग्रंथव
शाद्रस्यणीत्या प्राप्तस्य वेदत्वकथनात्तेऽहद्रिकानाम ऊहग्रंथे पाठदर्शनादरणीयमिति प्राप्तेस्तत्वं
इरापदस्वरूपस्यैव विधिर्न तु प्रगाणस्य। तथापि प्रमाणाभावस्याप्यविधेयत्वात्कार्यापत्त्या
गीतेरपि प्राप्तिर्न विरुध्यते। तथाहि। यद्यपि न गिरापदस्य स्तोत्रापूर्वेऽन्वयोगस्तथापि गुणाभि
धाधानरूपस्य कार्यस्य गीरापदे रापदे चैकत्वात्तस्य तद्धर्मत्वाभावः। यद्यपि च न गुणाभि
धानास्वरूपार्थाधर्मः। तथापि गुणाभिधानजन्यमपूर्वस्यैकस्यैवाग्निष्टोमस्तोत्रे चपनादे
वोपयोगाद्धर्मांशांच गीत्यादीनां गिरापकार्यगुणाभिधानाजन्यावांतरापूर्वेयुक्तत्वस्यैव दीस
शीयावाद्ड नियमन्यायेनांगीकारश्चपनापूर्वसाधनीभूततिरायदावान्तरकार्योपत्त्येऽभि
वोमस्तोत्रापूर्वसाधनीभूततादृशकार्यजनकेणापदे युक्तैव तद्धर्मप्राप्तिः। मास्तत्वात्रवा

भा०प तरकार्यमेहमंगीकृत्य कार्यापत्तिः तथापि गिरापदस्य बाधकत्वयात्तस्यानायत्निस्तावदस्त्ये
४१ वेरापदस्य-अतस्तद्वेरापदस्य प्रकरणात् स्तोत्रागत्वेऽवगते गीतिरूपधर्मो कोसाध्या बाधक
सरूपस्यानायत्तोपस्थितस्य गिरापदस्य धर्मातिदेशेन किंचिद्बाधकमस्ति-आहश्यपकंच
गीतेश्चुषनापूर्वसाधनीभूतगिरापदांगत्वंवस्कृतस्यपथेवयज्ञायज्ञीयपुच्छेगायत्रीतिव
चनेनयज्ञायज्ञीयस्यचयनेऽपयोगास्येवयज्ञायज्ञीयेनस्तवीतेतिवचनेनाग्निष्टोमस्तोत्रे
पाप्नतस्यतहनगीतांशस्यायचयनेस्वाम्ययगिरापदस्ययोगकल्पनहारादूरस्यचयनोपयो
गकल्पनंतावत्तत्यवमिववाग्निष्टोमस्तोत्रागभूतेरापदद्वारकत्वकल्पनयास्तोत्रोपयोगोपीति
ऽपदेशेनैवतत्प्राप्तेर्नगिरायदगीतेरिरापदेतिदेशः-यद्यपिवाग्निष्टोमस्तोत्रेणार्थकेपुरस्ता
दुपरिष्टच्च गिरापदस्यापुयपोगात्तस्यनायत्निगिरापदस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वेस्यसेमा
नबाधिनात्याशंकातततथाप्यर्चिकोद्ध्रेथयोरवात्तकार्यभेसदभेदेपिवात्रप्रगीतस्येवगीप राम०
४१

परस्याधिकिपाठाद्गिरायदगीगतेर्गिरापदद्वाराचयनाह्वेवोपयोगेनाग्निष्टोमस्तोत्रेऽपयो
गाभावान्नतेस्वार्थापमातिदेशेनन्तहोत्तेरिरापदेतिदेशोऽहोवापित्तत्कृरित्योपदेशेनेवतत्वं
तरारंकृत्वोद्देयमित्तत्रनेरापदह्वास्वराणांविधिर्यतोगीरापदयुक्तपाठोधितत्स्वात-अपि
तनिषेधान्नुवादवलाकोपपरिसंख्यामात्रमिराविधिफलं-अतस्तगीतेगोऽइरावाहाह्लासाइ
त्येवंविधायागीरापदद्वन्त्तित्वेनसेमतायावस्कन्दऽइरासह्यमत्वात्कारसत्वइवतदसत्वेपि
स्वाश्रयवृत्तित्वासतेनगिरापदगीतेरिरापदेस्वतंत्रऽपदेशोनचातिदेशद्वहोवायत्रतनप्रप्रे
तिन्यपात्प्रयोतिद्रूयादित्याद्यवकाशबाधेनेकारविधिस्तत्रयर्वोक्तविधुपास्वस्वतंत्रऽपदेशो
गीतेः सवथाप्रगीतमेदेरापदे॥ ॥इतिश्रीस्कंददेवकृतौ भाष्यदीपिकायांनवमस्याध्यायस्य
प्रथमः॥ ॥सामानि॥ ॥रथंतरादिशब्दानांसामादिशब्दानांचगीतिमात्रवाचित्वंगीति
विशेषत्वादिधर्मोमात्रवाचित्वंवासिद्धमेवोत्तरदिवदृपास्मार्थंतु॥ अथवायोममहो

भा०चि० नामग्रंथविशेषः साम गेयपद्यते सकिं पौरुषेय उतापौरुषेय इति चिंतायां कर्तृस्मरणाभावरू
४२ पहेतोरपौरुषेयत्वहेतोरप्रयोजकत्वादितरथा तस्यानैकांतिकत्वेन वेदस्याप्यपौरुषेयत्वाना
पत्तेः स्वाध्यायाध्ययनविध्यापरिपालनस्य च तुल्यत्वादिहइति साम आख्यापौरुषत्वे नापि तत्त्वेश
कत्वादितरथा कर्तृस्मरणाभावेपि समाख्या चतेन पौरुषेयत्वाशंका रणकाठकादिसमा
ख्यायाश्च वेदस्यापि पौरुषेयत्वापत्तेरपौरुषेय एवेह ग्रंथ इति प्राप्ते इह वितर्क इति स्मृत्यातर्के प्र
मवत्त्वहृपयोगनैव समाख्यायपत्तौ कठत्वप्रमाणाभावादिह ग्रंथे च योनिग्रंथे योन्युत्पन्न
स्यैव साम्नो यद्योन्योगायतीति उत्तरयोर्गीयते त्यादिना हिंहि स्यन्यायेन याज्ञशस्योत्तरासे
पठनीयस्य सौकर्यार्थं पाठाद्वेदस्यापि वेदस्यापि वेदत्वे सर्वेषां आम्नानसिद्धतया योनित्वप्र
सेगेन योन्युत्तरादिविभागस्य श्रुतिहेशश्राह्मणस्य च वैयर्थ्यापत्तेः पौरुषेयत्वमेव। अत एव राम०
वचसवसप्पौरुषेयत्वासाधकप्रमाणांतराभावविशिष्टकर्तृस्मरणाभावश्चापौरुषे ४२

यत्वाभावसाधक इति नानैकांतिकता यद्यपि च तत्र तत्र ऋचः सामानि च स्वरूपेणापौरुषे
याण्येव तथाप्युत्तरादिष्वप्यसिद्धान्ति हि एतत् सामरचनाप्रकारः पौरुषेयः। अत एव स्वा
ध्यायाध्ययनाध्यापनादि परिपालनं त्वंगादिविषयत्वात् तथा सिद्धः कर्तृस्मरणाभावस्तु मूलश्रु
तिकल्पनाभावादनुपपन्नः मन्वादिस्मृति पुहि मूलादिवैशिष्ट्येन श्रुतिकल्पनार्थं क
र्तृस्मरणाभाव एव कं प्रकृते तु न्यायमूलकत्वान्न तदभावेपि न काचित् क्षतिः अत एव मन्वा
यविरोधे श्रुत्यस्याप्रमाण्यं एवं न त्वन्यस्मृतिवन्मूलभूतश्रुतिकल्पनं यन्न्यायस्येवाभासीक
रणोत अत एवाग्रे सामोहन्यायविचारोपि संगच्छते ॥१॥ कर्मवा॥ ॥सामानां किं स्वत्वं प्रतिप्राधा
न्यमुत गुणत्वमिति संदेहे ह स्यपि कपप्रकरणात् प्रयोगमध्ये च स्तोत्रांगत्वेन विनियोगे सामानामपि
ततएव स्तोत्रांगत्वोपपत्तेः तत्त्वावस्मरंगुणप्रधानभावापत्ति योग्यता रूपितिलिंगे प्रत्यक्षी
यते तत् स्तोमाश्रर चहगच्छ रागाणामपि गीतिकालपरिच्छेदकत्वयोग्यत्वात् सामांगत्वं न च साम्ना

भा॰ ९
५३

मपि ऋगक्षराभिव्यंजकत्वलिंगेन ऋगंगत्वादुभयथोपपत्तौ ऋच्यध्यूढं साम गायति यद्योन्यां
गायति तदुत्तरयोर्गायति कवतीषु रथंतरं गायतीत्यासु समीक्ष्य ऋचां सामांगत्वप्रतीतेः सं
युक्ताक्षरस्यैव ऋगक्षराभिधानरूपस्तोत्रजनकत्वेन विशिष्टाक्षराभिव्यंजकसाम्नः प्रयोजनवि
रोधित्वात्तथात्राभिव्यंजकत्वानुपपत्तेश्च॥ अत एव प्रयाजशेषन्यायेन सप्तमीप्राधान्यलक्ष
णोत्पत्त्यास्ते निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन प्राचीनप्रायाद्वसेषन्यापस्यापहतत्वात्तः एवं च
स्तोत्रांगतयात्र ऋचां पृथगुच्चारणोक्तत्वात्साम्नाध्याप्ततया पुनः कार्यं॥ किंचैवं क्रमप्रकरणास
हकृत्तल्लिंगेनैव साम्नां ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रोपयोग यज्ञायज्ञीयेन स्तुवीत तद्वह त्रय
भवति रथंतरपृष्ठं भवतीत्यादि स्तोत्रविनियोगवैयर्थ्यात्॥ अतस्तद्वैयर्थ्यपरिहारार्थमपि ऋ
इकारवत्तयासाधारणस्तोत्रांगत्वान्न चैवं करणत्वविर्देशानुपपत्तिः॥ आरादुपकारकत्वापि ऋ
हस्पतिसववद्दृष्टद्वारा स्तोत्रोपकारे प्रतिकरणत्वोपपत्तेः॥ ऋचां तत्सामांगभूतानामपि

राम॰
५३

पृथगुच्चारणाभावेप्यानुषंगिकस्तोत्रोपकारकत्वमित्यधिवासवच्चेमिति प्राप्ते स्तोत्रशब्दस्य
याज्ञिकव्यवहारेण प्रगीतमंत्रसाध्यगुणाभिधानवाचित्वावगतेरितरथा शस्त्रापे
क्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेरवश्यं गानविशिष्टाक्षरद्वाराहि तत्स्तोत्रशब्दाभिधानजन्यगुणाभिधा
नस्यैव स्तोत्रत्वावसायात्तादृशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्ताक्षरसाध्यत्वेन प्रागेव विनानु
पपत्तेर्युक्तमेव साम्नो ऋगक्षराभिव्यक्तिद्वारा स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरणसहकृ
तल्लिंगेनैव ऋचां स्तोत्रांगत्वमिव साम्नामपि ऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वं॥ अत एव ऋगक्षराभि
व्यक्त्यर्थस्यैव साम्नोऽनुषंगिकतया ऋगाधारत्वस्याविप्राप्तेः ऋच्यध्यूढं साम गायतीत्य
नुवादः॥ आवश्यकत्वास्यानुवादकत्वं न तु साम्नां तत्तदृगाधारत्वस्यापादकं हि नैव प्राप्तेः ऋ
चः सामांगत्ववादिनोऽपि यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोरित्यादेस्तत्सप्तम्याः प्राधान्यलक्षणत्वा
न्यथात्रातिदेशानुपपत्तेः॥ न ह्यत्रोत्तरयोः सामाधारत्वविधिः संभवति गुणानुरोधेन प्रधा

भा०९ नाहत्नेरव्याप्यत्वात्तदेकैकसामत्तवे क्रियतइत्यनेनैतत्वाधारत्वस्य भवन्मते विधानेनञ्जकत्व
४४ पक्षविकल्पानुपपत्तेश्च । एकैकसामर्थ्यनैनैव तत्वाधारत्वसिद्धेः । पाठादिना चविवक्षितत्व
कृप्त्युपपत्तेर्यद्वोभामिलस्येव प्यर्थापत्तेश्च । अतोऽतिदेशएवातेनोत्तरोविधेयइतितयो
: प्राधान्यासिध्यर्थं लक्षणावश्यकी । एतेनञ्चवामृतवचनेः सामान्ये पिञ्चानुषंगिकात्र
स्वराभिव्यक्तेरुपितापमानत्वात्तामाशापैवस्तोत्रयहार्थनिर्वाहोपपत्तेर्नसामान्यं च प्रत्यंगत्व
मितियत्तत्संगंगत्वाभावे सामान्योऽसंगंगत्तरे अतिदेशानुपपत्तेः । अतोऽसंचांप्राधान्याद्
त्तरावर्णवशेन सामान्यात्प्रत्यक्षाभावात्क्रहोपिवस्यमाणोनानुपपन्नः । ॥ तच्चे ॥ ॥ तच्चेसौ
मयोन्यामुत्पत्रमपिद्त्तरयोरतिदिष्टत्वात्त्वेगेयमित्यविवादमेव । तत्रापिचयद्यपिञ्चचौ
प्रधानत्वात्प्रतिधानेगुसाहत्ने । प्राप्तत्वात्तृत्यचंपारिसमाप्तनीयमित्यपि सिद्धमेवातथा रम०
पित्तहैवाक्षिप्यसमाधीयतोराकैसामान्ये वैक्रीयत्तस्तोत्रीयमिति वचनेनहिनतत्वरु ४४

देशेनसामविधिः । तस्यलिंगाद्देवप्राप्तेः । नापित्रित्वविशिष्टऋग्युद्देशेनविशिष्टोद्देशेवावाक्यभे
दात् । नापिस्तोत्रीयऋग्युद्देशेनत्रित्वविधिः एकप्रसरताभंगापत्तेः । नेतेस्तोत्रेप्युत्तमोमानांतर
विधानेनत्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च । अत्रतत्रवस्तोत्रोद्देशेनापिनत्रित्वस्युञ्चकारिकेदृश्यशाक्षा
द्वाविधिः । एकप्रसरताभंगापत्तेः । अस्यज्योतिष्टोमप्रकरणेसमाम्नानेपिस्तोत्रविशेषप्रकरणा
भावात्प्रकरणेनस्तोत्रस्यत्रोद्देशेद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च । स्तोत्रस्यसामविशेषणत्वेनोपादानस्ता
स्तोत्रीयपदे नापितत्प्रतिपादनानुपपत्तेश्च । त्रित्वस्यऋग्विशेषणत्वेनोपात्तस्तोत्रोद्देश
नविध्यनुपपत्तेश्च । स्तोत्रोद्देशेनत्रित्वविशिष्टऋग्विधानेतु सर्वासामप्रकरणादेवस्तोत्रे
प्राप्तत्वात्पूर्वोक्तदूषणागणायत्तेश्चानुपपन्नः । अतः सप्तमीत्रवलात्रित्वविशिष्टऋग्वामेव
सामोद्देशेनविधिः । उद्देश्यसमर्पकंचस्तोत्रीयपदं भूम्नीयेचयोग्यतावलात्सामैवेतिस्था
मेत्यनुवादः । समपदस्यैववातत्पात्स्तु । अवधम्यादिगसामभवतिन्याहिस्तोत्रेविनियोगवैष

भा०९ र्थमत्र तत्र वैष्णव्यपरिहारार्थमपि आरादुपकारकत्वं तथा सामान्यस्तोत्रांगत्वं न चैवं कत्सात्वनिर्दे
४५ शानुपपत्तिः आरादुपकारकस्यापि बृहस्पतिसववत् कर्तव्यत्वास्तोत्रोपकारप्रतिकारात्वोपपत्ते
रुक्तत्वात् सामान्यागं भक्तानामपि प्रयाजवारणाभावेष्वानुषंगीकं स्तोत्रोपकारकत्वमिस्यपि नायुक्त
मिति प्राप्ते स्तोत्रशब्दस्य याज्ञिकव्यवहारे प्रगीतमंत्रसाध्यगुणाभिधानवाचित्वाच्च गतेरिति गु
णाशास्त्रापेक्षया स्तोत्रस्य भेदानुपपत्तेः स्वरूपगानविशिष्टाहारवत्ति संश्लेषज्ञानजन्यगुणाभिधा
नस्यैव स्तोत्रत्वावसायात् नाहशस्तोत्रस्य च गानाभिव्यक्तस्वरसाध्यत्वेन गानं विनानुपपत्तेर्युक्तमे
व सामोक्तगानद्वाराभिधक्रिया स्तोत्रसाधनत्वमिति क्रमप्रकरणसहकृतलिंगेन वक्ष्यमाणचास्तो
त्रांगत्वमिव सामामपि ऋगाधाराभिधानस्य र्थत्वस्य च रावकृगक्षाराभिवाकार्थस्य च सा स्तोत्रानुषं
गिकतयाऋगाधारत्वस्यापि प्राप्ते ऋच्यध्यूढं सामगायतीत्यनुवादः । अवश्यकं चास्याऽनुवाद रामः
कत्वं तेन तत्सामांततत्त्वद्गाधारत्वस्य पाठाद्विनैव प्राप्ते ऋच्यः सामगास्त्वविदितोऽपि यद्योन्यागांप्रति ४५

कृतरयोरित्याद्यैः सत्त्वमप्राधान्यस्य स्तुत्याश्रयत्वा अतिदेशानुपपत्तेः नह्युत्तरयोः सामाधारत्व
विधिः संभवति गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात् । एकं साम तृचे क्रियते इत्यनेन तृचाधारत्वस्य म
वगमे तद्विधानेन ऋक्त्रयस्य विकल्पानुपपत्तेः अत्राऽतोतिदेशशब्दान्नोत्तरयोर्विधेरिति तयोः प्राधा
न्यसिध्यर्थं च सम्यगवश्यकीरातेन ऋचामुक्तेः वचनैः सामांगत्वेपि आनुषंगिकत्वा असंराभित्वमेर
पि ज्ञापमानत्वात् तत्सामार्थ्येवस्तोत्रच्चपदार्थनिर्वाहोपपत्तेर्न सामान्यच्चं प्रत्यंगत्वमिति प्राप्ते । अंग
त्वाभावे सामोक्तगन्तरे अतिदेशानुपपत्तेः अत्र तोऽनुवाचां प्राधान्यादुत्तराववशेन सामस्तोत्रं यथाभा
वात्मकं सोपि वक्ष्यमाणान्नानुपपन्नः । नचोत्तरे सामयोन्याय्यत्वमपि उत्तरयोरतिदिष्टत्वात्तच्चेगे
यमित्यविवादमेवात्रापि च यद्यपि ऋचाऽप्राधान्यात् स्तुतिप्रधानं गुणावृत्तेर्न्याय्यत्वात् त्र्यत्वं च परिसमा
पनीयमित्यपि सिद्धमेव तथापि तद्विवक्षितस्य साधीयते तथा एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति वचनेन
हि नतावद्व्यदेशेन सामविधिः । तदप्रसरणात्तस्य लिंगाद्देवगात्यैः । नापि तिलविशिष्ट ऋग्देश

भा॰ ५
४६

न विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदात् नापि स्तोत्रीयपदस्योद्देशेन त्रित्वविधिः राजकुप्रसरत्वानुपपत्तेर्न ततः स्तो
त्रेषु स्तोमोक्तस्य विधानेन त्रित्वविध्यनुपपत्तेश्च अत एव स्तोत्रोद्देशेनापि न त्रित्वस्य एकत्वपरिच्छे
दद्वारा साक्षाद्वा विधिः । अग्निष्टोम इति ष्टोमसंज्ञाकरणासमाप्तत्वेनापि स्तोत्रविशेषप्रकरणाभावात्प्रक
रणेन स्तोत्रस्योद्देश्यत्वानुपपत्तेश्च स्तोत्रस्य सामविशेषणत्वेनोपादानात् स्तोत्रीयपदेनापि त्र्यतिप
दनानुपपत्तेश्च त्रित्वस्य च विशेषणत्वेनोपात्तस्य स्तोत्रस्य सामविशेषोद्देशेन विध्यनुपपत्तेश्च स्तोत्रो
द्देशेन त्रित्वविशिष्टस्य विधाने तु तस्याक्रमप्रकरणादेव स्तोत्रे प्राप्तत्वात् पूर्वोक्तदूषणगणाप
त्तेश्चानुपपन्नं । अतः सप्तमीबलात्त्रित्वविशिष्टस्तोत्रस्य सामेव साम्नोऽपपदस्य एव वा तदुद्देश्येन विधिः । उद्दे
श्यसमर्पकं च स्तोत्रीयपदं स्तोत्रीयपदं च मोऽपि तावत्तासामेवेति सामेत्यनुवादः । साम पदस्य एव वा
तया स्तोत्रनेव मध्यगे साम स्वपितृचाधारत्वविधिरस्तु स्तोत्रीयपदं चोपलक्षणं सर्वेषां त्रित्ववि
शिष्टानां चासामसंततिगुणत्वात् गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरन्याय्यत्वात्तथा सजप गेयाः । एवं च प

धोन्यामिति वाक्येनातिदेशविधिरपि तत्सामसाधारणानुवादप्रिङ्गत्वापेक्षितत्रित्वविशेषसमर्प
कमिति प्राप्ते साम्नामाधारत्वं च विधौ पाठादेव योनिजकप्राप्ते उत्तरयोरपि उत्तरग्रन्थपठितयो
ऋमस्वाकरणादिना तत्तत्सामाधारत्वेन प्राप्तिसंभवादिव यथा तत्तत्सामाधारत्वेन ततदुत्तराग्र
न्थस्तत्वाप्यसंभवापत्तेर्येधोन्यामापतितदुत्तरयोर्गापतौ तस्यैव प्रथमापत्तिः । अतो वशंक्रमप्रक
रणादिना तत्तत्स्तोत्रोगततयां प्राप्तानामेतयोरुत्तरादिरूपाणामृचां साम्नविधिवशेन सर्वत्रापावगतौ
उत्तरयोरपि स्तोत्रोगत्वनिर्वाहार्थं पक्षे किंचित्साम प्राप्तौ यथोन्यामिति तदतिदेशेन योनिसामनिय
म्यत्ते यथाप्राप्तस्यानियम इति साम्नोऽक्षरगणाभिव्यक्त्यर्थत्वेनैव प्राप्तत्वाद्दृचाप्राधान्यावगते
रप्रतिप्रधानं गुणावृत्तन्यायेन प्रत्येकमेव गेयं एवं चैकं साम तृचे क्रियते इत्यनेन न चोद्देशेन स्तो
त्रीयविधानाद्वहवर्थो दृगभूततसाम्नोच्चयनांदाग्नभूततथा इहैकसाम्ना चनोत्तरासु गानं । अ
त्र हि त्रित्वस्य एकत्वस्यान्यपर्युदस्तत्वेन विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदः । यद्योन्यामित्यनेनोपसंहारस्तोत्री

भा-९ यस्य सामरूपता सिद्धेः सामेत्यनुवादः । वस्तुतस्तूत्तराशाखायां वा ततः प्रकरणात्तत्स्तोत्रीयगत्वेनैव
४० प्राप्तेरवश्यत्वाद्यंगस्यैव प्रमाणाभावात्तत्त्वगानाप्रसक्तेरेकसामेत्यादेर्नैतत्प्रयोजनं न साम ।
श्रुत एवं तत्र साम विध्यभावान्नुपपत्याप्रशस्य योनिमात्रस्यैव विनियोगात्तत्र नगुणत्वाद्यभि
धानस्यैवावभ्यासाद्युपयोगः । कितत्त्वोद्देशेन सामैकत्वविधिः सामेति विशिष्टकारकवि
धानेऽपि सामैकत्वे विधेयसामान्यायोक्तत्वात् एकपदस्तोत्रीयपदे चानुवादत्वे च सामैकत्वविधिप्रयो
जनं नैव यत्र विकृतावग्निष्टुद्धोत्राग्रीयोष्टकैव तत्प्रकृतयोन्युत्तराबाधेन ऋगंतरा विधानेन ता
सा च न विकृतिप्रकारेण पाठोऽपि तद्द्वाशतपोम्यग्रानयनं तत्र तृस्तोमस्य स्थानुरोधेनागीतानामु
त्तरर्क्षप्राकृतसामपाठेऽप्यनियमेन द्विवितावल एवाकसामन्तो त्रिशावादिसे एवाकऋक्पाठ रा०
प्रसक्तौ तत्त्व एव वयकैकसामत्वापाठो गान्तरेषु माध्यंदिनादिपवमानेषु सामोत्तरागमइति । तत् ४०
दभ्यासः । विसृष्टस्त्वेकगीयमानेनैकं साम समाप्य चैव गेयं निविष्टमास्वन्वनाम्नागानेऽपि सामै

कदेशस्य लोपाख्यससरापत्तेः । अधिकपरिमाणास्वृग्गानेऽन्त्यशेषे सामादर्शनरूपविलेशाप
त्तौ तत्र सामैकदेशस्यावत्यापत्तेः । तस्मात्ससास्वृग्गाने इदं चाग्निष्टुदादिविषयमेव तत्र चाग्ग
म्यमानानां ऋचां साम परिमितछंदस्कानामेवानयनाद्व्यूनत्वमात्रसमयोर्विषमपार्वाऽन्तराग्र
थपठितोत्तरयोर्येनिश्चक्रमराकरणाद्विनियुक्तत्वेन त्यागाद्वाभात्तत्र सामस्य वैयर्थ्यम्य चिंता
नुपपत्तेः । नेमि त्रिकं ॥ यद्योन्यां गायति तदुत्तरयोरिति यत्रोत्तराशब्देन योन्युत्तरयोः उत्तराग्रंथप
ठितयोश्चोत्तरयोर्ग्रहणं उत्तराग्रंथपठितयोरेवेति संदेहे उत्तराशब्दस्य प्रस्तारमुत्तरं बर्हि
षः सारयति लिङ्गिम् उत्तरादोहपत्तौ साहौसंविधिशब्दत्वदर्शनाच्चैव योनेः परतःपठितास्वेवा
तरा । ततश्च योनिग्रंथे रथंतरयोनेः परतो बृहद्योनेः पाठात्तस्यां रथंतरस्य गाने उत्तराग्रंथे च रथंत
रयोनेः परतोऽनेत्वावां अन्योऽदिसोन पार्थिव इत्यस्याः पाठात्तस्यामपि विकल्पेनेति प्राप्ते बृहद्योनेरं
थंतरयोन्युत्तरत्वेऽपि तस्यामुत्तराशब्दस्य वैदिकेऽप्रयुज्यमानत्वादुत्तराशब्दोऽयं उत्तराग्रंथपठितो

भा॰ ९ त्तरास्तु वैदिकप्रयोगात् संबंधिकत्तपैवरूढात ततश्च संबंधिशब्दस्य प्रतिसंबंधिप्रतिसंधानसाप
४८ क्षत्वेन विलंबार्थेपि स्वार्थकत्वादत्र संबंधिशब्दत्वे प्रकृते अ संबंधिशब्दशाबाधे ततश्चउत्तरा
ग्रंथपठितोत्तराणामेव सन्निध्यपस्थापक इति तासामेव ग्रहणं प्रकरणाक्रमाभ्यां चोत्तराग्रं
थपठिता नां उत्तराणां ततस्तोत्राणां लब्धा इति तेष्विदमेव पुरूकृत्यैवं वा ब्रूहशाहे षडहगतं चतुर्थम
हरेकविंशः षोडशीवैराजसामत्वान्तातं अवडाक्तिसवस्तोत्रेष्वेकविंशस्तोमः षोडशिसंस्था
एष स्तोत्रे च वैराजं सामेत्यनेकगुणविशिष्टकर्मविहितं तच्च चत्रैशोकं नाम ब्रह्मसाति जगती
षु स्तोत्रीतेति ब्राह्मणाच्छंसिस्तोत्रे त्रैशोकं सामविहितं तच्चातिजगत्याम् अन्यत्रं उत्तराग्रंथे चो
त्तरे द्वे बृहत्यौ तत्र सशरपरिहारार्थं उत्तराग्रंथपठितयोरण्युत्तरयोर्वाच्चि स्तोमा द्वौ सार्थं क्वम
गीकृत्याति तु गत्या वेव द्वेशतत्री अभ्यः समानीय समास्वेव गानं न चानीतानाम गत्वे प्रमा राम॰
णाभावः न्याय सहकृततत्र च गानविधेरेवनियामकत्वात् नचडाकरणे न्यायबाधः अति ४८

जगतीष्वुक्तपीतेति अतिजगती बहुत्वविधिनान्यायस्योज्जीवनात्तन च प्राप्तस्तोत्रानुवादेन त्रै
शोकातिजगती बहुत्वयोर्विधाने वाक्यभेदः अद्धितिदेशप्राप्तेः पूर्वमसप्रहत्या विशिष्टस्तो
त्रविध्युपपत्तेः अत्र एव पद्यो न्याभिसामान्यवचनसामान्तरविषयमिति प्राप्तबहिः पवमाना
तिरिक्तस्तोत्रे एकविंशस्तोमानुरोधेन ऋगभ्याससमावश्यकत्वात् एकस्याअप्यतिजगत्याः अ
प्तकृत्व आवर्तते बहुत्वसप्राप्तत्ता तथानुवादोपपत्तेः एतसामान्यविधिपरत्वात् उत्तराग्रंथपठित
बृहती प्रकरणाद्यनुरोधेन न्यायस्यैव बाधात् सशरमपि स्वीकृत्य बृहत्यो रेव गेयप्रामाण्यिकं न
ज्योतिष्टोमे च हड्ढ्यं तरे सामनी बृहत्योः प्रसन्नेत योरुत्तराग्रंथे पाठकस्यैकैकाप्यत्तिकं द्वस्तो
त्तरा तत्रेदं वचनेन वैबृहद्रथंतरमेकं कं द्वे पतयोः पूर्वा बृहती ककुभाद्युत्तरे इति तत्र किंप
द्धे द्वस्कोमुत्तरापठितत्त्र उद्देककुभे द्वाशतत्री अभ्यास मानेय बृहत्कतीयो निंदतरां च पत्तिं प्रग्रं
थ्यककुभावुत्तरे संपादनीय इति चिंतायाङाग्रंथनेन मुख्य ककुप्संपत्याभावात् सहसारसाम्यमा

भा० ९ त्रेणास्य ककुप्शब्दस्य गौणत्वापत्तेर्जघन्योत्तराशब्दस्यैव चासंबंधिशब्दत्वंपरीत्य उपकार्यंल
४९ क्षणायोगानुत्तरकाललक्षणयावांगीकृत्य ककुप्विध्यंगीकारात्साभाविककुभोरेवानयनमे
वं च सत्यवत्त्वचगानसंपत्तिरपीति प्राप्तेतत्राप्येपादं पुनरारभत इत्यस्यैव प्रथर्थापत्तेः ककु
पदमेव गौणाम गौकृत्यैत्तरोद्देशेन ककुपत्वविधानात्तयोरेव प्रग्रंथनेन ककुप्त्वसंपादन
एवं वैदिकानां द्वाग्रंथनस्मरणांवाहितप्रगाथसमाख्यापत्तरग्रंथे पत्तेः पाठश्चोपपन्नो भवति
तच्च स्वोपपत्तिः सामान्यविधित्वात्तथान्यपपन्नापि नह्युपत्ति प्रग्रथनबाधावहतीसकत्वादि
त्वात्तस्यैत्यपादेन सह द्वितीयायाश्चर्द्धर्चपठित्वात्तदंत्यपादेन सह द्वितीयास्यार्द्धर्चपठनरूपवो
ध्यंतेन हि पाककुप्त्रष्टाविंशत्यक्षरैव आद्यायाः सप्तविंशत्यक्षरत्वेपि न्यूनात्तरत्वान्नदोषः॥
एवं वा ज्योतिष्टोमएव माध्यंदिनपवमाने त्रिके सत्यवाद्यो माध्यंदिनः पवमानः पंचसामेतिश्रु राम०
तं तदर्थं विवरणान्निचगायत्रामहीपवेणापत्रे तच्चेभवतीरो रथपोवान यैवार्हतेत्यृचे भवतत्रापि ४९

न सम्मंत्स्येत्रिष्टुमीतितत्रयोरेवयोर्ध्यानयोः पूर्वा बृहती उत्तरे विष्टारपंक्तिः समान्यानान्त द्विहवि
शिष्टैव वार्हतत्त्वचइति बार्हततत्त्ववाम्नानाद्युत्तरे द्वे बृहती चंदस्कावेसमानेतत्वप्राप्तेनात्त्रयो
रेव योर्ध्यानयोर्देशेन बार्हतविधिः योनेस्तादृशस्याप्राप्तत्वात्तनापि तच्च विकारणात्वविधिः प्रा
प्तत्वाद्देवानापि बार्हततत्त्वाधिकारणात्वविधिः विशिष्टस्याप्युत्पन्नत्वात्तराज्ञतावनविशिष्टोद्दे
शेन सामद्वयविधिः तच्चोद्देशेन बृहतीछंदस्कत्वविधिः प्राप्नुयात् सोपि अवच्छेदकावच्छेदेन
सामानाधिकरण्येन वोभयथासंभवेन च च्छेदकावच्छेदेनाश्रीयमाणो प्रगाथस्मरणासमाख्यो
त्तरापाठादिबाधाप्रसंगापत्तेस्तद्न्यरोधेन सामानाधिकरण्येनाश्रीयते एवं च तस्य प्रमाणत्वा
देतानि वाक्यानि पूर्ववाक्यविवरणार्थान्यनुवादकानीत्यवधेयं। नह्येतानि सामा
प्त्यपर्याणीति केषांचिदुक्तं। यद्वोन्यायसिद्धं नैनेव तस्याप्तेः सर्वथासिद्धे प्रग्रथने। नचैवं बार्हत
इति वचनस्य यो निर्वह्नत्वैवत्वेने वोपपत्तेः प्रग्रथनेप्रमाणाभावः। तच्च संपत्ति प्रग्रथन स्मरणा

भा-९ दिनैव तत्सिद्धेः। एवं च प्रग्रथितत्व बृहतीत्वस्यावच्छेदकावच्छेदेन विशेषणत्वोपपत्तावपि लक्ष
५० णापत्तेस्तथानाश्रितमिति ध्येयं तत्र चोवाच बृहतीषट्त्रिंशदक्षरापरित्वा ततश्चतुष्पादस्य द्विरावृत्त्या
उत्तराया विशस्यंते तथा नाके अक्षराणि शद्राया आद्यार्द्धर्चेनैकाच बृहती तृतीयपादस्य द्विराव
त्त्या द्वितीयार्द्धर्चेनापरा त्वेवं रूपप्रग्रथनेनैवोध्ये अत्र सर्वे ज्ञात्वा तदरत्वाद्भ्याराम्नूनत्वेपि न तत्सस्क
त्वाविघातः। यत्तु भाष्यकारेणाप्येवं च षष्टि त्रिष्टुभो माध्यंदिने सवनमिति लिंगमपि प्रग्रथन
एवोपपद्यते तथाहि माध्यंदिने सवने पंचस्तोत्राणि तेषु को माध्यंदिनः पवमानः पंचदशस्तोम
कः सप्तदशानि चत्वारि पृष्ठानि तत्र पवमाने गायत्र्यामहीपदवसाध्वी ध्वहगापस्त्रोशोरवयोधा
जययोः ध्वर बृहत्यः। औशनमध्यत्त्रिस्त्रिष्टुभः। होतुः एषु पंचबृहत्यो द्वादश ककुभः त्रिष्टु
ति प्रकारेत्तथैवाम्नानेन च स्पत्तावच्छारमभ्यासात्तमैत्रावरुणस्य एषु सप्तदशगायत्र्यो ब्राह्मणा रम०
च्छंस्यच्छावाकयोरेषयोरपि सप्तदश बृहत्यः एकैकस्याभ्यासेनैवांचवेपंच चत्वारिंशद्बृह ५०

त्योऽष्टमाः षण्णां गायत्रीणां चतुर्विंशत्यक्षराणां त्रिषष्ट्यामध्ये चत्तस्रणां गायत्रीणां द्वादश
भिरक्षरैः पदैः सहितानां द्वादशपर्वा तत्र षट्त्रिंशदक्षराः ककुभो द्वादशषट्त्रिंशदक्षराणि
कां बृहत्यो भवंतित्त त्वेवं सप्तपंचाशद्बृहत्यः। तत्रैवावषष्ट्या गायत्रीणां मध्ये अवशिष्टाभ्यां द्वा
भ्यां गायत्रीभ्यां सह सप्तदशभिर्गायत्रीभिरेकैकेन पदेन मिलिताः सप्तपंचाशद्बृहत्यः चतु
श्चत्वारिंशदक्षरात्मिकाः सप्तपंचाशत्त्रिष्टुभो भवंति एवं च्यावाभिद्विभिः त्रिष्टुप्भिः षष्टि
त्रिष्टुभः तदेतल्लिंगं प्रग्रथनरीत्यैवोपपद्यते अन्यथा पवमाने अभ्यासो बृहतीनां होतुरेषु चा
भ्यासात् ककुभां द्वाशत्तयोऽभ्यासमानपत्नेषष्टि संख्यानुपपत्तेः। अत्र द्विवात्रिष्टुभो माध्यंदिनं
सवनमिति पृथाश्रुतसामानाधिकरण्यमपद्यते वाधात्तत्र अतो न ध्वन्ये साध्यंदिनसवनपद
एवहस्यसामन्निगिकत्वमाध्यंदिनसवनांगभूता याः सामवेदे समाम्नातास्ताः षष्टिरित्यर्थो
वगंतव्यः शत्तवीस्थभ्यः समानवचनेनसि गान्नुपपत्तिरित्यलंकृतं सस्तराया अववस्प कत्वे बाद्यु

भा०९ वा माध्यंदिनसवनस्तोत्रीयाणामेव लक्षणानीतानामपि तत्त्वोपपत्तेरुपेक्षितत्वात् एवं चाप
५१ च च्छेदेना आवापश्चार्भवे पवमानः सप्तसामेत्यत्र दिवा गायत्र्येषु गायत्रसंहितं गायत्रे तृचे भ
वतः स्यावाश्वाधीगवे आनुष्टुभे तृचे उष्णिहि शम्पोपर्ले ककुभि का च मैत्से जगतीषट्ट्ं तत्र
रया वाश्वाधीगच यो पूर्वानुष्टुप् उत्तरे गायत्र्यौ अस्तु ते तत्र किं तावत् स्वभ्रग्रथनं विनैव तत्त्वगान
भुत उताग्रथनेनेति चिंतायां पूर्वत्र पक्षे प्रग्रथनं विनैव तत्त्वगानत्वसामानाधिकरण्येन वहतीर्षे
हस्व त्वोपपत्तावपि राकस्याएवोत्तरायाः पाठे न तत्त्वगानानुपपत्तेः पूक्त त्राग्रथनं द्वाकृतेत
उत्तराद्वयस्यापि पादमत्त्वगानोपपत्तेः उाग्रथने च प्रमाणाभावः इति प्राप्ते प्रमाणोत्तराभावे
पि उगोयस्य मरणासनाख्ययोर्वर्णामापाल्या अग्रथनेन तत्त्वनपर्ववद्द्विवत्यात्र पित अस्या
स्य पादस्य सकृदावृत्त्यैव तावत्तैव तत्त्वस्यानुष्टुभत्वोपपत्तेः अग्रकांक्षोत्ताहि पारेन त्रयविंशता राम
गायत्री द्वाविंशत्याक्षरानुष्टुभ् भवेति स्मरणाच्चशाह्यपि चैव प्रग्रथनं लिंगं चेच चतुर्विंशति ५१

र्जगत्यस्तृतीयसवने मेकाच ककुप् इति प्रग्रथनं एवोपपद्यते तथाहि तृतीयसवने स्तोत्र
द्वयं सप्तदशं आर्भवः पवमान एकविंशश्चाग्निष्टोमस्तोत्रं आद्ये आद्यसाम्नो षट् गायत्र्य स्ता
स्तिस्रो जगत्यो ऽष्टाचत्वारिंशदक्षरात्मिकाः तत्र तृतीये चतुर्थसाम्नोः षडनुष्टुभः स्तास्त
स्रो जगत्यः पंच षष्ठ साम्नोः उष्णिक् ककुभे द्वे च अष्टाविंशत्यक्षरे सैका जगती अष्टौ अ
क्षराण्यवशिष्यंते सप्तमे साम्नि तिस्रो जगत्यः अग्निष्टोमस्तोत्रे च प्रग्रथनपूर्वकाभ्यास
स्तत्र त्रयस्तदनंतरं द्वादशककुभः तत्र सप्त वृहत्यः पंच जगत्यः द्वादशाक्षराण्यवशिष्यं
ते चतुर्दशानां च ककुभां अष्टौ जगत्यः अष्टाक्षराण्यवशिष्यंते तत्र देवं च तुर्विंशतिर्जग
त्यो वशिष्यंते ऽष्टाविंशतिरेका ककुप् तदिदं अग्रथनं एवोपपद्यते न तु यथाश्रुतगाय
त्रीपाठे अत्याक्षरत्वापत्तेः तस्मादप्रग्रथनं पत्र भाष्यकारेण पूर्ववदस्मयोर्वानिघ भोः
समानपनप्रग्रथनं चेवेति चिंतितं त्वपौनरुक्त्याप नेत्रुपेक्षितं पहृपितं तरलादो लिंगात्तत्र

भा-९
५२

दर्शनार्थं वर्णकांतरमित्युक्तं तदपि भाष्योक्तविचारेणैव गानपपत्तेः पूर्वं वर्णाकार व प्रदर्शि
तत्वादयुक्तं एवं वा गवामयने शकमस्याधिकशतत्र पंचस्यामके अशीतिशतं पूर्वं पक्ष
स्तयोत्तरं मध्ये विषुवान् तत्र पूर्वस्मिन्पक्षसि प्रायणीयं प्रथममहः चतुर्विंशाद्वितीयं पंच
त्वारोभिप्लवाः षडहाः एकः पृष्ठ्यषडहः समासः सद्वितीयः सतृतीयः स चतुर्थः स पंचमः
त्रयोभिप्लवाः षडहाः एकः पृष्ठ्यः षडहः अभिजिन्नामैकाहः त्रयः स्वरसामानः इत्यष्टाविं
शतिरहानि स्वधाम्यायहोमासहवरामसाः। गवामयनप्रकरणे बृहत्सामस्तोत्रावातप्र
करणोपवर्तशतमेद्रावार्हतः प्रगाथाइति श्रुतं तत्र किंतिसंषकगानमतद्वयोः प्रग्रथने
नेतिचिंतायां प्रागाथ स्मरणात् प्रग्रथने नैचेति सिद्धांतः प्रग्रथनं च सैरवादिवद्धिरवत्या वे
ध्येयं च पंचसु मासेवार्हतः प्रगाथा आर्ष्यं तइति लिंगमप्युपपद्यते तथा हि सत्यपि ब्रह्म
सामस्तोत्रावातप्रकरणे त्रयः प्रगाथानबाह्यशाकसिलोत्तरस्था अपि ठवहद्वयं तत्ताक

राम०
५२

लेयस्तोत्रीयाइ इत्युक्तं तद्भ्यान्यत्रस्थानाइतिवाक्यात् स्वांतःप्रकरणाबाधित्वान्योतिष्टोमात्म
कप्रथमाहिनस्यस्तोत्रात्तोयिचनिविशतेमाध्यकारलिखनात एकाहोगसत्रानुसारात् चत
र्विंशस्तोमकद्वितीयाहिनस्य स्तोत्रात्तोष्वेव तत्रापि पवमानेरथंतरस्य प्रगाथः होतुः पृष्ठेव
हतः अश्वकाबाकस्य पृष्ठे कालेयस्य स्येव चोध्यं एवमुक्तवचनादेइत्युक्त प्रगाथ्यापि उत्तरा
ण्यसुक्षिणत्तस्य च ब्रह्मसामस्तोत्र स्थत्वेपित्रामिवर्त्तसाभावाद्भीवर्त्तीदन्यात्रस्थानाइ
तिवचनार्थेनविरुध्यते अवशिष्टाः शतप्रगाथास्तत्र शतस्यैव भाष्यकीरलिखनस्याथ
मदि तिनीयब्रह्मसामस्तोत्रेपरंतु भाष्यकारीयरनोधसग्रहणानौधसस्थान कब्रह्मसा
मेक्षितोचो पलस्य रणार्थेव स्कतत्तस्य बृहत्सामकपृष्ठवत्वेनशेषे तस्यैव प्रसक्तौ नौधस
प्रसक्त्यभावात् गवामयने अभिवर्त्तस्यैव ब्रह्मसामत्वेन विशिष्य विहितत्वाच्चा एकाहोग
सत्रानुसारात् द्वितीयदिनीयब्रह्मसामस्तोत्रे शतस्यैकः प्रगाथो बोध्यः। अवशिष्टनवनवति

भा०ए
५२

प्रगाथ्यास्तेपंचसुमासेषुयोर्व्वं तेभिद्यमासोक्षोप्रतिपद्यहंततोयद्दिनवर्ज्यंप्रतिमासं विंशति
हानिपंचसुमासेषुशतं तेषुउत्तमवर्ज्यमनवर्ज्यीतप्रगाथाइइदेवस्याव हंतोकेदस्काध्यस
मोप्यंतोषडहंततोयेषुउत्तमेचसातोवार्हंतानोतत्वानामोमानोनत्र अंतरावंतात्म्येक विश
तिर्हिनाविषद्यमासस्यचाद्यानिद्वादशेत्यवेत्रयस्त्रिंशत्तेसातोवार्हंतास्तचाइत्तिवाको
नत्तेषुसत्तोवहंतोनाविधानेरावेपंचमासयेतंएषमस्य इहेषपिसत्तोवहंतोवाविधानेभाष्य
कारेलिखनाद्दवत्तंगंतवंशेषमुत्तहः एवविशेषवचनाभावेतिसद्गागमकृत्ति हो त्रिभिर्गाथाभि
दैः संयोजनवहतित्रयसंपादनेन तत्कापिव्र हासामस्तोत्रेप्रगाथानंतरं तेत्यचसमाः षु
वार्हंताः प्रगाथाः आप्यतइतिलिंगदयोः प्रग्रथनेऽप्यपद्यत्तेन तत्वच गानेत्रियमारोभाष्य
लिखनादेषोत्तरशत तद्द्यसंख्याकानामवाप्यंचप्रपगाथसंपादकद्दशार्चन्यनत्वादष्टन
वसधिकशतावष्ठिहानाषड्षष्टिस्तत्वाभवेतित्तेचसप्ताधिकेषुत्रिषुमासेषुसमाप्येइ

राम०
५२

रन्तथाहिपूर्वोक्तरीत्याप्रतिमासंदशदिनानांसत्तोवहंतोकेदंस्कत्वादिशतिदिनानि
अवशिष्टानिमासत्रयेणाषष्ठिः संवद्यंते अवशिष्टानिषड्चतुर्थमासस्याभिवर्द्धन्ते
यच्चज्येमपारेयानीतिसप्ताधिकेषुत्रिषुसमाप्तिः स्यात्यद्यात्तत्वप्यायत्वात्यचस्वपिप्रगाथ
षुतत्वगानंतत्राये चदशाभाक्षवाम्नत्वादवशिष्टत्रिनवतिशतंत्रचत्वासात्वात्र अन्तरष
ष्टिरेकाचत्वगीतिपंचाधिकेषुत्रिषुमासेषुसत्तचसमाप्तावपिराकोत्तरगवशिष्यतइतितदे
पर्यांचसर्वथालिंगानुपपत्तिः प्रगाथशब्दानुपपत्तिश्च नचैकंतत्वेपरित्वात्र अंत्यात्र त्वंपुन
रुपास्यप्रिमत्वकद्वयपाठइत्येवं त्वकदाग्रथनमेव किंन्नस्यादिति वाच्यं अन्यत्वत्वो भवे
तोतिवचनेनतन्निरासात् अतः प्राक्प्रग्रथनमेवेतिसिद्धं इयं च लिंगानुपपत्तिर्भाष्यकार
लिखनानुसारात्प्रकरणारवतावत्सख्याकत्वपाठमेगीकृत्यपद्यात चतुःशततमे द्वाबार्हं
ताः प्रगाथाद्दाशतयोष्ठितिकम्यसूत्रकारवचनाद्दाशतपीभ्यःसमानयनंतत्राप्यूर्वपक्षिणो

भा-९ चर्त्वः शतत्वान्नामेव समानयनोपपत्तेर्लिंगोपपत्तिरविकल्पे वेति प्रगाथप्रसाद्दे च प्रग्रथनेन त्र्य
५४ र्चं कृत्वा तत्साम वैदेशाख्याभेदेनैकस्यैव स्वरस्य महात्म्यकस्य साम्नो आरोहावरोहादिभेदेन
प्रकारभेदा आम्नाताः एकस्यैव रोगस्य देशभेदेन प्रकारभेदवत्। तेषां च प्रकाराणामेकप्रीत्यर्थ
त्वाद्व्रीहियवादिवद्वैकल्प्यः सिद्ध एव प्रसंगात्समार्थत्वे अर्थैक्ये कृत्वा तद्विकृति विशेषकाम
चिद्प्राकृतानि स्तोत्राणि विहितानि तेषु च पक्षानुष्ठातराणां वर्हिन्यायेन प्राकृतानां रथंतरा
दिसाम्नामृचां वा प्राप्तिः प्राकृतस्तोत्र विशेषेषु तेषां निवद्धत्वात् तत्तत्प्रकाराणां च रथंतरापद्ध्वा
स्तावत्ते तद्रूपाण्यन्ववायमसाम्नां साम्नश्च वर्तते तद्रूपाणामन्ववायस्तस्माद्धेतोरेवं विहाम्न साम्नाम्
वीतेति तदर्च्य ऋक्शब्दोऽप्रगीतपरः प्रगीताया ऋचः सामविधिनैव प्राप्तत्वात्तन्न हि ऋग्गायत्र्या विना
साम्नाः स्तोत्रसाधनता संभवति स्तोभानामर्थरूपत्वेन तदाश्रितानन्यकाशाम्नोगुणाभिधान
रूपस्तोत्रसाधनत्वासंभवात् अतस्तत्र प्रगीताप्रगीतयोर्ऋचोर्विकल्पेन साधनतोत प्रगीता राम०
५४

यारवेति चिंता योऽग्निमस्य आख्यातस्यपृष्ठ्येच्छ्रेपपदुत्वेन सामविधायकत्वाभावादाघयोरे
वाप्राप्तार्थत्वाद्विनाले दूत्य निश्रयाहकसामयोरभयोरपि विधिः अर्थावलत्यकार्यत्वसिद्धेर्वि
कल्पः। नर्चेसुणागमनेनर्चो निहितत्वात्कर्यंतद्विधिः निषेधेकत्वाकृतांविनानिदात्वस्ये
वाप्रतीतेः। अतोऽसंतद्रूहध्यानामपि ऋचावशीकरणादिद्वोकवाक्ताताबासस्मस्तोतित्वमेवे
तिप्राप्तेवाक्यभेदविघुवाशिष्टविकल्पादिदोषभियापृष्ठ्यश्रोपपदत्त्पापिविदराच साम विधाय
कत्वं न तुलरत्वेन संदिग्ध यः एवं च साम्नस्तरो वयसर्वावत्कातिः ऋक्कनिंदापि न हि निंदान्यायेन
विधेयसाम स्तुत्यर्थ वेतितत्प्रम्भा। प्रगीतापाराः साधनत्वादिदर्चा विकारणोपत्रस्तोत्राबात
रप्रकरणे साम तत्त्वोलिहृतराघ्नपरित्तस्ताद्विषयादृतात्रसाम्रो ऋचा च प्रकरणादिनैव
गत्वोपपत्तेः साम विधिवैयर्थ्यान्ततः अतएव प्रकृतोऽसाहरणे साम्नान्तोतिः एकवचनोपादाना
देकमेव साम वेदानेयर्चः कचतत्त्रयोनिरूपैवारोकं साम तत्र चेत्क्रियतेयद्वान्यागायती सादे

भा०९
५५

ईदृशीरीयावाद्युनियमम्मायेन प्राकृत ततत्स्तोत्रीयचीमेवोदेशेनाप्राकृतेष्वप्रवर्तेत तस्मात्प्रा
कृतवच्छन्दस्तोभवादिगुणानुरोधात्‌एकस्याएवप्रगीतायाश्चवस्तावद्द्वारभ्यासःस्नन्वे
यत्राप्राकृतस्तोत्रावापतत्प्रकारोपोनिवृत्तएवापासातात्त्रोत्तरपोःसाम्निप्रमाणाभावःपत्रच
सन्नाहिभिन्नेस्तोत्रारात्तरम्पातेनचप्रकाराणेत्र्यचःपरिताःनवाप्रवृत्तोदाहरणावसानवि
धित्तत्रस्तोभविधम्पयानपपत्त्यात्वस्वामानपद्येपिसामानपनेप्रमाणाभावःअत्रयत्तत्वप्र
गीतमेवसाम्याणाभिधानस्यैवस्तोत्रत्वपास्तोत्रविधम्पयानपपत्त्यैवसामानयनत्ततो
ऽत्रापितत्तएवसामप्राप्तेःप्राप्तस्त्कवीनेतिविधिवैयर्थ्यापत्तिरितिचेत्‌सामानास्तुवीतेत्य
स्यानारभ्याधीतत्वेनेप्रकरणतावानर्थक्योगानिवेशेसवनेचविकृतावप्राकृतस्तोत्रविध
येसामविधायकत्वोपपत्तेः।भाष्यकारादिभिरेवनस्वारस्याद्यविकृतिविशेषणप्रकरणापठि राम०
ततत्वागिकारेणानार्थवत्त्वस्याप्यविधिरपित्स्तोत्रपदप्रत्यभिज्ञाहृत्यकपाक्षिकगत्तसिध्युपोद्वलकःस ५५

न्तंवाह्यएवाप्राकृतस्तोत्रविधिस्त्कत्वर्थस्तकलविधानार्थोवाइतिध्येयोऽण्‌तत्स्वरसाद्ववर्शा
कोत्तरेकचित्कर्मविशेषेत्र्यर्थसहपमानवेइतिपंक्तिःवप्रगीतावापरितापुनस्त्यार्थसहपमानवड
त्येतयाहवनीयमुपतिष्ठतइत्यनेनविनियुक्तासाहिविधायाःपरितत्वादिविधाश्रपिविकत्स्येनवि
नियुज्यतइतिप्राप्तेत्वप्रगीतायाःप्रगाणार्थएवपाठःनह्यनवधारितस्वरूपायाःस्तवगानमर्थ्यां
विवोधीवासंभवतिप्रगीतात्वनस्यार्थाप्रयोजनमपेक्षमाणोपस्थानेविनियुज्यतइतिसेवप्राप्तासामे
ष्वप्रगीतायाएवशाखोत्तरेपाठःसोपितत्स्वरूपज्ञानार्थएवेतिनशाखान्तरीयप्रगानास्व
संस्कारविरोधःस्ववेवासामसंचप्रसंशनाह्यजुर्भेवयोस्वरभिन्नपतेतेहिकचिदुदात्तान्‌सत्तस्वरितप्र
चयरूपत्वात्स्वयेणाधीतेःकचित्तस्यवशाखान्तरेणाचयवत्उपत्वेस्वर्येशावत्रोभवोरपिगीतिउक्तार
वदिकल्पएवनचत्तानोपज्ञकर्मणापत्रयधम्यएवसामस्विदितिसरूपातानास्वरस्याविहितचाहुभयवाध
इतिवाच्यंश्रौतानामस्मपनापिध्यधिस्यापितानांस्वराणांपदादिनातत्कृत्वपूर्वसाधनीभूतमेवतवतिव

भा०ऋ स्यप्रबलस्यप्रमाणप्रमितत्वेन समस्त्याबाधायोगात् । अयं चाग्निर्मूर्धेत्यादीनां समस्तानवग्रहाणां मौनानां च नि-
५६ विनियोगाक्रमादिना आग्नेयं घृतं गत्वा नापतेः । न चैवं नमः ग्रह होमो गत्वा नापत्तिः । सौर्यां कोऽस्यैव नवग्रह-
होमाकाहयेवाक्ष न विनियोगोपपत्तेः । द्राक्तेऽत्र श्रौतस्वरविरोधात्तानस्य तेर प्रमाणत्वमेवेति प्राप्ते
श्रौतस्य स्वरस्याध्ययनविधिना अध्यापितस्य प्रयोजनापेक्षायां यच्छकुर्यात् तत् कुर्यादित्युपबंधे
न प्रकरणादिसहकृतमंत्रस्वलिंगे पाठेन च प्रयोजनद्वयमवगम्यते । शब्देनादस्य योगकालत्वं एव मंत्रार्थ-
विशेषनिर्णायकत्वेन च मंत्राणां प्रयोगकालस्मरणार्थत्वं स्मारकत्वात् । एवमर्थविशेषावधारणाभावे
पि बाधकाभावः । विध्यवगतत्वात्स्यात्यर्थविशेषस्य प्रयोगकाले मंत्रप्रतिपाद्यत्वसंदेहे प्रयोग
प्राप्ताभावप्रसंगात्तेः । अतस्तदर्थं प्रयोगाद्बहिरेव मंत्रार्थनिर्णयार्थविशेषस्य प्रयोगकाले मंत्रप्रति-
पाद्यत्वसंदेहे प्रयोगप्राप्तबहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यादिस्वरोपयोगः । अपरश्च एवमवधारि- राम०
तस्याप्यर्थस्य प्रयोगमध्ये विस्मरणे पुनर्निर्णायकता । तस्य च कदाचित्कत्वेपि मंत्रनैयत्यवदे ५६

वस्वरनैयत्योपपत्तिः । मंत्रोच्चारणादेव च स्वरोच्चारणसिद्धेर्न स्वरानुसंधानमात्रेणानिर्णयाशंका
तद्द्वेवं हि विघ्नः स्वरस्मकृतत्वयोगः प्रकरणादिना सिध्येत् तत्र विशेषरूपेणास्मरणात्तस्य प्रयोगे त-
तानस्वरविधापकयाबाधात् सामान्यरूपस्य प्रकरणादेः प्रयोगबहिर्भूतार्थनिर्णयोपयोगित्व-
विषयत्वेव कल्प्यत्वप्रयोगमध्ये विस्मरणाहेतुस्वरानुसंधानेन नार्थविशेषस्मरणा अत्र चैतान्
स्यार्थविशेषोपयोगाभावेनाहव्यार्थत्वेपि एकमंत्रवत्तित्वादेवत्रैस्वर्यादिबाधकता इतरथा गु-
णानुरोधेन मंत्रावत्यापत्तेः । अतएव स्वादिनायपुंसा चत्वपादैत्रैस्वर्यादिप्रतिप्रसवः जपाः जप-
तिचोदिता मंत्राः न्यूनाः शब्दा मंत्रविशेषाः । सामप्रदेशवदे सामोहो पोद्घात्तसप्रसंगं निरूप्याधुना
सामोहो निरूप्यते कवतिपुरस्य हारं गायति यद्वान्यां गायतीत्यादौ यत्र सामातिदेशस्तत्र सामनो-
गस्वराभिव्यक्त्यर्थत्वाद्यच स्थाने यो नैष्ठाकारादक्षरसंस्कारिका आइभावादिरूपा गीतिः कृता ता-
वस्यानान्तरेयच्चैवैकारपाठउत्तरा सैन्तचैवाईभावरूपाणि गीतिरूहितव्यान नप्राकृतस्थान परित्या

भा॰ ९ ह्स्वरांतरे कर्तव्योत्तरगीत्तेस्तद्दस्वराभिव्यंजकत्वासंभवेनाराद्दुपकारकत्वप्रसंगात् आईभवेदिति प्र
५७ क्तौ अवर्णादिवर्णात्मकस्य संध्यक्षरस्यैकारस्य विश्लेषरूपसंस्कारार्थः। न ह्यैकारो नाम वर्णांतरं प्र
माणाभावात् अपितु स्मृतिसहकृतप्रहस्येणावर्णादिवर्णात्मकएवात्र तथ्रात विश्लेषकस्याई भा
वस्य तत्स्थानपतितास्वरांतरविश्लेषकत्वासंभवाद्यदैवौ तदादावेकारस्तत्रैवाईभावः कार्यः। यद्यपि
वायं विश्लेषादिरूपः संस्कारो नार्थाभिधानोपयोगितयादृष्टार्थस्तद्यतिरेकेणैव संध्यक्षरेणार्था
भिधानस्य ज्ञायमानत्वात् तथापि गानसंस्कृतमंत्रजन्यगुणाभिधानव्यक्तेरेव स्तोत्रतया स्तोत्रत्वसि
ध्यर्थस्य यैवोपयुज्यते। न चैवं विश्लेषादिरूप एव संस्कारः प्रमाणाभावात् अननुगमाच्च। न हि विश्ले
षएव सर्वत्र संस्कारः रेइए इत्येतामिताल व्यमितिस्मृत्वा ईई कारकयोरपि तालव्यत्वालालव्यम
रपदद्धमिति स्मृत्याच तत्रापि अइभावविधानेन तत्र संध्यक्षरत्वाभावेन विश्लेषासंभवात् अतः राम॰
सर्वानुगतो वर्णानरागमेन पूर्वाक्षरपरिलोप एव संस्कारस्तोत्रच षट्कः। तस्य चरकारस्थानस्थि ५७

तवर्णांतरेऽपि संभवान्नोहसिद्धिरिति वाच्यं तथात्वेपि संस्कार्यतावच्छेदकस्यैकारत्वस्याक्षरांतरेऽ
भावेनोहोपपत्तेः। वक्ष्यत्तस्तु परिलोपाख्यसंस्कारो गीकारे कृतस्य वर्णस्य स्तोत्रसाधनत्वानापत्तेलो
स्यकापि संस्कारत्वादृशेश्च विश्लेषादिरेव सामगप्रसिद्धोननुगतोऽपि संस्कार इति सिद्धः ॥२६॥ एवं च
प्रधानभूतोत्ताराद्दिक्षुगस्वरानुरोधेन यच्छगास्वराल्पत्वं तत्राव शिष्टगीतेलोपो यत्र वाक्षगस्वराधि
क्यं तत्र गीतिशेषः स्यात् त्रिरिमाधापदस्तेमानमपि नृप्यति।स्तोभस्यैके सामनः कश्चिद्देशांशऋगक्ष
राधिरूढः कश्चिच्च स्तोभाक्षराधिरूढः प्रजापतिह्दयादौ स्तोभाक्षराधिरूढ एव। तत्र सामातिदे
शे स्तोभानामप्यतिदेशो भवेत्तन्न वेति चिंतायां सामस्तोऋगक्षराभिव्यक्त्यर्थत्ववत्स्तोभाक्षराभिव्य
क्त्यर्थत्वस्य तुल्यत्वाद् ऋगानुरोधेन प्रधानभूतानां ऋचामिव स्तोभानामपि नातिदेशः। न च स्तोभा
नप्रायशो निर्यकत्वात्त तोत्र साधनत्वासंभवेन निःङ्गयोजनानां प्राधान्यानुपपत्तेर्गीतिकालपरिच्छेद
कत्वेन गीत्यंगत्वात्तदतिदेशे अतिदेशोपपत्तिरिति वाच्यं अभिः एपतीत्यादिभाष्यकारोक्तस्तोभाभ

भा० ९ राणांक्यौकवाक्यत्वासंभवेपि स्वातंत्र्येणैव गुणाभिधानरूपस्तोत्रकरणत्वसंभवेनकर्म्यदेवप्राधा
५८ न्योपपत्तेः। येषामपि हुंफडादिस्तोभाक्षराणामर्थवत्त्वं तत्रापि तदुच्चारणस्यादृष्टद्वाराङ्गत्वेनसा
देश्यात्प्रधानकर्माङ्गत्वंप्रकरणादिना स्तोत्राङ्गत्वमेववेतिनसामाङ्गत्वकल्पनावसरः। नचसास्तोत्रा
दृष्टार्थत्वंस्तोभानेवेत्यत्र नियामकाभावः। सामोत्पत्त्यंशेदृष्टार्थत्वमंशेचादृष्टार्थत्वमित्येवंविधवैरू
प्यापत्तेरेव नियामकत्वादिति प्राप्ते पञ्चाध्यायीयेन स्ववीतेत्यादौ तत्रतत्रसामस्तासामान्यतो विशे
षतश्च विनियोगस्यैव नियामकत्वेन सामोच्चारणस्यैव तदंशेऽदृष्टार्थत्वस्तोभानामर्थवत्त्वमप्यानां
गीतिकालपरिच्छेदकत्वेन दृष्टार्थत्वमेव। अन्यथा हि सामत्तः प्रकरणादिनैव सर्वस्यापि विवक्षिता
र्थस्यलाभे विनियोगविधिवैयर्थ्यापत्तिः। अतो विनियोगवशेन सदितिप्रयोजनत्वामेहारभस्त
दृष्टस्यापि तत्रैव समरितिकल्पनानन्तस्तोभेषु दिस्तोत्रादिरूपद्वारे संबंधकल्पनसाप्रसक्त्या ततस्तो राम
भानांगीत्यंगत्वात्तद्वृत्तिदेशनातिदेशोपपत्तेर्नतद्देसस्यलोपापत्त्योऽन्यथाभावः। अर्थवत्स्तोभाक्षरे ५८

षुतत्क्रयाक्षराएवदेवस्तोत्रात्तुपयोगोपपत्तेर्गीतेरेवतत्तदंगत्वमितितत्प्रतिभाति। अतएवानर्थकस्तो
भेषुऋक्समत्वेसामीप्याअग्रयिकर्मत्वंतदभावेनग्रहदृष्टार्थत्वमेवअधिकंप्रसंगात्स्तोभत्वस्ता
म्यत्तेऋगक्षरेभ्योऽन्यगीत्यभिधानोपयोगिभ्योधिकाऋगक्षरविलक्षणावर्णास्तोभाः। अत्रऋ
गक्षरेभ्योधिकत्वेपि न्यादृशेत्यभ्यासे गक्षरविलक्षणत्वाभावादर्तव्यविशेषणम्। औ ग्रा ई त्यादिविकारे
ऋगक्षरविलक्षणत्वेपि आधिक्याभावाद्धावस्तत्तस्मादिलक्षणत्वात्स्याघोभिधायकत्वरूप
त्वे अर्थाभिधायकेषु सुप्रियपती त्यादिस्तोभेषु व्याप्तेरन्यस्यचविलक्षणत्वस्यनिवेशेमशक्यत्वा
च्चाभियत्तानामस्तोभइति प्रसिद्धिस्तेस्तोभाः। स्तोभत्वंचमंत्रत्वादिवदखंडोपाधिरितिनशक्य
तावच्छेदकाप्रसिद्धिः। अत्र च येषुचतत्तस्तोभास्तेषांमंत्रवद्देवगुणाभिधानजन
कत्वादेव प्रामाण्यं गुणाभिधानस्यचादृष्टार्थत्वेपि ज्ञानस्य स्वतः प्रमाणत्वोदोषभावेनचाप्रामाण्या
योगादिष्यसिद्धेः प्रमाण्यविघातोकल्पवेनानुपपन्नपदित्तरेचतात्रिग्रहादिप्रसंगमियात्तास्य

भा-५
५९

विषयोऽप्यत एवैतस्यैवार्थस्य सिद्धिं न प्रकृते तत्सदृशं तत्र गुणाभिधानस्य अदृष्टार्थत्वान्न तात्पर्यकल्पनात्र
पि तत्र आहार्यज्ञानजनकत्वमेव तत्र हस्त्रपदार्थविधया प्रामाण्यं अनर्थकत्वोभासः एव तत्र अयवास्व
त्वैवमाहिस्य वेप्रामाण्याभावेपि प्रयोजनवत्त्वमात्रेण स्वाध्यायविधेरुपयोगः। नहीवेदत्ववच्छेदेन
प्रामाण्यमिति राजाज्ञावेदोःखिलो धर्ममूलमिति मूलपदस्य जनकत्व ज्ञापकत्वोभयसाधारण्येना
प्युपपत्तेः। धर्मस्य तदेवं त्रिविधस्यापरस्य प्राकृतदेव तत्तद्विस्थानापन्नएववैकृतदेवतादौ प्रसक्तेः
स्थानापत्तिरिहानीनिहत्य तेत्र मऽ तत्कार्यकारित्वरूपा स्थानापत्तिर्मगीकत्यतस्याः पंचपिधत्वं
उक्तं यद्यपि च सर्वत्र विधिरेव स्थानापत्तौ बीजं तथापि तत्सहकारीणि पंचोति पंचविधत्वं प्रत्य
क्षानुमानाकृतस्वशब्दाप्रतिषेधानुमितस्वशब्दाद्भावे विध्यनुमित प्रतिषेधकल्पित स्वश
ब्दाहितितेषां चोसहराणानिनैवारस्य क्रतिनीघाराणा व्रीहिकार्यकारित्वं ऽगम्य स तत्। न च नैवारइति
विकारार्थत्तसिद्धिरूपस्वशब्दास्वत्तहितिशेकं तत्तस्य संबंधसामान्यवाचित्वेनाप्युपपन्नत्वोचरो। नीवा

रविकृतित्वस्यप्रत्यक्षाधीनत्वात् नखावर्दणतण्डुलरूपे भवतीत्यत्र नखानां पुरुषवत्वमसत्वस्थानापन्न
त्वमनुमानात् नखाना हि अवपनमेव प्रत्यक्षेण कार्थमवधार्यते उलूखलमुसलयोरवघात
अवपातो नावघातत्वोऽश्रेकविततथैव सांवभावकार्यत्वात्साधनयोरपि एकवितत्वीभावप्रयोजक
त्वमनुमयप्रवत्तश्चाद्यामुकवादन्मस्यिपुपरिश्रोपमनिपुंजीतेति श्रुतस्य परिक्षेये उपकार्यत्वश्रु
तस्वशब्दादेवाग्नेयस्याप्राकृततियोजनात्तादृविधिर्विशिष्टविधादिगौरवापत्तेः। तद्यन गिरणिरति
निषेधानुवादत्वादिहापदकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेनेराणपदस्य गिराणपदस्थानापन्नत्वं तथा
संस्थिते पदंहे मध्वाशयेत्एतं वेत्यत्र पदहाभावे मध्वशनादिविधिनापदहप्रतिषेधमनुमाय
तेन पदऽहकार्यवाचिस्वशब्दानुमानेन पदऽहस्थानापन्नत्वं मध्वशनादेः। इदं च भाष्यकाराकृ
मपि कृत्वाचिंतितयोरादहत्तामिति मंत्तवांपदऽहसमाप्युत्तरं तदेगत्वेनाप्रमध्वशनविधाने पद
ऽहाभावे मध्वशनविधौप्रामाण्याभावात् स्थिरोदाहरणांतरेतत्र प्रयमित्यक्तंऽ अत्र उाभिभात्तिनवा

भा०९ वत्तत्कार्यकार्यकारित्वं तत्तथानापन्नत्वं ब्रह्मवर्चसादिफलस्य सौर्यादिकरणस्य च स्वर्गाग्नेयादि
६० कार्यकारित्वाभावेन स्थानापत्त्यनापत्तेः। न चैवमापत्तिः। आग्नेयसत्वरित्यादौ प्रागानुमन्त्रणादौ चो
हानापत्तेः सूर्यस्याहं देवयज्ययेत्यादिप्रागानुमन्त्रणेऽयजमानदेवपदानन्तरप्रक्षेपरूपभाकोहाभावेपि
यागान्तरपरत्वेन अन्यथाभावात्मकस्य मुख्यस्योहस्य तादवस्थ्यात् चरुनीवारनखादीनामवान्तर
कार्यभेदेन स्थानापत्त्यनापतेश्चात्तथाहाहरणान्यप्ययुक्तानि तथाहि नीवारणाचरुविशेषनकत्व
स्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुमेयत्वेन प्रत्यक्षाविषयत्वात् न हि साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभा
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपं तीलक्षणायोग्यपदार्थघटितत्वादिति तज्जनकत्वस्यापि किंच
प्रत्यक्षासमनंतिम् लौकिकं प्रत्यक्षं न स्वादियीतुस्य किंचैवं न चैवं न खेषपिदुन्एत्वलघुसत्वप्रय
ज्यविलक्षीभाभावप्रयोजकत्वस्य प्रत्यक्षत्वापत्तिः। न तृतीयो हाहरणेऽप्ययद्यपि परिधेः पशुनियोज
नसाधनत्वेऽस्ति तथापि नियोजनस्यापूर्वीयत्वं नास्त्यमितिन पपकार्यकारित्वस्यास्ति शरग राम० ६०

स्यत्ताचतुर्थे त्तगिरापरस्याग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वाभावे तत्कुर्यस्यैवाप्रसिद्धेर्यथाभिधानमात्र
रूपकार्यस्य चिगीत्यादिधर्मग्राहित्वाभावात्सप्त्तिनिवर्तकत्वे रणपदस्य नैव तत्कार्यापत्तिरि
त्यफलमेव पंचमेऽपि सत्यमपि पषडुहारिकार्यापत्तौ अभावे विविधिनेता शत्तपादिना तस्य
रणोस्त्वशब्दमात्रकल्पनया तत्कार्यमृष्ठशनादिविध्युपपत्तेः प्रतिधानुमानवैयर्थ्याच्च तोमरलौ
त्तप्रकाशानुपपत्तेरेवं वाच्यं यस्य पदार्थस्य तस्य पदार्थस्य तत्पदार्थस्थानापन्नत्वं अस्ति चेद्ब्रह्म
वर्चसादौ स्वर्णादेर्हि येन रूपेणाभाव्यत्वकरणत्वादिना किमस्य भाव्यं करणं वेत्यादिभावनाकां
क्षापूरकत्वं प्रवृत्तौ तेनैव रूपेणा तद्भावानासदृशायां सौर्यादिभावनायां ब्रह्मवर्चसादेस्तादृशाकां
क्षापूरकत्वात् स्वर्गादिस्थानापन्नत्वसिद्धिः सौर्यस्य चाग्नेयस्थानापन्नत्वं नीवारणावाहीनाचरि
मस्य प्रदेयप्रकृतिद्रव्यं वैनघसाध्यभक्तकृपासाधनं चरौ वमाधाकांक्षापूरकत्वं तेन तेन नरूपे
णाऽौहिमसत्वादिवच्चेदेवसमानमिति तत्स्थानापन्नत्वसिद्धिः। घटरूपस्य येन रूपेणापस्याभिवभाव

भा॰ ९ नायायाहृत्साकाशात्परकत्वंतस्यामिवत्तेनमध्यशनस्येतितत्स्यापित्तस्यानापत्तिः कृत्वाचित्तथानावि
६१ रूप्यतेईदृशरथ्यानापत्तिप्रसंगेचमाव्यत्वादिकरूपेपचधावगम्यतेक्वचिदनुमानात्क्वचिच्छ
तत्रवशब्दात्क्वचिल्लाघवशीकात्तच्चिहृतितेषांचानुमितानांक्वचित्प्रावेचिच्यनुमितानांतत्रोधारे
हरणेनीवारशः अनुमानप्रकारश्चनीवाराः प्रदेयचरुप्रकृतित्वात्तांश्चर्देन्वयव्यतिरेकानुवि
धायिकान्वयव्यतिरेकेवत्वेसमवायित्वात्तत्सामान्यमत्रखव्याप्यास्त्यिदवदितितनरवेष्यपि
चैवमेवानुप्रकारोवोध्यः नरवावेनुष्यप्रयोजनानांवैतुष्यान्वयव्यतिरेकानुविधायकान्वय
व्यतिरेकवत्वात्तकुलापितत्रदंडादिवदितिद्वितीयोदाहरणंतुपरिधिरेवएवीयत्वस्पर्शतास्व
गम्यत्वाभावेपिपरिधिवाधिकारणात्वस्पतत्रमत्वात्ततृतीयोदाहरयोशरमयेपंचवर्हिरिसन्नवर्हिःप
देनतत्कार्यत्वस्मृगणाच्छशरणावर्हिःस्थानापन्नत्वंचतथास्पहरसांकर्यधकसोमस्यस्तृयद्दत्यादि
नत्वंप्रकृतौयाहिघ्यववमानंस्तोत्रस्ससकार्यायौःदपहव्यास्यविकृतौअतिदेशेनप्राप्तौनसोमेति राम॰ ६१

वृषाहिहोदृतिवृहितिनिषेधान्नवाद्रवलोनेद्रुपदस्यसोमपदस्थानापन्नत्वंएवनामेत्रस्येतिवृषाद्य
स्यस्येतिवृपाद्दित्याद्यापिवैकृतमहाहत्र्तव्यंयचेमनुनिषेधकल्पनाभावेपिकल्पाचिंतयातदेव
स्थिरीदाहरणातृपदिसत्रायाहिहितानांसप्तदशतंविधासुसोपमपज्ञाविश्वजितापत्रेतयःसत्रा
यागुरुतेसविश्वजितापत्रेतेत्याद्दौसोमाद्यभावेवैश्वानर्यादिष्टाद्दौवोध्यः अत्रचस्थानापत्तिसत्वेपि
नसत्रादिधर्मप्राप्तिः अंगापेक्षापांमाद्यतिसाद्रश्यस्यैवपुरःस्फूर्तिकत्वेनस्थानापत्तिरेशा
पेक्षयाचोदनालिंगातिदेशस्यवलवत्वात्तातदुक्तं तेः परिधौपम्न रास्थितिसमाधीयतेनपरिधेप
धस्थानापन्नत्वपरिधौपशुनियुंजीतेत्यत्रपरिधौनियुक्तानांनवाद्रेनविधावतिप्रसंगापत्तेनपशु
नियोजनानुवादेनविधौविशिष्टोदेशापत्तेनियोक्तानांतरस्यैवाप्राकृतत्वसैवविधेयत्वात्तत्अस्तु
वास्थानापत्तिस्तथापिपनपरिधौपशुपचर्माः सत्यपिपरिधेः पशुनियोजनंप्रतिसपन्नयोगत्वे
पुरोडाशकपालन्यायेनाग्निपरिधानप्रयुक्तस्येवपरिधेःपशुनियोजनशेषत्वेनतत्प्रयुक्तत्वाभावा

द्धर्माणां चापूर्वीयपशुनियोजनप्रयुक्ताधिकरणार्थत्वेनतद्प्रयुक्ताधिकरणोपरि धावसंभवात्
नचगौरवेणाप्रयुक्तत्वस्यनोद्दश्यतावच्छेदककोटिप्रवेशः। शेषत्वसाधनचतुष्ट्याद्वेधित्वाधृपेक्ष
याप्रयुक्तत्वस्यापि तदद्भूरितत्वेनलघुत्वात्‌किंच अदृष्टद्वारितूपप स्वरूपैवैपर्थ्याभावाद्धर्माणां
छेदवादीनापूपोत्यत्वर्थत्वमेवनत्वपूर्वीयस्याधनविशेषापेत्वे आधानवत्‌नचपरिधौप्रूप
त्वमस्तिदृष्टदृष्टसंस्कारसमुदायोवास्तावत्संस्कारान्याद्दष्टांतरंवात्तदितिस्थितेकार्येवा। सर्वथा
नपरिधौतत्संभवः। परिधानप्रयुक्तधर्माणामपिसत्वकादीनांतत्रावश्यकत्वस्यवस्यमाणत्वेन
जोघणादीनांपूपधर्माणांवाध्यावश्यभावेनतावत्संस्कारसमुदायासभावात्‌नाहिपूपशब्दः
प्रत्येकमेकैकसंस्कारवाचीअनेकशक्तिकल्पनापत्तेःकतिपयसंस्कारयुक्तेपूपशब्दप्रयोगाभावाच्च
फपंक्षिनतीत्यादेस्तत्तत्संस्कारेणापरसंयादद्येहित्यर्थीअीकारेणासमुदायाभिवाचित्वेणुपपत्तेःअ
न्यथाएकैकसंस्कारस्यापिपूपत्वेतत्तानतीत्याकच्छेदनादीनांद्वविकल्पापत्तेःअतोपूपोत्यादेका

णाधर्माणामर्थेत्वोपादेयपरिधावसंभवइतिप्राप्तेनतावत्स्थानापत्यसंभवःसत्यपिनियोजनना
तरविधौप्राकाशाध्वर्युदानवस्याकृतनियोजनकार्यएवतद्विधानेनतदुपपत्तेः। चस्कतस्कयाव
द्द्दृतिदेशेनप्राप्यतेतावत्पूर्वमेवपरिधिशिष्टप्राकृतनियोजनस्यैवपरिधिप्राप्तिफलकत्तयाय
श्चेरोनविधानोपपत्तेःस्थानापत्यविरोधः। नचधर्मासंभवः। उद्देश्यस्वरूपेअनर्थकप्रसक्तोशा
खस्यमहाविषयत्वसिध्यर्थपूर्वसंधित्वस्यैवोद्देश्यवाच्छेदकत्वात्‌संवंधत्वंचसंवद्धावित्ति
प्रतितिसाक्षिकः।सकलतत्तत्संवंधत्वव्यापकोसंवंदोपाधिरूपोधर्मः। तेनतत्तत्संवंधान्यतरत्व
रूपत्तयासंवंधत्वस्यनगुरुभूतत्वशंकावहेयत्वेवाग्रपेत्वाहेमंत्रस्यापूर्वार्थेउत्तराधिकरणोपत्रके
दनादीनापूपत्वोरणादकृतयानापूपेयपरिधौधर्मीपरिधिरितितत्रपार्थसारथिः। तदुक्तरीत्यैवपू
पशब्दस्यदृष्टादृष्टसंस्कारसमुदायेशक्तिः। नतुतावत्संस्कारानन्याद्दष्टांतरप्रमाणाभावात्तताव
त्संस्कारासमेवचनियोजनांगत्वेअतश्चपरिधिरवलेवात्याद्दौकतिपयधर्मवावेपिधर्मा

भा॰ ९ तिरस्करणानानुपपन्नमितितन्न समुदायस्यातिरिक्तत्वे तस्यैव नियोज्यत्वांगत्वापत्तेः संस्काराणां
६२ समुदायोत्पादकत्वापत्तौ तद्भावेन धर्मेनात्यनापत्तेः अनतिरिक्तत्वे शक्यतावच्छेदकभेदे नानेक
शक्तिताद्वस्थ्यात् इतरथा लक्षणावैरापत्तेः अतो लाघवाद्वाहवनीयादिपदे वदे चाहवान्तरे तद्वि
शिष्टकार्ये एव वाच्यपदस्य शक्तिः तच्चाहवनीयोत्पादकाधानादिसकलसंस्कारजन्यम् अपितुप
पाहृत्याध्यंगाकछेदन जोवगात्वस्तीकारणाजन्यमेव अत एव याज्ञिका नादीक्षाकाले यावत्सेवा
वपकर्षः। युक्तं चैतत् तदीक्षासु पूपच्छिन्नतोत्पत्त्यत्पत्तत्वादेनेव दीक्षाकालविधानात् तदुक्तार्था
रूपकेदनोद्देशेन तद्विधारत्वलक्षणावश्यंभावेनाप्रवृत्तेः परिधायाद्वावपि प्राप्त्युपपत्तेः उक्तपयामा
त्रंपरमर्थलोपादिना निवर्तितो न चैवं प्रयाज्यमानाये तिमं चेहहोपत्तेः भवन्मतेपि समानत्वा राम॰
त्। परिधयेत्वमानात्यायुद्ग्रहसंश्च पस्यैवसुपरिहृत्वात् समूत्रस्य चोह्यपरत्वेनापि व्याख्यानसंभवात् ६२
पदार्थ अणुदिहितिवैदिकत्वयोप्रदानार्थत्वाद्यदेयधर्माः प्रदेयधर्मास्तावदेशहृदयोभवंत्येव

।तं हुतस्य पणसाधनत्वस्यापि सहकपयत्तीतिविधिवलेनार्थसिद्धत्वादसत्यपि तत्पणप्रत्वे तच्छे
पत्वेवा साधनत्वसंबंधेनापूर्वसंबंधिसत्त्वस्य रणसंबंधित्वस्य सत्वाद् धिसत्तयोः प्रणीताधर्मात्र
पि उत्पवनप्रणायनादयो भवंत्तिा न हि धर्मसंबंधिसंप्रणायसंबंधित्वं उद्देश्यस्यापूर्वशेषत्वमपि
ज्ञायानकं गौरवान्ना। अपीनु शाखस्य महाविषयत्वसिध्यै अपूर्वसंबंधित्वमेव। अत एव वागन्येसा
ध्विमंत्रस्याप्यपूर्वसाध्यफलार्थत्वा संचसंबंधप्रवृत्तेश्च य णसाधनत्वाख्यः समस्त्येव ननु द्धि
श्रत्तयोस्तेहुत अपणसाधनत्वेपि न प्रणीता धर्मप्राप्तिः प्रणीतानामुत्पवनार्थत्वेन विनियो
गात् प्रकृते च संपवनाभावेन तदनुपपत्तेः अतएव सोपादिच रूपस्यापि वहिरूपवर्गणाया का
भावात्कथालत्तद्धर्मे निवृत्तिवत् संपवनाभावात् प्रणीता तद्धर्मानिवृत्तिरेवेति चेत्न प्रणीतानामवा
सेन पिंडसंपवनसाधनत्वाचागमेपि आनर्थक्यकहविःपाकसाधनत्वस्यापि सत्त्वासोयोहिच
रौप्रकृते च प्रणीताधर्मोपपत्तेः कृत्वाचिंतया वायं विचारः। इयं च प्रणीताधर्मप्राप्तिः सत्यप्य

कर्मांतरत्वेद्विश्रुततयोरपिहविःश्रवणात्साधनत्वस्यनैमित्तिकसहश्रयणाप्रयुक्तत्वेननैतिवत्
स्पोत्वात्पलचमसन्यायेनस्थानापत्तेश्चनतुव्रीहियवन्यायेनेघृतिध्वेयाः॥कार्यत्वेन्योतिष्टोमेप
द्विस्तावत्तइत्यनेनघदूपपस्तोत्राणिविहितानितत्रबृहद्रथंतरसाम्नसाध्ययोर्बृहद्रथंतरं
वापृष्ठंभवतीतिवचनाद्विकल्पः।तथानोधस्तकस्येतसाध्ययोरपि।तथाचनिधनानिचत्वारि
त्यादिचित्राधिकरणेकौत्सभस्यपृष्ठंतत्रचरथंतरपुरस्कारेणकेचिद्धर्माविहितारथंतरेप्रस्तूय
मानेसमीलयेन्नोचैर्गेयमित्यादयःकेचिद्बृहत्पुरस्कारेणबृहतिप्रस्तूयमानेसमुद्रमनसाध्या
येदुच्चैर्गेयमित्यादयः।अत्रोभयत्रापिसाम्नःशेषित्वमेवनतुनिमित्तत्वंप्रचेतादिप्रापणादतस्तत्कि
नुभयत्राविसंकीर्णास्तत्र्यवस्थिताइतिचिंतायांसत्यपिस्तोत्रभेदेतज्जात्याहृपस्यलाघवादेक
जातीयस्यैवकल्पनादेकएवसाधनीभूतार्थत्वेनधर्माणामवधातादिवत्संकरः।नहानयोःप्रय
जानयाजवत्समुच्चयोयेनाहृष्टवैजात्यमावश्यकंस्यात्अतएववचनविकल्पस्यापिअदृष्टैके

तात्पर्यमितिसिद्धवच्चात्रतस्याप्यपूर्वैकत्वात्तत्स्तोत्रसामान्योत्रस्वरूपेणाप्रवेशायुक्तोधर्मसंकरःअत्र
तएवरथंतरस्याभिलाषारैस्पर्शेत्युत्पन्नत्वेनभूरादिप्रकारस्यवृत्तस्याथाभिश्चिह्नवामहइत्य
स्याःरतत्पन्नत्वेनञ्चावाहनादिप्रकारस्यचभेदेपिसाक्षात्अस्वराभिव्यंजकंतंताभिधेतिकल्पार्थेन
रेप्रकारद्वयस्याप्यभावेनधर्मप्राप्त्यनापत्तेश्चअतएवकेचिद्धर्मसुरंथंतरेणाहानंकेचिद्विद्व
हत्तइतिप्रतिनियतनियतनिर्देशाद्रथंतरत्वादिविवक्षयाधर्मव्यवस्थेत्यपास्तंनचैतमपिरथंत
रादिगीतेऋक्ष्गस्वरत्वांशस्यदृष्टार्थत्वेपिसोमाहारचत्वांशस्याष्टार्थत्वात्तदृष्टयोपम्यगीतिभेदे
नमेदात्ततदपूर्वसाधनत्वलक्षणायाधर्मग्राहकप्रकृतेनसाकर्ष्यंकरणपरथंतरस्यबृहद्रथंतर
स्यानापन्नत्वेनतदंतस्तोभाभिरीतगीत्यंशस्यप्राकृतस्तोभाश्रीतगीत्यंशत्न्यादृष्टार्थत्वेनैवहि
रण्यगर्भमैत्रन्यायेनकृत्स्नानात्तत्रापिधर्मप्राप्त्युपपत्तिरितिवाच्यं।एवमपिऋग्गस्वराधिकृतगी
त्यंशेऽचैषादिरूपधर्मसांकर्यस्यानिवारणात्तन्नचतथापिसामद्वयन्यनियमादृष्टभेदात्तच

भा०९ नियमादृष्टसाधनत्वस्यैव च तत्तद्धर्मविधावुद्देश्यतावच्छेदकत्वात्तत्करणपरत्वं तत्तरेच हिरण्यग
६५ र्भमंत्रन्यायेन तत्प्रदेशाभावात्सांकर्यादिनापत्तिरिति वाच्यं तस्य नियमादृष्टस्यानियमजन्यत्वेन सा
मजन्यत्वाभावात्तज्जन्यत्वेपि वादृष्टप्रयोजनत्वे नसैवास्मरणाभिव्यक्त्यादेः पुरःस्फूर्त्तिकतया साध
नतद्धर्माप्रयोजकत्वेन नियमादृष्टस्य तत्प्रयोजकत्वाभावात् इतरथा कल्पसूत्र एव चापि अप्रघ
घाततत्तद्धर्मगास्यापत्तेरिति प्राचेस्तस्यापि स्तोत्रत्वव्यंजनस्यापूर्वैकोपि अवांतरकार्यभेदाभावस्था
सिद्धिः। तथाहि स्तोत्रत्वं तत्स्थाप्यवैजात्यं वा न तावत् त्रिगुणाभिधानव्यक्तिपि अवांतरकार्य
विश्रांतं। द्वादशस्तोत्रत्वानुपपत्तेः। अपि तु तत्तत्स्तोमकगुणाभिधानव्यक्तिषु व्यासज्यवृत्ति
तास्तु च न योगपद्येनासंभवाक्तत्वाश्रमिकत्वाच्च अतस्तत्तद्गुणाभिधानेभ्यः संस्काररूपाराप
दृष्टानुत्पत्तेः। तेषां सकलगुणासमूहालंबनालिकातत्तद्विजातीयस्तोत्रत्वावच्छिन्नाभिधा रान०
नव्यक्तिरेकोत्पद्यत इति अनश्यवाच्यं तत्र च विजातीयस्तोत्रजनकता च छेदकतया संस्कारेष ६५

पि वैजात्यावश्यंभावाद्धीहसरीयावाङ्ः नियमन्यायेन तत्तत्संस्कारसमूहप्रयुक्ता एव तत्तद्धर्मादि
तिनडाकृत्तौस्पाकर्धेकशवरथत्तरेच हिरण्यगर्भमंत्रन्यायेन तत्संस्कारसमूहद्वयजनकघत
पैवज्ञांतरजन्यसत्तदृशसंख्याकगुणाभिधानव्यक्तिविधानात् तत्संस्कारप्रयुक्तधर्मप्राप्त्य
पपत्तिरितिसर्वनाकुलम् अप्राकृतवैश्यस्तोमेकशवरथंतरपृष्ठं भवतीति श्रुते तत्र प्रकृतौव
हद्यं तरयोरेव पृष्ठशब्दसामानाधिकरण्यात्पृष्ठपदसमानाधिकरणसामत्वसादृश्येन
महोतः पृष्ठशब्दनिविशतेन तु मेचावरुणादिपृष्ठेष्विति तत्रैव कौस्तुभे स्पष्टं। अतश्च वृहद्
तरत्वात्तद्धर्मप्राप्तिरपि पूर्वाधिकरणोक्तरीत्या अविवादैव सा च किं समुच्चयेनोभयधर्मप्राप्ति
रुत विकल्पेनेति विचिंतायां स्तोत्रद्वयजनकविजातीयसंस्कारसद्भावेप्प्रकृतौ तत्रह क्लसामा हि
सामग्रीभेदेन विकल्पेनोत्पन्नाचापि वैश्यस्तोत्रेयेककर्मपरथंतरत्तदाश्रयमत्तत्कृतः गादिरूपसामग्री
कैनैकस्मिन्नेव वसपत्रहशसंख्याक संस्कारसमूहेतज्जन्यगुणाभिधानसमूहालंबने चावैजात्यद्व

भा॰४ यामिव्यक्तौवाधकाभावात्प्रयोजकेवह्यसत्वेनाविरुद्धसंमीलवादिधर्माणांसमुच्चयोविरुद्धो
९९ चैशादीनांतुविकल्पइतिप्राप्तेभाष्यकाकारेणतावद्विप्रपत्यैवसमीहितंवार्त्तिककारस्त्वेषद्दु
पदन्यायप्रवंस्यैकजातीयत्वेनातिदेशेनेहप्राप्तोन्तत्साधनत्वेनविकल्पेनैवप्रस्तोत्रद्वयस्यतत्साध्य
मीमत्तसंस्कारसमहृद्वयस्यचप्राप्तेस्तादृशसाधनत्वेनैवचोपदिष्टयोकस्यरथतणादिसामत्त
चौर्विकल्पेनैवतज्जनकत्वेनचसामग्रीववशाद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिःनिमीलनादेरपिसामग्रीत्व
संवाहकतयाक्रमसमभीत्रस्यतदभावात्नचसंमिलनादेरपिसमुच्चयःसंमिलनादिसमुच्च
येसामग्रीत्वाद्वैजात्यद्वयावच्छिन्नोत्पत्तिस्तद्वुत्पत्तौचरणयोतत्सत्वात्संमीलनादिसमुच्च
यइतिइतरेतराश्रयात्तएकव्यक्तौजातिद्वयांगीकारेसांकर्यप्रसंगाच्चअतःसंमीलनादीनामे
क्रिकोविकल्पएवाऽभयसाम्प्ताद्यचसंसवगोसवशेषनादौद्वहद्वयंततरयोःशक्ततोविकल्पेप्राप्ते राम॰
उभवहद्द्युयेत्तरेभवतइतिश्रुवंतत्रपन्मत्तेतीवदृकेपप्रस्तोत्रंसाम्ब्योरेवचतस्मिन्नविकल्पस्तत्रम ९९

नवचनेनतयोःसमुच्चयमात्रविधानादेकस्मिन्नेवसप्तदशस्तोमकेपक्षेऽशतःसामद्वयेतत्त्व
चैव्यवर्ईस्यात्तास्तत्रद्वर्माःयात्मज्ञकत्ताचेवप्रस्तोत्रद्वयेवैकल्पिकेद्दचतयोरेववहद्
येतत्रयद्दसक्षित्तयोःसमुच्चयस्तहानृतत्सामिवाएषद्वयस्यप्रत्येकसप्तदशस्तोमकस्यकरणा
द्वर्माणांव्यवस्थैवानहृत्रैकैककार्यसमुच्चितस्तोत्रद्वयविधानयेनैकैककार्यैभयविधाना
द्वमयत्रोभयधर्माःस्युःविशिष्टविधिगौरवाद्प्राकृतकार्यतायत्त्वेयथाव्यवस्थितयोरेवसमुच्चय
माचविधानांगीकरणात्तच्चातस्तत्त्सामितितद्वर्माणवसंमिलनादयःनैमित्तिकयाहाग्नताबि
षमस्तकस्यापिसामद्वयेतयोर्विरोधित्वाभावेननिमित्तत्वाभावान्नभवतीत्यर्थःकौस्तुभे।।अत्रचप
यद्वयजन्यापवर्वस्यैकजातीयत्वेऽपिसमुच्चायानुरोधेनव्यक्तिद्वयोत्पत्तिरितिध्येयं।।इदंचपद्व
द्वयसमुच्चयाहरत्तंसेम्यवंगोसवादिरूपंमत्लैकत्वाचिंतयेतिइष्टंवक्तत्तस्कत्तिषुऽभवहद्
येत्तरेभवतइतिप्रकृत्यपवमानेरथंतरंकुर्यात्तववहत्सपृष्ठमचयीतिपंचविंशब्राह्मणान्नरोधेनसाध्यं

भा॰दी निकल्पेरथंतरस्यपवमानेस्तोत्रेनिवेशाभिधानान्न्यूषस्तोत्रेऽभ्येयःसाम्नोर्नवारकस्मिन्नकृताव
६७ भयोःपृष्ठस्तोत्रयोःसमुच्चयः।अतएवपवमानेपिरथंतरंविधीयमानंसमीलत्वाद्दीरधर्मान्
गृह्णीयादितिरथंतरस्यत्तेर्द्धिनापिज्ञायमानत्वेनरथंतरस्वरूपेआनर्थक्यात्पृष्ठसाधनत्वलक्ष
णायोपृष्ठजनकसंस्कारसमूहस्यचनत्वस्यैवलक्षणीयत्वात्तदभावेकपाचठस्तरसावद्विवर
प्राकृतत्तकार्यापन्नेरथंतराहेश्चप्रापदेः।अतएवःपैर्विनारथंतरमेवदितेनशक्यंपयास्तो।भादि
भिस्तत्रैतराकेपकत्वेप्रमाणाभावाद्यहानदाश्रयामस्तावञ्चोपि।कृगोंत्तरग्राहकप्रमाणाभावेआसि
ष्वेवनत्तराहत्तदंगभूतत्तस्तोभादीनांप्रधानेनोपमानेहित्तत्रांग्राम्यपकर्षतीतिन्यायेनानुष्ठानेनको
चित्क्षतिः।अतःकृत्वंत्तरेयत्तादशवाक्यसत्वेस्तोत्रांत्तरेविनियोगाभावेचेदमधिकरणंदृष्टानु
पार्वणहोमयोःदर्शपूर्णमासयोस्वकेवेणायार्वणोहोमौजुहोतीतिश्रुतंमंत्रसंख्यामिन्नकर्मद्वयं राम॰
स्कबपर्वेदेवत्तामिशिष्टंविधियत्तेनचहविःसमभिव्याहाराभावान्नायंदेवत्तात्तद्धितः।सर्वधस ६७

मान्यवाचिनएवयेऽपत्तपादेदेवत्तात्वपरत्वोपपत्तेः।तदिदंहोमद्वयंविकृत्तावतिदिश्यत्तेनवेतिपि
तीयांप्रयाज्ञाहीचदृतिदेशः।नचपर्वशब्दवाच्यकर्मसदायस्यैवात्रदेवतामन्त्रस्योद्देशेनसं
स्कारात्तस्यचविकृतौचभावान्नातिदेशः।पर्वशब्दस्यकालेमुख्यत्वात्तथाकर्मणिलक्षणागौणीकारेप्र
माणाभावात।अतोत्रकालस्यैवदेवत्तात्वात्ततस्यचासंस्कारयोरनयोर्द्धकृत्तरावातिदेशः।पाहित
कालस्यापिकर्मांगत्वोपपत्तौगास्यतितत्वेनसर्वांगस्यत्तस्यापिपुनरकालिकत्वसंभावनानि
मित्तकाध्वद्वापरिहारार्थकर्मवदेवस्मरणोपपत्तेः।सामवाधिकत्वलाभायकालसंस्कारकत्व
मिष्येतत्तथापिविकृतौतत्कालीनायमतिदेशोबाधकाभावादस्मकालीनायामपिपश्चपुरोड
शादिवद्दहेनातिदेशोपपत्तेर्नकाचित्क्षतिः।होग्रस्ततवापार्वशब्दस्यकृणातेदर्शनवाचित्वाद्दधि
करणाव्युत्पत्त्याकालवाचित्वभ्रान्तबद्धत्यत्यात्कर्मवाचित्वस्यापिसंभवस्यकरणात्कर्मपरत्वमेव
भा॰दी ।तथापिपर्वशब्दवाच्यस्याग्नेयादिसमुदायस्यविकृतावपिदेवत्तात्वसंभवाद्धाराद्रुपकारकयो

भा० ९ एनयोरतिदेशेन किंचिद्बाधकं प्रसञ्जितुं संनिपत्योपकारकत्वाला भावार्थदेवतासंस्कारकत्वमि
९८ ष्यते तथापि पर्वत्वस्य हानत्वापरपर्यायस्य प्रत्येकमाग्नेयादिवृत्तित्वासमुदायवृत्तित्वाभा
वात् पर्वसाधनरूपेणाग्नेयादीनां प्रत्येकमेवोद्देश्यत्वावगमे हविरभिमर्शनमंत्रवद्विकृतावतिदेशो
पपत्तेः। न च तत्र शब्दत एव हविषामुद्देश्यत्वावगतेरुद्देश्यसाहित्यस्याविवक्षितत्वाद्युक्तोतिदेश इह प्रकृ
ते तत्त्वच्छब्देन देवतात्वेन देवतात्वेन तेषामुपादानात्साहित्यविवक्षोपपत्तेः। सत्यपि वैमृधन्यायेनो
द्देश्यवाचकपदात्तरकल्पनया ग्रेयादीनां त्र्यैकमुद्देश्यत्वेऽपादेयतादृशाविवक्षितसाहित्यानां
माग्नेयादीनामेव देवतावगमाद्विकृतौ च तेषामनुपयोगित्वेन संस्कार्यत्वानुपपत्ते देवतासंस्का
रकयोः पार्यशाहोमयोर्वनतिदेशइति वाच्यम्। उद्देश्यसामर्थ्यानुरोधेनाग्नेयादीनामपि त्रयः पर्वसाधन
त्वेनैव रूपेणाद्देवतात्वावगते विकृतावतिदेशनपपत्तेः। उत्तरथास्वाहाकारयमपोडाशादावपि अग्न
ग्नीषोमत्वादिनैव देवतात्वापत्तेः सोऽर्यसवनीयादेस्तेषामतिदेशानापत्तिः। इदं च सर्वं तद्धितस्य देवतावि राम०
९८

धायकत्वमंगीकृत्योक्तं। वस्तुतस्तु विशिष्टविधौ गौरवापत्तेर्हविसममभिव्याहाराभावेन च देवतातद्धितत्वानि
स्त्र्यथात्पर्वणा मवोपर्वसंस्कारको वेसेवमपि तद्धितोपपत्तेर्यायतयापि तद्व्यवधारणायोगान्नाय देवताविधि
गमेत्र वर्शादिवातु कामुपावागतेगमावादेवताप्राप्तिसिद्धेः पार्वणापदेनामधेयमेव अत एव याज्ञिकानां रूपमे
वाजिनेवयं पूर्णमासे पश्यानहे अमावास्यायां भगासशेवेतिमेत्रगतपूर्णमासामावास्याशब्दयोरवत्पूर्णमावे
लायामुद्देशो न तु पर्वशब्दस्य रहं वै च तत्प्रत्यपूर्णमासामावास्याशब्दयोः काले प्रयोगाभावान्मेत्रार्थप
र्यालोचनया कर्मपरत्वावगतेरैकैकस्याग्नेयादित्रिकसंस्कारकत्वे विपर्वोक्तरीत्या पंसुपुरोडाशादिव
त्सौर्यादिवतिदेशेवाधकाभावः। न हि उद्देशांशस्यप्रयोजकसत्वेपरप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वागांशस्व
रूपेणाग्नेयादेर्देवतात्वेसमचतिश्रुत्तो येनैवापर्वासाधनविशेषरूपेणोद्देशांशेप्रतिसंस्कार्यतावतैन
वरूपेणात्यागांशं प्रति देवतात्वमितियुक्तमेव पशुपुरोडाशादेरिव पार्वणहोमयोरप्यतिदेशः। रावंवे
मृधेपियेनैव रूपेणाएवं साधनत्वविशेषत्वादिना पौर्णमास्या उद्देश्यतातेनैव रूपेणोत्तरकाः स्वडाति

भा-८ ६९ योगित्वं दृष्टार्थत्वान्न तु समुदितानामेयत्वाहिरूपेणातिदेशतावच्छेदककोटौ साहित्यस्याग्नेयत्वादेश्चा
विवक्षितत्वाद्गुरुत्वरावैषम्यस्यापि विकृतावतिदेशः। अस्तु वा तत्रातिदेश्यतावच्छेदककोटौ साहित्यस्य
विवक्षा यथापि उत्तरकालप्रतियोगित्वरूपाद्देयत्वाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टेति चतुर्द्धिवक्षा। अतस्त्र
सौम्ये विकृतस्तु तत्त्वप्रसंगाच्च सौर्यादावपि पौर्णमास्युत्तरत्वाभावान्नातिदेशप्रसंगः। अन्वारंभणी
यायां तु साहित्यादेरविवक्षा दर्शपूर्णमासत्वस्यातिदेश्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादिति युक्तमस्य
अतिदेशः। प्रकृतौ पार्वणहोमयोस्तु आश्रापिकर्मत्वमपरप्रयुक्तदेवतोपजीवित्वात्स्वरूपेणाग्नेया
दीनां देवतात्वेनुपपत्तेर्युक्त एवातिदेशः। यत्तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वात्पार्वणहोमयोर्विकृतौ चैसै
यदि तद्भावान्नातिदेश इति तन्न एवमपि वैश्वदेवादिपर्वणात्तत्त्वेनातिदेशापत्तेः प्रयाजादेर
पितप्रयुक्तत्वेन सौर्यादावनतिदेशापत्तेश्चानक्लि प्रयाजादीनां परमापूर्वप्रयुक्तत्वं हि करणानाप
तेः। आपि तु समुदायापूर्वप्रयुक्तत्वमेव। अथ तत्प्रयोजकत्वानसमुदायापूर्वत्वेनापि तत्स्य एवोप्र राम० ६९

युक्तत्वेनेति तेषां सौर्यादावतिदेशस्ततः पार्वणहोमयोरपि तुल्यमिति प्राप्ते सत्यमेवं तथापि केषांया
यांज्ञिकानां विकृतौ पार्वणहोमाननुष्ठानादाचारस्यैव प्रकृतौ साहित्यस्याग्नेयत्वादेश्चातिदेश्यतावच्छे
दककोटौ विवक्षा न तु ब्रीहित्वादिवद्विवक्षोत्यवगतार्थग्राहकत्वावसायात्तस्य च विकृतावभा
वान्नातिदेशः पार्वणहोमादीनां। अत एवानाचारेषात्तत्तद्विकृतिपर्युदासरूपेणानन्तश्रुतिकल्प
नागौरवापत्तेः सत्राणष्ट्याचारमेवावारशीकृत्य समुदायार्थतारूपहेतुपरतया व्याख्येया निरुभयो
॥संख्यापाकर्मभेदावगतेरेकवाक्योपात्तकर्मद्वयस्यापि संनिधानाद्वा वा तरप्रकरणाद्वा एकैकमंत्रं
प्रतिशेषित्वावगतेः कर्मद्वयस्यापि पौर्णमासदेवताकतया तत्संस्कारकत्वे। अमावास्यदेवकत
या चामावास्यासंस्कारकत्व प्रधानद्वयानुरोधेन च मंत्रद्वयस्यापि तत्र तत्र चातिः एकप्रयोगपाठान
वगतकर्मद्वयसाहित्यवत्वाच्चसकृत्समत्तस्यापि पुनः स्मरणात्तच्च तुभिरितिवन्नानुपपन्नत्वं नह्यत्रय
या क्रमपाठ्येनैकस्य कर्मण एक एव मंत्रो गमयेत्तरएक पदोपादानात् उभयोरप्युभयांगत्वा। अत एव

भा॰ ९ नात्र सत्त्वात्मकविभागमात्रम् इति प्राप्ते समसंख्यांगप्रधानविषये यथाक्रममेव संबंध इति न्यायस्यौ
७० त्सर्गिकत्वादेकस्य प्रधानस्यैकेनैव मंत्रेणानिराकांक्षत्वाच्चाश्रुतमंत्रावृत्तिकल्पने पुनः स्मारकाकांक्षा
कल्पने च प्रमाणाभावादेकस्यैकसंस्कारार्थत्वमेवेति प्रयोजनं नदशाह्विभाः। प्रयाजेष्विति चेत् समिद्वा
दीनां चतुर्णां प्रयाजानां पृदिसमिद्वादिपदैर्द्वितीयान्तैर्विधीयमानतीतिवद्देवताविधिर्यद्विवा विशिष्ट
विधिगौरवापत्तेर्मंत्रवर्णाद्देवसमिद्वादिदेवताविधिरुत्पत्तिवाक्यस्थं समिद्वादिपदं देवतानुवा
दो नामधेयमेव वा सर्वथा सन्निपत्योपकारकत्वलाभापत्तेरेव तेषां संस्कारार्थत्वमेव पार्वणहो
मस्वाहाकारोत्तमानुयाजादिवत् न च समिद्वादीनां प्रयोगाभावः। वेदे सर्वत्र समिद्वादिपदानाम
ग्निसामानाधिकरण्यदर्शनेनाग्नियोगे प्रयोगसंभवात्। अग्निमात्रस्यैव समिधनादावु
पयोगसत्त्वेन तस्यैव सन्निपत्योपकारकत्वमिति प्राप्ते सत्यपि वेदे समिद्वादिपदानां अग्निपरसामा राम॰ ७०
नाधिकरण्ये इदमहेत्वधिकरणन्यायेन समिद्वादिपदे तत्प्रकाशनानुपपत्तेः। शब्दस्य देवतात्वेन

तन्त्रेऽपि अंतरप्रयोगानुपपत्तेः॥ न च पर्णमासादिशब्दस्य पार्वणहोमयोर्देवतात्वेऽपि तदर्थस्यापि आग्ने
याद्युद्देशांशविषयशब्दप्रतिपाद्यत्वसंबंधेनोद्देशसंबंधित्वात् पार्वणहोमसंस्कार्यत्ववत् इहापि
समिद्वादिपदस्य देवतात्वे तत्प्रतिपाद्यस्याग्नेः संस्कार्यत्वोपपत्तिरिति वाच्यं तथात्वेऽपि समिधोऽग्न्या
द्यस्य व्यंतत्तत्पाद्यग्न्यान्यस्य वेत्यादिमंत्रवर्णाद्यग्नेः संबोधनेन ततो भिन्नस्यैव समिद्वादिपदा
र्थस्यैव क्रियान्वयप्रतीतेः। समिद्वादिपदानामग्निप्रतिपादकत्वाभावात् अग्निसंस्कारकत्वे पशावतिदे
शानुपपत्तेश्चाय वितरप्रयाजानामारादुपकारकत्वेऽपि समिधागस्य सामिधेन्यंगमन्तसमित्स्मारकत्व
मिति तन्न तथात्वे पौर्वेयाजानामिष्टुमहे समिधो वह्नीरिवियजतीति लिंगानुपपत्तेः। अत्र हि स्वश
ब्देन वक्तुं तो बहुत्वाभावेनारोपितं बहुत्वमितिसच्चते न च तत्समिधनागसमित्स्युप्यते वक्तृत्स्य
वत्तासां बहुत्वात् आसन्नप्रकारत्वपक्षे च सत्यपि वक्तृवचनात् समित्सदस्यदेवतात्वे प्रातिपदिकसंख्या
वत्वेनैकस्यैव समित्प्रदार्थस्यासिद्धौ लिंगबहुत्वं नयुक्तो बहुत्वारोपः तस्माच्चत्वारोऽपि प्रयाजा आरादुपका

भा॰९ रकाएवेतिनविकल्पःकल्पितव्याः॥ इतिश्रीखंडदेवविरचितायांभाट्टदीपिकायांनवमस्यद्वितीयः॥ प्रकृतौ
७१ अग्नेरहंदेवयज्ययाव्रीहीणांमेधेत्यादिमंत्रेषुसमवेतार्थत्वादियुक्तिवलेनअग्निरूपादिपदानांसौर्या
दिनिवारादिष्ठद्वारान्तरसंबंधेनिमित्ताप्यभावात्मककऊहःसिद्धएवप्रोक्षणादिवत्तत्तद्वशेनपदान्त
रप्रक्षेपात्मकोभाक्तऊहः परमर्थसिद्धेप्याशिष्यसमाधीयतेप्रकृतौहिअग्निव्रीह्यादिपदेनाग्निव्रीह्या
दीनांलक्षणयैवापूर्वसाधनत्वेनरूपेणप्रतिपादनात्सूर्यनीवारादीनामपितेनैवरूपेणप्रकाशनोप
पत्तेर्नपदान्तरप्रक्षेपोयुक्तः॥ अतएवपाशानितिवदूवचनांतस्यमंत्रस्याप्रकृतौविवेकपाशाविकृतौ
वपिलक्षणयैवैकत्वप्रकाशकत्वान्नोहः॥ नस्वग्निव्रीह्यादिपदंशक्त्याअपूर्वसाधनीभूतद्रव्याद
वृतादिपरंअपितुलक्षणयैवशक्यादन्येनरूपेणाभानेभवतिलक्षणेतिन्यायात्विशेषणतयैवशब्द
स्यैवदेवतात्वात्तस्यत्वाग्निपदेनलक्षणयैवप्रतीतेःसूर्यस्यापितथैवप्रतीतिसिद्धेर्नोहसिद्धिरि
तिप्राप्तेसत्यप्यपूर्वसाधनत्वस्यप्रकृतावुद्देश्यतावच्छेदकत्वेअग्निव्रीह्यादिपदेनस्वशक्तिजन्य दाभ॰
७१

बोधद्वाराअपूर्वसाधनीभूतंद्रव्यदेवतादिसंस्कुर्यादित्यर्थोवगम्यते॥ अतएवशक्तिजन्योबोधोवि
व्रीहित्वाग्नित्वादिप्रकारकएवनत्वपूर्वसाधनत्वप्रकारकः॥ लिंगकल्प्यश्रुतिवाक्येतद्वशेनैतसो
द्देश्यत्वेपिमंत्रांतर्गतव्रीह्यग्न्यादिपदेलक्षणायांप्रमाणाभावात्॥ अतएवतादृशबोधेनापिप्रोक्षण
जन्यादृष्टवद्विशेष्यणावद्रव्यदेवतादौसंस्कारोजन्यतेनतूद्देश्यतावच्छेदकेप्यपूर्वसाधनत्वेअ
अतस्त्रोपकारएवभावेनद्वारस्यशक्तिजन्यबोधस्यविकृतावतिदेशेतत्स्वभावेनप्राप्यमाणा
स्याग्न्यादिपदस्यसौर्यादौबाधात्द्वारसिध्यर्थंपदांतरप्रक्षेपोयुक्तएव॥ अतएवाग्निव्रीह्यादिपदा
नामवघातादिवत्तत्वेनैवरूपेणाप्रकृतौनिरुक्तकार्यजनकत्वेनविधानेपितत्कार्याभावइवतत्का
र्यस्यतेनकर्तुमशक्यत्वेपियुक्तएवतस्यविकृतौलोपः॥ तत्रत्वेतावान्विशेषः॥ कार्याभावेलोपश
वअशक्यत्वेतत्तज्जनकोपायांतरान्वेषणमितियेतमत्लेप्रकृतावेवनोपायस्यतत्त्वेनविधेयता
॥ अपित्वपूर्वसाधनविशेषोपायत्वेनइत्तरथाअदृष्टार्थत्वापत्तेः॥ अतस्माग्न्यादिपदस्यस्वरूपेण

भा०९ विवक्षितत्वायुक्त एवपदोत्तरप्रक्षेप इतितच्चतथात्वेप्रकृतावेवव्रीहिपर्यायाणांकृत्स्नानांदृष्टानुष्ठाने
७२ वैगुण्यापत्तेः।यैनैवरूपेणमुख्यकार्यप्रतिजनकतातेनैवरूपेणानियमाददृष्टप्रत्यपिजनकत्वा
चित्याच्च।यत्तुअग्निपदेनशब्दरूपदेवताप्रकाशनार्थलक्षणावश्यंभावइतिअत्रक्रमः।सत्याम
पिलक्षणायांयेअस्वशक्यवाचकत्वसंबंधेनप्रकृतौशब्दस्मरणंतत्तेनैवसंबंधेनविकृतावपि
तिद्वारभेदापत्तेः परोत्तरप्रक्षेपः।वस्तुतस्तुशब्दस्यदेवतात्वेपिअपूर्वोपिदेवतारूपशब्दवाच्य
संबंधेनार्थस्याप्यपूर्वसंबंधात्तत्प्रकाशपत्त्योपपत्तेर्नमंत्रान्तर्गताग्न्यादिशब्देशब्दलक्षणेतियुक्तो
व्रीहिपदविपदत्तरप्रक्षेपः।यतएवसर्वत्रैवतत्त्वयाप्तौप्रयुक्तिवारात्तदृचोक्षरंपदेनदूहितितस्मा
दृचेनोहेदितिवरगहारोहपयुदासोपिसंगच्छते।अतएवतत्कार्यप्रकाशनार्थेतत्प्रकाशनस
र्थेवरगत्तरोहएवकार्येविदिकत्वसामान्यात्तत्तदृसंभवेहैलौकिकवाकोहः।तथाअन्यन्नमानाम राम०
न्नतामित्यादाविधिग्प्रैषमात्राद्दिशब्दोहप्रतिषेधोनमातावर्द्धतेनापितावर्द्धतेत्यादिरूपोन्यत्रोहहवि ७२

गंनचोहस्यन्यायसिद्धत्वेपिविकल्पविशेषविध्यर्थंदेवानामङ्गयद्यपिचनाद्यप्रतिषेधविधिर्न्याय
प्राप्तत्वादित्युक्तंमेचाधिकरणकौस्तुभेतथापिनित्यानुवादत्वचायंअन्यत्रोहलिंगंनचोहस्यन्याय
सिद्धत्वेपिविकल्पविशेषविध्यर्थंदेवानामङ्गवत्प्राणाचपानांमेदसोनवृह्इत्यपेक्षागस्यचपापाणामे
दसोनवृद्धीत्यादिमंत्रपाठवैयर्थ्यंतस्यमंत्रभेषप्रायश्चित्तप्राप्तिफलकमंत्रत्वसिध्यर्थत्वात्जपति
मोद्रूचरोदरीकाणीवदृष्टिभवंतीतिश्रुतेः।तत्रवर्हिःपदेनतत्वार्थाणिवृविणसादनवेदिस्तसाहो
मच्छदनपावित्रकरणादीतिलक्षणापित्वात्तदुद्देशेनप्रेदरीकाणांविधीयतेजन्यत्वसंबंधार्थे
कश्चतद्धितः।तत्रवेदिस्तरणेप्रकृतिप्राप्तेस्तरणेतथवर्हिःपरिधृत्तवेदिजामिमाहीसीरमपाशया
ना।दर्भैस्तृणीतहरितैः।सुवर्णनिष्काइमेयज्ञमानस्यब्रध्न इतिमंत्रोवर्ण्यवर्हिःपदेदर्भेषदेचोदि
तव्य इतिशवहरित्तपदेदृष्ट्विवनेतिचिंतायाग्यणास्यप्रकृतावविहितत्वेनतत्प्रकाशकपद
स्यासमवेतार्थत्वादनूहः।कथंचितमंच्चवर्णिकगुणाविधिकल्पनयावासमवेतार्थकत्वेपि

भा.५ रहपुंडरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वात् पद्मपदस्थाने ऊहितेन पुंडरीकपदेनैव गुणप्रकाश
७३ नोपपत्तेर्न पुनः पदांतरेण गुणप्रकाशनापेक्षा अतो हरितपदस्य लोप एव न तु तत्स्थाने पदांतरप्रक्षेप
इति प्राप्ते विधीयते तस्य पुंडरीकपदस्य गुणविशिष्टपद्मवाचित्वेपि प्रकृतौ पद्मादिपदस्य जातिमा
त्रवाचित्वात् तन्मात्रप्रकाशनार्थं जातिमात्रवाचकस्य पद्मादिपदस्यैव पद्मादिपदस्थाने ऊहितत्वात्
प्रकृताविव पदांतरेण गुणप्रकाशनार्थं हरितपदस्थाने पुंडरीकपदस्य शक्त्या गुणवाचिपदांतरस्या
वश्यकत्वात् तच्च यद्यपि पुंडरीकं सितांभोजमिति त्रिकांडीस्मरणात् सितपद्मवाचि तथापि पुंडरीक
शब्दस्य रक्तांभोजपरत्वे शास्त्रस्थाने पुंडरीकपदप्रयोगाद्रक्तांभोजस्यैव विधेयत्वेन रक्तपदमेवो
हितव्यं। शास्त्रेपि कथं तत्पद्मपदस्थाने पुंडरीकपदोहवत् तत्पार्थसारथ्ये रक्तगुणस्यापि तेनैव
प्रकाशनान्न रक्तपदोहः सिध्येदिति ध्येयं। लौकिके देशे पशोः प्रयोपजस्य पृश्निमाश्रच तत्तस्मा राम०
द्रूपो नोपसमश्पोयद्वैकपयमपस्प्रशे दोषत्तेवायोऽतिकृपावाद्धिदोषततो तेवा पइति कृपाणादि ७३

वहवएतेत्वापेवइति श्रुतं तत्र पयस्य प्रकरणाद्विना प्राप्तत्वात्तत्संख्यांकस्पर्शे वेदमंत्रविधा
नमित्यविचारस्पर्शः परं विहितोऽविहितो वेति चिंतायां प्रकरणाद्दक्षप्रतिग्रहेक्षिप्ये नचवि
हितस्पर्शांगतयात्तनिमित्तकतयावा नैमित्तकमिदं कर्मांतरंगतया विधीयते नहीदं दोषनिघाति
त्ये येन विहितेतद्वादाहप्रवृत्तिः। यज्ञस्य विहितत्वेन हुरिष्टजनकत्वासंभवेनार्थवादमात्रत्वा
त् पद्धत्वाच्च स्पर्शनिषेधाधिकाराद्यदृश्यो पासनाच्चाश्वप्रतिग्रहे श्विचेलश्लयपमाशके तद्वत्तो
क्त्वाच्च अविहितत्वस्य वपायानुारंभादेस्पर्शस्य ग्रहणाग्रहणावत्सास्विकत्वसिध्यर्थो विधेयः। त
तश्च तत्कारणापक्षेऽयं मंत्रपाठो गं प्रतिपदिशब्दाविरोधः। यदि तु दृष्टदोषदुष्टविकल्पभियानिषेधे
स्यरागप्राप्तपस्पर्शविषयत्वमासेको तत्ततो निषेधस्यापि कृतमध्यपुसत्तुगमनागतादिप्र
७४ युक्तपस्पर्शविषयत्वेनानान्तत्वदेन श्विषयपेपाद्दित्यादि वक्तृत्वं गत्वोपपत्तेः स्पर्शस्येकत्
भा.५ वे गुणापादकत्वावसायात् तत्र यश्वितत्वेनायं मंत्रविधिः कृत्स्नवीणवा। एवं च पपानेककत्वेन्याया

भा०९ देवतौ तदहस्याद्यद्धोमं मन्त्रत्वसिध्यर्थं पुनः पक्षे तेनैव च मपि कृहिमंत्रपाठमात्रस्य प्रयोजनलाभेपि यद्द्वि
१४ वित्यादिविनियोगप्रयोजनाभावः दृष्टसंन्निधिपरित्तानां त्र यामामेवपाशाधिकरणान्याये नत्त त्रैव
विकल्पप्रसक्ता वुत्कार्थसिध्यर्थत्वादितिप्राप्तेव स्कतो यज्ञस्यायापरप यायिइ रिष्टजनकत्वाभा
वेपि निहार्थवादे यज्ञप्रयोगजन्मपय निषद्दुरिष्टसपपस्पर्शकतरीसंचारस कीर्तनेनास्य निषे
धस्य यज्ञप्रयोगसमास्युत्तरकालीनत्वावगमात्स्य कषार्थत्वावगतेरस्यापि तत्प्रेष निवारणार्थ
स्य प्राप्तित स्पसिंगेन प्रकरणाबाधित्वापुरुषार्थत्वमेवात्र तत्पव्सज्ञाभावास्वारस्यापृष्ठपक
र्षायनगौत्तरमेवेदं प्रायश्चित्तं न तु बार्ह्निकादिस्वारस्यात्कतुमध्यगत्तलौकिकस्पर्शेपीति ध्येयं। अत
एव यज्ञस्यैवपपनिषद्दोषजनकत्वाघ्रज्ञात्सर्वकरणाभवेनाश्चित्वापरपर्यादिद्दोषाभावात्कत
मध्यगत्तलौकिकस्पर्शापिनदोषः। अतसवपपचित्यादुपस्पर्शनेपि स्नानादिनिस्मार्त्तमपि प्राय राम०
श्चित्तं बहिःकत्त विषयमेवनिषेधस्य मन्तां तराकल्पनात्तत्रस्त्तु वा तस्य सामान्यविषयत्वादत्तः १४

कत्वगत्तलौकिकविषयत्वमपित्तत्वात्तत्र त्विककर्तृकोविहित्तोपिस्पर्शः सामीत्रवनिषेधविषय
सेवतमतिक्रम्यप्रवृत्तस्याल्विङ्गोविधानोपपत्तेः एवं च यायत्यकार्याषवर्गणवायपुरुषार्थो मंत्रपाठ
अतएवनिषेधवाक्यप्राप्तप्रयमन्त्र मंत्रत्रयमिदं स्वतंत्रमेवत्ततत्संस्याकस्पर्शनिमित्ततज्ज
न्य दोषनिर्घातार्थं विधीयते न तु कश्रित्त्कस्य चिद्दहृइति ध्येयं। अन्याण्देषाराकपृष्ठयाशप्रमो
चनेनुमंत्रणा हृयमान्नातंतत्र अदितिः पाशप्रमुमोक्त्वेत मित्येकवचनांत्तमेकोऽदितिः पाशान्प्रमु
सोक्त्वेतानितिवहुवचनांतमपरं। तत्रान्यस्यापिविकल्पेनैकपाशक्रयामेदप्रकचोमिदेशइतिव
हृयतेत देत्तसंचहृयं द्विपशुकार्यविाक तो अतिदेशेनप्राप्तंतत्रैकवचनात्तस्य त्तावद्यकत्तावेवस
मवेत्तपाशस्स्याप्रकाशकत्वाद्विवचनेनोहइत्यविवादमेवानचप्रतिपाशमोचमस्यावृत्तेरस्त्तहृशे
कवः। अस्मान्मत्रप्रामंत्रत्वेनत्तत्रैयोयोवप्रयोगात्तवहु वचनस्य प्रकृतावसमवेतार्थकत्वेनत्र
हषार्थसाधुत्वार्थं वाप्रयोगाद्विकनावरुहृन्य स्कवालसणयाप्यर्थप्रकाशकत्वेसंभवति साधु

भा०९ त्वाद्यर्थैकत्वस्याप्राप्तत्वाद्बहुवचनस्यैकत्वलक्षणार्थत्वं तथापि स्वशक्याश्रयावयवत्रमात्रवृ
७५ विवृतिसंख्यात्वसंबंधेन प्रकृतौ एकत्वलक्षणया द्वित्वविकृतौ द्वित्वलक्षणार्थत्वं तथापि पक्ष्या
अपि संभवात् न ऊहः। न चैवं निषिद्धा। एयास वित्यनुशासनेनैव विहितत्वात् न च वृषानुविधिः
छेरसि भवंतीत्यनुशासनात्प्रकृतावस्पष्टत्वेनैकत्ववचसेव स्पष्टकत्वेपि विकृतावदृष्टत्वमद्वि
त्वलक्षकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं प्रकरणे न प्रकृतौ दृष्टवत्त्वेवदृति द्देशेन विकृतावपि दृष्टत्वा
तेशत्तरयोत्कर्षणात्पस्य मंत्रस्योपपत्तेरेकत्वस्यापि लक्षणानोपपत्तेः। अतो द्विपाशकायामपि
विकृत्यैन द्विवचनबहुवचनप्रयोग इति प्राप्ते सत्यं निरूढत्वसंबंधेन द्वित्वे लक्षणासंभवस्तथापि
साकिस्यां ऋषइत्यनुशासनसिद्धत्वया निरूढलक्षणावासाहूगायाधीषइतिवत्सोप्रातिकीवा
नाद्य। अनुष्टपसनस्य दृष्टान्तविधिः छेदसीत्यनेन नपत्रैनपाठाख्यदर्शनं तद्विषयत्वेनैव निपतत्त्वात् राम०
अन्यथा वैदिकप्रमाणाप्रमितमात्रस्य हषघसार्थत्वे विश्वजिति स्वर्गकामपदे ऊहापत्तेश्च क्वेरस ७५

विधिप्रवृत्त्यापत्तेः। अतः छंदसविधेः पठितमात्रविषयत्वाद्विकृतावतिदिष्टमंत्रे अप्रवृत्तेर्नानुशा
सनिकनिरूढलक्षणया द्वित्वोपस्थितिः। नापि। अनुशासनाविषयीभूतेपि बहुवचनस्य लक्ष
णाप्रीकारे अनुशासनवैयर्थ्यापत्तेः। असत्वा सात् तथापि प्रकृतौ यफ षत्याएव त्वोपस्थितिर्न
तयाविकृतौ द्वित्वोपस्थितिरिति प्राकृतवृत्तिवाधात्तद्वा एकस्य बहुवचनस्यापि बाधे द्वित्वप्र
काशनरूपकार्यायोगेनेन शक्तौ द्विवचनप्रक्षेपावश्यंभावः। स्वाधीने शब्दप्रयोगे किमित्यवाच
कं षद्वं प्रयोक्ष्यामह इति न्यायात् अत एव द्वित्वोपस्थित्यर्थं अग्निर्हि विद्यासोपानांशकः। मंत्रप
ठितशब्दानामर्थबोधकत्वानापत्तेः। अतएव बहुपाशकस्थलेबहु बहुवचनप्रयोगेपि न तस्य मंत्रत्वं
प्रकृतौ निरूढलक्षणया एकत्वप्रकाशकएव तस्मिन्मंत्रत्वात् तद्रूहशक्त्या बहुत्वप्रकाशके तस्मि
न्मंत्रत्वानुपपत्तेः। विप्रातिपत्तौ बहुवचनांतत्यायारैकत्वप्रशमंत्रस्य दैर्घ्यं एवं निवेशसंगी
कृत्य विकृताद्बहुश्रितं तत्सववत्विह छिंसत्ते किं बहुपाशकायामल्कर्षेत्तदेश एव निवेश

भा० इतितत्रबहुत्वप्रकाशनलिंगाद्न्यूनसादेश्यासर्वाधेयप्रधानुमंत्रणादिवहिःकृताचुत्कर्षेणन
७६ वतद्धसामान्यसंबंधबोधकप्रमाणाभावः।ज्योतिष्टोममहाप्रकरणस्यैवानर्थकात्तद्धकात्तद्
गन्यायसहकृतात्स्यक्रतुपशुसामान्यसंबंधबोधकस्यसत्वात्तन्नचैवमपिपाशप्रातिपदिकार्थ
स्यपाशस्यद्वितीयार्थस्यकर्मत्वस्यप्रमोचनभावनायाश्चप्रधानभूतायाद्वैसेपिसंभवेनतत्
तिपादकपदानांलिंगविरोधाभावेनान्यूनसादेश्यादिकबोधेप्रमाणाभावान्नगुणभूतबहु
वचनमात्रानुरोधेनोत्कर्षकल्पनायुक्तेतिवाच्यं।अनेकेषामपिपदानामेकब्रीह्यादिपदानु
रोधेनब्रीहिप्रयोगएवसंकोचककबहुत्वकर्षस्याप्युपपत्तेः।इतरथाएकपदमुपदानरोधेनतर
पदानामुत्कर्षापत्तेश्च।गुणभूतात्लिंगानुरोधेनप्रातिपदिकादेर्मेषोवर्त्संकोचवद्गुणभू
तवचनानुरोधेनापितदुत्कर्षेपिपुत्तश्चप्रातिपदिकार्थवलिंगसंख्यादेरपिकारकएवान्वये राम०
नप्रातिपादिकार्थप्रतिसंख्यादेर्गुणत्वेनप्रमाणाभावाच।एवंचैकवचनांतपाशमंत्रेणावि ७६

कल्प्योप्यपदोषबहुत्वेनभवेदितिप्राप्तेनात्रोत्कर्षः।गुणभूतबहुवचनानुरोधेनप्रधानभूता
नांबहूनामुत्कर्षेप्रमाणाभावात्तविभक्त्युपात्तलिंगसंख्यान्वपिलघुपसत्वसमाख्यानुरोधेनय
र्षकोचापवेलापालिंगसंख्यादेःप्रातिपदिकार्थप्राधान्येवान्वयाच्चनचैवंलिंगाद्यनुरोधेनप्रधानभू
तबहुत्वेतरपदसंकोचस्याप्यनापत्तेः।गुणभूतानुरोधेनप्रधानभूतस्यसंकोचेपिप्रकरणादिबाधप्रसं
गेनोत्कर्षप्रमाणाभावात्तसंकोचेत्ववर्जनीयपत्तयानांतृतीयकसंनिधिबाधेपिउत्कर्षेनांतरीयकत्वाभावेनत
द्बाधस्यान्याय्यत्वात्।चापूर्वादिपदानांगुणत्वाभावात्तद्व्यतिरेकेपोत्कर्षप्रसंगनाप्रकृतोपयोग्यर्थप्रतिपादक
त्वाभावाच्चोत्कर्षइतिचेन्नमंत्रप्रकृतेतुपशुपाशकर्षकोन्मोचनमात्रप्रकाशनस्यैवोपयोगित्वात्संख्यायाश्
च:स्वरूपेणाप्रकाशनानपेक्षत्वात्संख्यावाचकपदवैयर्थ्यपरिहारार्थतस्यपाशसंख्याप्रकाशनोपयो
गकल्पनेपिनेतरपदानांतद्व्यतिरेकेणाप्रकृतोपयोग्यर्थाप्रतिपादकत्वमितिविशेषः।अतएवबहुवचनेपपं
पुपदत्वेवस्वशक्यबहुत्वाश्रयीभूतपाशावयवत्वमपाशरूपत्वपविवक्षितत्वसंबंधेनैकत्वसमस्ताधर्मेव

भा॰दी॰
७१

एवं च फलमुखत्वादिप्रशिष्टो विविकल्प्य न होमायेति येयं तत्रथोत्कर्षपक्षेऽपि एकवचनान्तमन्त्रस्यैवोहेन बहु
पाशिकायां प्रयस्याभिव्यक्त्युपपत्त्यपि बहुवचनान्तत्वोपपत्तेस्तत्पाठफलं मन्त्रत्वमात्रसिद्धिरेवं मन्त्रस्यार्थ अपूर्वे
अत एव दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंनहनस्यैकवचनान्तो मन्त्र एकपत्नीकप्रयोग इव द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरप्यवि
कारेणैव प्रयोक्तव्यः। न च लिङ्गेनैकपत्नीकप्रयोग एव मन्त्रो गे द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोस्त्वूहेन कृतिर्दृश्यत इति युक्तं
प्रयोगयोः परस्परं प्रकृतिविकारभावप्रमाणाभावात्। लिङ्गस्य वक्ष्यमाणरीत्या सर्वसाधारणत्वाच्च यच्च हि उपदे
शाख्यप्रस्य कप्रमाणस्यैकपत्नीप्रयोगमात्रविषयत्वमन्यत्र च कार्यमुखेनातिदेशतः प्राप्तिस्तत्रैवोहेन तदुप्र
पकप्रमाणस्य सर्वविषयत्वेऽत्र पाशन्यायेन प्रातिपदिकादिलिङ्गस्य सर्वविषयत्वोपपत्तेरेकवचनानुरो
धेन संकोचायोगात्तस्य प्रायकप्रमाणस्यैकपत्नीप्रयोगमात्रविषयत्वं। न च क्रतुपप्रनोसमानविधानत्व
कृत्वाचिंतायां प्राप्तमात्रस्य लिङ्गानुरोधेन मेध्योदर्जे संकोचवद्दिहाप्येकवचनानुरोधेन मन्त्रसंकोचोपपत्ति
रिति वाच्यं विनाकारणं पुंलिङ्गस्य तल्लक्षणायां प्रमाणाभावेन तत्र संकोचोपपत्तावपि प्रकृते संकोचे प्रमाणाभा

राम॰
७१

वात् न चात्र द्विबहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनस्य लक्षणया प्रत्येकव्यक्तिगतैकत्वाभिप्रायेणान्तदुपपत्तेः। यथै
व हि शुल्बाघ्य दाइत्यादौ इत्यादौ शुल्कगणस्य(?) प्रत्येकवृत्तित्वेनान्वयः। तथैकवचनस्यैनाभिहितस्यैकत्वा
स्यापि प्रत्येकवृत्तित्वेनान्वयेन काचित्क्षतिः। न चैवं बहुषु बहुवचनमित्याद्यनुशासनस्य निर्विष
यत्वापत्तिः। बहुत्वस्य शाब्दबोधविषयत्वे तदुपपत्तेः। न चैवं पशुनायजेतेत्यादौ द्वित्वियग्रहणापि
बाधकानापत्तिः। प्रथमातिक्रमे कारणाभावेनैकवचनस्यैकपशुं तत्र म्याद्वृत्तिफलकत्वोपपत्तेः। अ
अतश्च द्विबहुपत्नीकप्रयोगे एकवचनान्तस्यैव मन्त्रस्य प्रयोगोपपत्तेर्न तत्रोहेन व्रीहीणां मेध इतिव
दूयति(?) सिद्धं विकृतौ एवं प्रकृतावेव समवेतार्थकत्वेन द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरपि मन्त्रस्याविकारे
सिद्धे विकृतौ द्विबहुपत्नीकप्रयोगयोरपि प्रत्येकव्यक्तिगतत्वेनैवैकवचनस्य प्रयोगोपपत्तेर्नेहि
न चैवमनेकपाशकायां विकृतावपि एकवचनान्तस्य पाशमन्त्रस्योहानापत्तिः। एकवचनस्य प्रत्येक
व्यक्तिगतत्वेनोपपत्तेरिति वाच्यं प्रकृतौ पाशस्यैकत्वेन तद्वृत्तैकवचनस्यापूर्वसाधनवृत्तिपरिच्छे

भा०ऌ
१८

ह्कीभूतसंख्याप्रकाशकत्वेनविवक्षितावपि तादृशसंख्याप्रकाशनार्थमद्यावश्यंभावात्प्रकृतेत्वेकवच
नस्यप्रमाणांतरावधृतपत्न्यनेकत्वावरुद्धप्रयोगविषयेपाशाधिकरणन्यायेनप्रवृत्त्यवगतेर्नेपरिछे
दृकीभूतसंख्याप्रकाशकत्वमितिवैषम्यं अध्रिगुः एवंकृत्स्नपशूनांसमानविधानत्वपूर्वपक्षप्राप्ताइत्या
ध्रिगुप्रैषएकवचनांतएवतेषुप्रयोक्तव्यः पत्नीशब्दवत्तत्रत्वेकवचनानुरोधेनैकपशुकएव दृष्टादेरेक
वचनस्यप्रत्येकव्युत्पत्त्यभिप्रायेणागतोपिस्कृत्यैवसंभवात्।अतएवपशुपुंल्लिंगस्याश्रुत्यास्त्रीपुंगवोअसंभ
वस्तत्रात्वंतन्निनिषिद्धलक्षणायांप्रमाणाभावान्नेषीवर्जपुंपशुष्वेवसंकोचइतिवैषम्यं।असमानविधा
नत्वसिद्धांतेतुप्राप्ताइत्यपंवचनोलिंगेचप्रेष्योस्याध्रिभरताद्दित्येवमूहितव्यएवततदृतत्ताजेपिस्यस
मानविधानत्वविचारस्यप्रयोजनमात्रकनंप्रतिनिधौयच्चतत्रअवयवसादृश्यपक्षप्रतिनिधिनियमा
याथानीवारपत्नीकाहौतत्रव्रीह्यादिशाखेगौवनीवारादिगतव्रीह्यवयवसमानजातीयावयवानामपि
साधनत्वावगतेःसंस्कारविधौनामुख्यइत्यसमानविधानत्वपक्षतृतीयस्यापित्वाद्व्रीहीणांमेधैतिमे राम० १८

त्रेपिअविकारोगौवप्रवृत्तेनतुनीवाराणामित्येवमूहितव्यएवंसोमपदघटितमंत्राअपिप्रतिनि
धौमुख्यस्यानायत्यतिदेशप्रमाणाभावात्नचनीवारगतव्रीह्यवयवादौव्रीहित्वजातौप्रमाणाभा
वेनतत्रकथंव्रीहिपदप्रयोगः।पुरोडाशप्रकृतित्वस्यषष्ठ्यर्थत्वेनव्रीहिपदवाच्यव्रीहित्वजाते
प्रकृतित्वेयागेपिव्रीहिपदेनलक्षणायाव्रीहित्वसाधनताक्षिप्तसाधनकत्वसंबंधेनव्रीह्यवय
विनइवतदवयवानामप्युपादानेननीवारगतव्रीह्यवयवानामपिप्रकाशनोपपत्तेः।व्रीहिभिर्य
जेतेत्यनेनव्रीहित्वजातेःसाधनताशब्देनोच्यतेतदाश्रयावयविनस्तदवयवानांचसाधनतात्व
साक्षिप्यतेइत्येकेतत्तीयेववस्तुतःपुरोडाशस्यव्रीह्यवयवतंडुलप्रकृतित्वस्यैवसत्त्वेनव्रीहिपदे
नव्रीह्यवयवानामेवलक्षणाचसोमत्वादिकंत्ववयवावयविवृत्तिजातिरितिपूतीकगतसोमावय
वेष्वपिसत्त्वेपिपूतीगतविजातीयववाहुल्यात्नसाभिव्यज्यतेअतस्तत्रापिनोहः।पृहिहिनीवारत्वा राम०
हिनानीवाराणांप्रतिनिधौसाधनत्वंभवेत्तदात्तेषांसांगप्रधानकृत्स्नसंभवेकर्मविधानाभिसाः

भा०दी नांसंस्कारविध्युत्तरप्रवृत्तिकतयासामानविधात्वाभावान्नावदेष्यम्॥ वस्तुतस्तु तत्स्थापिनो नीवा
७९ रेष्वव्रीहिधर्मातिदेशे प्रमाणाभावः। सत्यपि व्रीहिकार्यापत्तिपन्नत्वे लौकिकधर्मग्रहणे नैवतत्वानि
राकाङ्क्षत्वादपूर्वावष्टंभकरणावहित्वाद्वातिदेशत्यनान्पपत्तेः। अन्यथाप्यपूर्वावष्टंभकरणोपि चहिः॥ सा
ध्यत्वसादृश्यादतिदेशापत्तेः। फलचमसेतु तमसमे भक्षं प्रयच्छेदितिलिंगाद्वातिदेश इति वैषम्यं
यदिद्रव्यमात्रान्सेभवेकर्मविधिमात्रालोचनयैवसंस्कारविधिभ्यः पूर्वमेवनीवाराणां साधनत्वाव
गमइतिविभाव्यते तेषां प्रोक्षणाद्यधर्मांशे समानविधानविधानत्वेपि व्रीहीणां मेधइ इति मंत्रस्य
यव प्रयोगइव नीवारप्रयोगेपि लोपो भवेन्नतु॥ इयमेवचद्वयीगतिर्यत्र नावयवघटितसाद
श्येन प्रतिनिधिर्यथा वयात्प्रतिनिधितयानखनिर्लुंचनाः तत्रसर्वथैवधर्माणां लोपो अभिघ राम०
वराम सिवानस्य समित्यादिमंत्र मोत्रलोपो वा प्रवृत्तेतत्नीवारपत्नीकादीनां अवयवघटितसाद ७९
श्येन प्रतिनिधित्वाद्द्रव्यशास्त्रैरेव साधनत्वावगतेः संस्कारणामिव व्रीह्यादिपदघटितमंत्रस्या

पिअनूहेन प्राप्त्यविघातगतत्वृत्तदपितत्त्रीयाधिककारशास्त्रप्रयोजनमात्रकथने संसर्गिषु देशोऽ
धिगुप्रैषे ऽदीचीनामस्य पदो निधत्तात्सूर्यं चक्षुर्गमयताद्वातं प्राणमन्ववसृजतादन्तरिक्षमसुं दिश
श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमिति श्रुतं तत्र पशुगणे अस्यत्वेकवचने द्विवचनो होनिरयवादः॥ परइसत्रान्
होपि। चक्षुरादीपंचकविषयेत्वूहानहर्चिंतायांसत्यपि अधिष्ठानभेदेरेंद्रियलाघवाद्व्यासज्यव
त्तिएकमेव कल्प्यते। अभिमिंत्तंचपरयामपीदं प्राणावायोः॥ अस्यचतस्यैकत्वादेकवचनेसमवेतार्थ
कमेव पशुभेदेतत्वेदाहूहित्तवाप्राप्तपदवाच्यप्राणांत् अधिष्ठानस्याधेकत्वादेकमेवेतितत्रस
तराम्हः। शरीरस्य तु प्रत्यक्षत्तएकत्वात्तत्तोपि नचचक्षुषो व्यासज्यवृत्तित्वे एकगोलकविनाशे
पि चाक्षुषोनापत्तिः। एकगोलकमात्रवृत्ति द्वेरुचक्षुरंतरे गोवचाक्षुषोपवत्तेरिति प्राप्ते भिन्नदे
शावस्थिताश्रयभेदे तदाधेयभेदस्यरूपादौ सामिकस्यत्यागेन व्यासज्यवृत्तित्वकल्पने प्रमाणा
भावादन्यथा सर्वप्राणिसाधारणत्वेनैवैकचक्षुःकल्पनापत्तावस्मदिष्टसिध्यापत्तेः। प्रत्यधिष्ठानं

भा०ऐ नानैवेंद्रियांतच्चप्रमाणांतरवशात्तैजसाद्रीत्यन्यदेतत्तत्रचप्रदीपन्यायेनैकत्वस्यप्रत्येकव्यत्यभि
८० प्रायेणाप्युपपत्तेरन्तरणएववस्कृतस्य गोलकाधिष्ठितस्यसूर्यगमनासंभवात्ततोनिर्गतस्यैवात्रच
क्षुःपदेनाभिधानेनचपर्यायिकरणांतरमेवाधिगुप्रेक्षात्तस्मीचचक्षुरादीनांगोलकस्थत्वान्न
निर्गमनमितिवाच्यंअनंतरभाविसंजपनफलस्यैवपर्वमुच्यमानत्वेनवाधकाभावात्अतश्च
निर्गतस्यचक्षुषःप्रदीपप्रभावदनेकस्यापिसंसर्गैकीभावात्प्रकृतानेकवचनंनिर्वाह्यं।ततश्चविश्व
कृतावपितथैवसंभावात्दृष्टव्यः।नहिनिर्गतचक्षुषांप्रदीपानामिवभिन्नदेशावस्थानस्यैवचकुल
नान्तैकीभावः।एकःगोलकनिमीलनेतन्तुःप्रदेशावस्थितद्वयद्रष्टृगोलकान्तरस्थितचक्षुषादर्श
नेननिर्गतचक्षुषोविस्फारणाकल्पनादेकीभावोपपत्तेः।अत्रतेजस्त्वादिवचक्षुषादिकमपिअ
वयवावयविवृत्तिजातिः।तेनतत्तद्गोलकस्थिततत्तच्चक्षुर्भागएवोवयव्यपिचक्षुरेवेतिनोहप्रस राम०
क्तिः।एवंप्राणापरवाच्यप्राणेन्द्रियेपिवोध्यं।शरीरेत्वयद्यपिनैकीभावसंभवस्तथाप्युच्यमान ८०

स्यकारणीभूतस्यसूक्ष्मषट्पिव्यालंयापर्यायगमनस्यमत्यक्षबाधितत्वात्प्रकृतावेवस्कृत्ययमुच्य
मानत्तयाअसमवेतार्थकत्वाद्दृष्टव्यः।एकधातत्रैवप्रैषेएकस्यत्वंचमाध्यतादितिस्फुटतेन
त्रषष्ठ्यंतेद्वितीयांतेषपम्युगणोद्विवचनांतेनोहित्तव्यमि।सविवादेएकधाशब्दस्यत्वविकारोअथ
वाअभ्यासात्मकोभात्तःऊहइतिचिंतायांएकधाशब्दस्यएकप्रयत्नसाध्यत्वेचलौकिकप्रयोगे
णानानार्थकत्वावगतेःप्रकृतावेकत्वाल्त्वचोदेशतःकालतोवासाहित्यरूपार्थसंभवेनत्वचःसाकल्य
संपत्तयेएकप्रयत्नसाध्यत्वेस्यापिप्राप्तत्वेपिविकृतावश्वकृत्ताभ्यासकल्यनेप्रमाणाभावादेकधाश
ब्देनार्थान्तरभूतदेशतःकालतोवानेकत्वरूपैकदैकनसाहित्यमेवशब्दात्प्रकाश्यतइत्यविकारःहन
हः।यद्दिलुप्यकारएषभावेनपदार्थनामतिदेशात्प्रकृतौपस्यशब्दस्ययोर्थेनिर्णीतस्तस्यएहतक
र्थपष्ठभावेनैवप्रासस्यवगत्तेर्नार्थान्तरप्रकाशनस्यप्रयोजनत्वकल्यनमनुपपत्तिमदितिविभाव्यतेतेन
हास्तोएकप्रयत्नसाध्यत्वमेवविकृतावयीकधाशब्दार्थःतथापितनाभ्यासः।सकृदुच्चारितेनैव

भा॰ ९ कथाशब्देनसर्वत्रगात्तैकप्रयत्नसाध्यच्छेदनकत्वस्यवक्तुंशक्यत्वात्। यद्यपिचसंहिताविवक्ष
८१ तानांसर्वासांत्वचामेकप्रयत्नसाध्यछेदनकत्वंबाधितंतथापिप्रतिप्रसक्तेनैव्यणीव तेर्युक्तत्वादुद्देश्य
नांत्वचांसाहित्यविवक्षणाचप्रत्येकमेवसंमार्जादिवत्तात्स्वैकप्रयत्नसाध्यछेदनकत्वंस्यान्नय
वोधोपपत्तेर्नार्थाभ्यासेनेतिप्राप्तेप्रकृतौयद्दृशनिर्णयंप्रतिपादृशपदज्ञानस्ययादृशसामग्री
सत्वेफलोपधायकताविकृतावपितादृशसामग्रीसत्वएवतादृशपदज्ञानसत्तादृशनिर्णयो
पधायकत्ववाच्यइतरथाप्रकृतिवभ्यावानुपपत्तेः। तदिहप्रकृतौएकधाशब्देनसहकार्यंतरानै
रपेक्ष्योयौवत्वकत्वंविशेषणावच्छेदकीकृत्यत्वग्विशेष्यकैकप्रयत्नसाध्यछेदनकत्वप्रकारकःप्रमि
तिसंसर्गकोनिर्णयोजनितः। नचासौविकृतौसकृदुच्चरितेनैकधाशब्देनसहकार्यंतरानैरपेक्ष्येणा
संभवतिसंधानस्यापियुक्तानिर्णयेसहकारिकारणतावाच्येतिअधिकसामग्रीकत्वात्सकृतिवभ्यवा राम॰
धापतिः। अतःप्राकृततसहकारिकारणमात्रेणप्रत्येकत्वकविशेष्यकनिरुक्तवोधजननार्थएकधा ८

पदस्ययावत्त्वचमभ्यासआवश्यकएवसोयमभ्यासस्तत्रेणाप्रकृतितोऽन्यथाभावाहृदइवव्य
वहितेनत्तअयंवस्तुतःसंस्कारोहार्दिसाधारणोहलक्षणाक्रांतइतिध्येयं। मेधपतित्वंतत्रै
वग्रीवेऽपनयतमेध्यात्दूरआशासानमेधपतिभ्यांमेधमितिअत्रतुकेषांचिन्मतेशाखिनांमेधप
तयेमेधमिति। अत्रनतावच्छाखाभेदेनमंत्रभेदः। एकदेशवैलक्षण्येपिशाखांतराधिकरण
न्यायेनऽत्यभिज्ञावलेनतदैकत्वावगतेः। ततश्चतदर्थोप्येकएववाच्यः। तेनमेधस्यपशोः
पतिर्यजमानोदेवतावाअर्थोवाच्योनउभयं। नचमेधपतित्वस्यशक्यतावच्छेदकस्यैकत्वात्त
द्विच्छिन्नोभयाभिधानेपिनदोषइतिवाच्यंतथात्वेपिउत्तरपदानांतत्तद्घटिततत्तद्वाक्यार्थ
विषयकविलक्षणवोधद्वयजनकत्वानुपपत्तेः। तथाहि। यजमानपरत्वेपरमानायमेध्यःपशु
र्भोगसाधनत्वेनासीतंमेध्याभवंतोऽकल्विजःदूरेउपनह्यरंचात्वालोत्करयोर्मध्येउपनयतस्वकीयदे
हिरणोयजमाननिष्ठफलंवाआशासानाःसंतत्तत्संघर्षेःदेवतापक्षेदेवतायैमेधंपशुमाशासानामेध्या

भा॰ ९ नवत्तस्त्वं हृदं प्रतिपादनयत्नेत्यर्थः केचित्तु देवतापसेद्दवत्तायै पशुमाशासाना भवंतो मेध्यास्तदीयाहृ
८२ रोत्तयन्नहारशाहृदयादीन्युपनयतेत्यर्थः सर्वथापि विलक्षणाबोधहृदयजनकत्वान्नुपपत्तौ रेकतरपरा
वार्थी वाच्यः। न च बोधहृदयजनकत्वे सकृच्छ्रुतस्य शब्दस्य करणे यत्रतापकत्वमिति नियमभंगा
वहूषकत्वादीदं न चतस्त्रास्तिशाखाभेदेन द्विःश्रुतस्य सकृच्छ्रवणाभावादिति वाच्यं तथापि लिंग
कल्पितस्मृतेर्वनेकत्वकल्पनागौरवभियाएकस्यैवार्थस्य वाच्यत्वात्तद्धि हृत्किपरत्वमिति चिंता
यां देवताया विग्रहाप्यभावेन स्वामित्वापरयर्योपपत्तिस्वान्नुपपत्तेर्यजमानपरत्वमेव न च तस्यैव ल
न द्विवचनानुपपत्तिः। पशुमायेनत्तत्तदुपपत्तेः। वस्कन्तस्कंदेपत्यौ व्यासस्य मयवृत्तिकर्तृत्वे का
यत्ने ते तिवेदैकवचनं पत्नीयजमानाभिप्रायेणाचवसानाविति वद्विवचनं अत्तरावैकपत्नीकप्र रामः
योगे द्विवचनांतरएव मैत्रोऽस्मद्वत्वे कवचनांतरएवेति नास्मन्मते विकल्पोपीति प्रादेयजमानप ८२
रत्वेपशोराशासनस्य तावत्सिद्धत्वेनैव देण्यर्थ्याहृविशादीनां चाश्रुतानां कल्पनानान्तत्प्राशासनम

पिसंभवात्। अतो देवस्वादिव्यवहारासिध्यर्थं देवतायाअपि स्वीकारात्व सव व्यंस्पतत्तीयेसाधि
तत्वात्तमाहारयमेधयतिलोपपत्तेर्देवतापरत्वमेव वचनं तत्वद्दत्तरी लोप देवतात्वस्य अग्नीषोमयार्वा
सद्भवतित्वादेकत्वोपपत्तेरधिष्ठानभेदेन च द्वित्वोपपत्तेर्ममाणुपपन्नमेवाकर्तत्व इव च देव
ता त्वोपिमेधपति त्वे सामानाधिकरण्यादेवोपपन्नमिति न काचितक्षतिः। एवं च विकल्पोपिकस
मर्थत्वान्न दोषाय प्रयोजनं पूर्वपक्षे समेद्वयोरप्यहोहि विकल्पश्चाश्रयेद्वयानसंधाने सिद्धांते त्वग्नि
माधिकरणो वद्धप्य त्ते नियमो वा यान्नदेवतात्वमेकं अधिष्ठानं तत्एकवद्भवात्तत्र द्विवचनान्तस्या
धिष्ठानापरत्वात्तदनुरोधे नोहः। एकवचनांतस्य त्वविकारएव देवतात्वस्यैकत्वात्तत्यथा वायव्यं श्वेत
मालभेत वैश्वदेवं बध्नमालभेत्तात्मा एतास्व पञ्चवादितेष्वाअलभेत तस्याहौत्रं तत्र वायुरेकत्तधिष्ठा
नं विश्वशब्दस्य समस्तवाचित्वाद्बहवादेवा अधिष्ठानं यद्यपि तच्छब्दस्यैव देवतात्वान्न तत्र शब्दानां बहु
त्वे तथापि देवत्वादिव्यवहारसिध्यर्थं कल्पस्य स्वीकारस्यावश्यकत्वनियस्यैव कल्पनास्वीकारवदितमयय

भा॰दी॰ तित्वस्याप्यर्थगतावोपपत्तेरर्थगतवात्राधिकरणोपरेपरयादेवतात्वाधिष्ठानपदेनोच्यत इति तद्बहु
८३ त्वोपपत्तिः एवं आदित्यानामपि बहूनामेवाधिष्ठानत्वे बहुवचनानुरोधात्तेन च शब्दस्य देवता
त्वपक्षे चतुर्थ्यात्तदेवतात्वप्रातिपदिकलक्ष्यस्यादित्यपदस्यैवान्वयात्तस्य चैकत्वेन बहुव
चनेनाप्येकत्वस्यैव लक्षणात्वयमधिष्ठानानेकत्वमितिति वाच्यं। सत्यामपि लक्षणायास्वार्थं यव
चकपदवत्तित्वसंबंधेनैव लक्षणात्तत्रयरूपेर्थे बहुत्वोपपत्तेः। अस्तु तत्र त्वात्राधिष्ठानसंख्या
नुरोधेन द्विवचनोक्तस्योहः। देवतात्वे कं अनेकत्वे प्रमाणाभावात् आदित्येभ्य इति तत्रापि न बहु
त्वं विभक्त्यात्तदेवतात्वान्वयि। अपि तु बहुत्वस्यार्थिकं अर्थसंबंधं गृहीत्वात्तद्द्वित्वैकत्वमेवे
तित्तत्रापि देवतात्वैकत्वं। अस्तु कवबहुवचनवलात्तत्र देवतात्वमेव इति न तद्दिहोदाहरणं कि
त्वग्निमरुत्त्रयवतदेतत्सर्वाधिकरणप्रयोजनमात्रकथनमितिमंतव्यं। अयोत्तरे पत्रत्त देवतात्वा राम॰
न्यनेकानि अधिष्ठाने त्वेकमनेकं वा तत्रैकवचनांतस्याप्यूहः यथा त्वा हूं यात्तौ वर्तते अग्रये धावका ८३

पयष्ठमालमेता आग्नेयः कृष्णग्रीवः सारस्वतीमेषीवभ्रुः सौम्यइत्यादौ। अत्र त्वयपत्नीवत्तोरग्नि
यावकयोश्चाधिष्ठानैकत्वेपि तद्धितचतुर्थीभेदाद्देवतात्वभेदः। तृतीयोदाहरणे तूभयभेदः। अत्र त
त्तत्रोभयोरपि मेचयोस्तत्तत्संख्यावशेनोहः। न चान यो मंत्रयोरर्थहूपपरत्व वशेनोह्यांगीकारे प्रक
तौ विकृतौ वा देवतात्वमदृष्टाधिष्ठानरूपार्थभेदात्तत्सम्बन्धयापत्तिरिति वाच्यं। उभयोरप्युभयार्थप्र
तिपादकत्वेन विकल्पोपपत्तेः। एकवचनांतो हि देवतात्वपरंपरासंबंधेन मेधपतित्व बहुत्वपरं
परासंबंधघटकतया अधिष्ठानमप्युपस्थापयति। अग्निसोमत्वादिनात द्रूपस्थितौ तत्र मेधप
तिपदादृशकेवोद्दिवचनांतोपि अधिष्ठाने मेधपतित्ववदन्वीकारात्संबंधस्य देवतात्वा
त्वाधिनत्वाद्देवतामप्युपस्थापयतीति तस्यापि विषयताभेदेनोभयोरप्युभयोपस्थापकत्वादिक
ल्पोपपत्तिः इति श्री खंडदेवविरचितायां भाट्टदीपिकायां नवमस्य तृतीयः पादः। पशुद्विशति तत्रैव
प्रैषषड्विंशतिरस्य वंक्रयस्ता अनुष्ठाच्यावयत्तादिति श्रूयते तत्रास्य मंत्रस्य करणमंत्रत्वाभावेपि सम

भा० वेतत्प्रकाशकत्वसंभवेऽसमवेतार्थसामान्यत्वाद्द्विकारणवपक्षगणा इति तावदनाशंक्यं
८४ विकारोपिकीदृग्विधइतिचिंतायांप्रकृतिहेतुपदान्यथात्वप्रमाणाभावादृष्टांतपदार्थक
त्वानानुपपत्तेर्याचत्पञ्चगतसमस्तत्वंक्तिप्रकाशनार्थंषड्विंशतिरस्येतिपद्द्वयावतिरेवात्र अत
एवप्राकृतपदवाधेप्रमाणाभावान्नकचिदपिएकवचनोहः अदितिःपाशैमधेयत्वेयमेव
मित्याहावपि अभ्यासेनैवसर्वपाशादिप्रकाशनोपपत्तेः अश्रुतद्विवचनाद्यध्याहारापेक्षया
श्रुतस्यैवाभ्यासकल्पनेलाघवाच्चाऽन्यथाद्विधाविधेत्वेचप्रसंगेनैवप्रकाशनोपपत्तेरेकधा
पदस्याभ्यासानापत्तेः नचैकत्वादिनाप्रकृतावेकत्वादिनानुदेशमत्वाद्पूर्वसाधनीभूतस्य
रव्यात्वेनप्रकाशनेचविकृतावपिपञ्चवहुत्वादेरपूर्वसाधनीभूतस्यप्रकाशनार्थंवहुवचनादि
प्रक्षेपावश्यंभावइतिवाच्यं अग्नेयंकृष्णग्रीवंसोम्यंवभ्रुमित्यादौपश्चैकत्वस्येवतत्तदपूर्वसाध राम०
नत्वेनवहुत्वस्याविहितत्वात्प्राजापत्यानित्यादावपियागवहुत्वार्थमेववहुवचनोपादानेनाति ८४

देशप्राप्तस्यपश्चैकत्वस्यैवतत्तदपूर्वसाधनत्वाच्चात्रतत्प्रकाशनार्थभावतिरेवश्रुतपदस्य
युक्तत्वनतत्सर्वादिपदवत्संहांतरप्रक्षेपः यत्तु मल्लेरानात्पसाधनार्थषड्विंशतिसंख्यापक्षभयसं
वंधप्रधानमिदंवाक्यंप्रतिपक्षभेदेतत्संवंधप्रकाशयितमध्यासनीयमितियुक्तिरूपन्यस्तसासं
संवंधस्यपक्षस्यार्थस्यगुणत्वेनप्राधान्याशक्यानुपपत्तेर्वाकार्थस्यस्यचाशवृत्वेनस्ततरांतदनुपप
त्तेः प्राधान्येपिचतत्स्यप्रतिपक्षंहेतुनापिप्रकाशनोपपत्तेरभ्यासेप्रमाणाभावादुपेक्षिता अत्तउक्तग्र
त्येवपदद्वयाभ्यासः प्रसाध्य इतिप्रथमः पंथः । द्वितीयस्तु पश्चगणेऽरादप्रायोगविधिपरिगृहीता
नामनेकेषांसोमानांयागानांयोगपद्यावगतेरर्थप्रकाशनकार्यस्यापियोगपद्यावगमात्तदनु
रोधेनयुगपदनेकप्रकाशकप्रक्षेपस्यावश्यकत्वान्नकुत्रचिदप्यमाराभ्यासोवाभ्यासः अदितिःपा
शामित्यादौतत्गुणानुरोधेनप्रधानप्रातिपादिकस्याभ्यासेप्रमाणाभावाद्यपिनासौ अपितुवहु
वहुवचनाद्यूहएवा यद्यपिचवहुत्वमकस्यचिदंगस्यतथापिपाश्यशप्रातिपदिकेऽनेकेपाशै

भा०९
८५

प्राधान्येनसाधुत्वार्थत्तस्यैतेपसैवावश्यकत्वात्तानचैकवचनात्तपत्नीशब्दवत्त्वात्वब्बमल्लत्वात्तिप्राये
णैकवचनप्रयोगः। तस्यपाशैकत्वानेकत्वसंदेहजनकत्तयानिर्णापकत्वाभावात्स्वकत्तौवब्भ्रव्वा
धप्रसंगेनाप्रयोज्यत्वात्। अत्तएवद्विधानयोस्त्वधावाद्युनादित्वस्त्वाणीकारेपिराकेकत्वचित्रयलङ्ह
पक्षाध्यकेद्वनकत्वशंकाजनकत्तयानिर्णायकत्वाभावाद्द्वावागत्याएकधापदेभ्यासाणीकरणांप्र
कत्तेत्तविवक्षितार्थविषयेसंशयजनकत्वाभावादौणप्रघसंपत्तयेद्वन्द्वोणीकारणामेवयुक्तं। तत्र
पिषड्विंशतिप्रातिपदिकेअन्यथात्वेप्रमाणाभावात्षड्विंशतिषड्विंशतयाइत्येकवचनएवोहः। सं
ख्याप्रधानत्वाच्चस्यवाक्यस्यायमर्थोनिर्णीयतेतथाहि। सर्वत्रद्वैत्रयइत्यादयःसंख्याशब्दाःसंख्येय
प्रधानाएवविंशत्याद्यौहत्तसंख्याप्रधानाः। न्दृष्टार्थतावत्प्राधान्योअन्यनयोःपार्श्वयोरवद्यत्तौ
त्तिवचनासाकत्वावगमेनतत्प्रकाशनस्यव्यंमत्वात्तत्राअत्तः। प्रधानभूत्तषड्विंशतिप्रातिपदिके राम० ८५
नान्यथाभावः। नचैवंविंशतिर्गवामितिवहुकीर्णागुणात्वेचेकौशब्दस्यसंख्यत्तत्वापत्तिः। संख्याप्रा

धान्येपिदेवदत्ताद्ययःपर्षत्तपंचपंचाशत्तद्विवत्तःसंवत्सराइत्यादौसक्षणायासंख्येयशब्दस्यसंख्या
सामानाधिकरणयदर्शनेनवत्क्रिमलक्षणायावेकिशब्दस्यापिसामानाधिकरण्योपपत्तेः। नचलक्ष
णाभिधेयवसंख्येयवत्क्रियाप्राधान्येविंशतिर्गावइतिवद्भितिवाच्यंतथात्वेपिषड्विंशतिशब्दस्यसंख्ये
यसामानाधिकरण्यसंपत्तयेत्तत्वलक्षणाणीकारस्यावश्यकत्वात्तानमार्थयोःपार्थिकान्वयचेत्वाया
मपिअभेदेनैवान्वयइतिनियमानणीकारेणभाषिवक्रिणांसमन्तेवेतत्वसंवंधेनसंख्यायाम
न्वयोपपत्तेर्नलक्षणानवदेकिशब्दस्यवेक्रिमलक्षणायासंख्याविशेषणत्वेतस्याएकत्वेनै
कवचनापत्तिः। वहुवचनस्यस्वराकाश्यसमवेतवत्तित्वसंवंधेनैकत्वलक्षणार्थत्वात्ततव
वमत्तेपिसंख्येयप्रधान्येषड्विंशतिरित्येकवचनेनस्वराकाश्यपसमवायिवत्तित्वसंवंधेनव
हुत्वस्यलक्षणायाअवश्यकत्वाच्चानचैवंविनिगमनाविरहः। वेक्रियदेवद्यमात्वस्यैवनिपात
कत्वात्। अत्तएवप्रधानभूतषड्विंशतिपदेअन्यथाभावानपपत्तेः। षड्विंशतिअनयोर्वक्रयइत्ये

भा०५ वचनोहइतिप्राप्तेनाअनुपस्तेर्योवयवव्हिदितिवेकीराणामेवपरामर्शोत्तासामेवप्राधान्यंसंस्यात्तद्वि
८६ शतत्वरात्वेनोयानापिस्राकत्यस्तविकेत्तिनाहषष्ठीत्वापत्तिः।एवंचषड्विंशतिपदगतैकवत्वस्य
हुत्वलस्वरार्थत्वेनासमवेतार्थत्वान्नेवोहसंभावनाअपितथषड्विंशतिप्रातिपदिकएवसमवे
तार्थत्वाहूहः।अतश्चद्विपंचाशदन्नयोर्वंक्रयइतिसमस्तवचनमेवयुक्तं।किंचप्रकृतवद्येके
कस्मिन्नार्थेत्रयोदशत्रयोदशवंक्रयःसमस्तेवषड्विंशतिसदेनेवोक्ताइहापिसमस्तेवसर्वो
प्रकाशयितव्याइतिगम्यते।यद्यपिचन्यायविद्मपोऽहंयसमासवचनएकधाषड्विंशतिरिति
हिर्हिवद्धनामित्याश्वलायनसूत्रमलभत।तत्कृत्यासुबुहलएवानुरूपवत्रामासिकर्मसुचित्तेतत्यापि
षड्विंशतिरितिसमासेनवेतिशाखायनसूत्रमलभत।तत्रत्यापक्षेसमासस्याप्यभावेनैकाभावान्नेवोहशे यास०
रोधः।अतएवपूर्वाहस्त्रपात्रसोपिद्विवारमेवनत्वयावत्स्यक्रः।एकधाशब्दस्यैवमेवेतिदुष्षष्ठमवी ८६
स्यपेवपावत्स्यैकप्रयतनिर्णयोपपत्तेः।अश्वस्यत्र्यवमेधेसववनीयपशुरश्वस्तूपरोगोमृगो

चेत्तौविहितौतेषामेकप्रयोगत्वात्तत्रेणाधिगुप्रैषेपठनीयो।अश्वस्यचतुस्त्रिंशद्वंक्रिकत्वाद्दितसो
रयोःप्रत्येकंषड्विंशतिवंक्रिकत्वात्पूर्ववत्समस्तवचनेषड्विंशतिरेषांवंक्रयइतिप्राप्तेतत्रापमंत्रःस
मान्नातः।चतुस्त्रिंशद्वाजिनोदेवबंधोर्वंक्रीरश्वस्यस्वधितिःसमेतिअच्छिद्रागात्रावयुनाकृणोतन
रुष्यरुरनुघुष्याविशस्तेति।अपचलिंगप्रकरणाभ्यावृत्तिर्किविशसनप्रैषएवविनियुज्यतेतेन
याज्याचोदा।अतश्चोपहशिकेनानेनातिदेशप्राप्तस्याध्रिगोरश्वविषयेवंक्रिप्रकाशनमात्रांशेवाधा
दश्वस्यायंमंत्रोऽस्यायंस्तुहियंचशतन्नयोर्वंक्रयइतिसमासइतिप्राप्तेतत्रैहमपरेवचनानिचत्त
स्त्रिंशदितिब्रूयात्षड्विंशतिरित्येवक्रयादितितत्रहनेनकिंविधीयतेइतिचिंतायांनतावदत्रप्रतिषेधवि
धिः।सहिचतस्त्रिंशत्पदमात्रप्रतिषेधोवास्यात्तदकप्रतिषेधोवाउभयथापिविहितप्रतिषेधेविक
ल्पापत्तेरसंभवः।अत्यैककस्यस्थाणापत्तिश्चक्रमप्रतिषेधेचषडशीतिरित्येवंसमासस्यैवप्राप्तेःष
ड्विंशतिपदयुक्ताधिगुप्रैषस्याप्राप्तत्वेनतस्यापिविधानेवाक्यभेदापत्तेश्चषड्विंशतिपदेनषडशीतिप

भा॰ष॰ ह्रावेताभिगुप्रेषसंप्रसारणायात्तस्यानुवादत्वेचलसंप्रसारणदोषः।अतोनगिरागिरेतिवन्नचतुर्विंशतिनिषे
८१ धानुवादः।षड्विंशतिरितिचषड्विंशतिपदमात्रस्यपाठप्राप्तेमेत्रेइत्यपदवद्विधानेतिद्दैवचनिषेधा
नुवादत्वनावचतुर्विंशत्यहस्थानापन्नत्वेविधानबलाच्चमेत्रात्तगौत्तषड्विंशतिपदेनाभ्रवद्विसेस्थाने
संप्रसारणायामपिनदोषः।नचैवकाकारेणविधिशक्तिप्रतिबंधान्नषड्विंशतिरित्यस्यविधित्वमितिवाच्यं
एवकारस्यविधिशक्तिप्रतिबंधकत्वेमानाभावात्।अत्रह्येवाचयंतोत्स्यादौतद्युक्तेपिविधिदर्शना
च्च।नचैवकारेणस्वार्थघवविधेयत्वापादनेनषड्विंशतिपदेविधेयत्वप्रतिबंधइतिवाच्यंषड्विंश
तिपदस्यविधेयत्वमंगीकृत्येवकारस्यायोगव्यावृत्तिरूपफलमाहायचतुर्विंशत्यादव्यावृत्त्यापे
गव्यावृत्तिरूपफलमादायैवचानुवादत्वोपपत्तेः।अतश्चाश्चेषड्विंशतिर्वाजिनोदेववंधोरितिमंत्रइत्त
रयोषत्कप्राकृतएवसमासेनेतिप्राप्तेनत्तावद्वैवकारोयोगव्यावृत्त्यर्थःकृतपाचअन्ययोगव्यावृत्त्य रामः
र्थःकृतयात्तवानवाद्दैवैयर्थ्यापत्तेःपदमात्रेणास्तरांस्यनुपपत्तेश्चअन्ययोगव्यावृत्त्यनवाहस्यनि ८१

षेधेनैवसिद्धौपुनरनेनकारणोक्तत्तरांचैयर्थ्याच्चनिरुक्तविविधैवकारार्थविधौचायोगव्यावृत्ते
स्तावत्षड्विंशतिपदस्यपक्षेप्यप्राप्तत्वादयोगस्याप्रसक्तत्वेनविधानासंभवः।षड्विंशतिपदवि
धानावश्यकत्वेतत्तएवतस्याःप्राप्तत्वाच्च।अत्रतएवनान्यनिवृत्तिः।तद्विधानेविकल्पस्यावश्यक
त्वाच्च।अतएवानह्वावावचेतोत्स्याद्यैएवकारार्थविधौनत्तोपशोकयोतीतिवह्निकल्पापत्तिरित्य
तौकौक्तमे।वक्तित्तक्तनिषेधस्तप्रतिव्याद्यतेवकारस्यफलप्रतिप्रसवरूपतास्वविषयस्यानवाप्त
तेवचानुभवति।द्वाःशब्दशक्तिवैचित्र्यस्यानुभवसिद्धस्यापन्होतुमशक्यत्वात्तनचवैशेषिकमंत्रे
षड्विंशतिपदस्यप्रतिप्रसवःसंभवति।नचप्राकृतएवबाधितोषडशीतिपदप्राप्तोतस्यप्रतिप्रसव
ः।तथात्वेनचतुर्विंशतिनिषेधानुवादानुपपत्तेः।वैशेषिकमंत्रेणाम्नांशेप्राकृताधिगुवाधेन
नतत्रषड्विंशतिप्रसवानुपपत्तेश्चतत्परत्वेनमयोर्द्वपंचाशत्पदप्राप्तोतत्रषड्विंशतिपदप्रतिप्रसवे
पिनिषेधानुवादानुपपत्तिस्तदवस्थैवआम्नायनमतांगीकारेतत्रषड्विंशतिपदस्यैवसत्वाप्रति

भा०९ प्रसवानुपपत्तेः। अत एवैवकाररूपतात्पर्यग्राहकानुरोधेन षड्विंशतिपदे स्वपक्षोपलक्षितत्वषडशी
तिपक्षे येताध्रिगुप्रैषलक्षणायात्तस्यैव प्रतिप्रसवः। सोपि न विधेयः। एवकारेणानुवादत्वावगमा
८८ त्। तत्प्राप्तिश्चैवं। न चतुस्त्रिंशदित्ययं वैशेषिकमंत्रप्रतिषेधविधिः। चतुस्त्रिंशत्पदेन लक्षणया तद्वा
हि सर्वमंत्राभिधानात् एवमात्रप्रतिषेधे तत्र षड्विंशतिपदप्रासभावेन षड्विंशतिरित्य वक्ष्यादित्य
स्यानुवादत्वानुपपत्तेः। अतो वैशेषिकमंत्रप्रतिषेध एवायं तत्तश्च न तौ पशोः करोतीति वद्धि हि
तप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः। अभावपक्षे च यति देशप्राप्तस्य षडशीतिपक्षोपेतस्याध्रिगोरेवन्यायेन प्रा
प्तत्वात् षड्विंशतिरित्येवेत्यनुवादः। आश्वलायनमते तु षड्विंशतिश्च तस्त्रिंशद्वेषां वङ्क्रय इत्येव माव
रकाध्रिगुप्रैषस्य षड्विंशतिपदेन लक्षणा तस्यैवाम्नवादः। एतेनैवकारयुक्तेन वाक्येनोक्तवि
धाध्रिगुप्रैषस्यैव प्रतिप्रसवविधिः। वाचनिकेन वाध्रिगुप्रैषेणापाहृप्राप्तस्य वैशेषिकमंत्रस्य वा राम०
धात् न चतुस्त्रिंशदिति निषेधोनित्यानुवादः। वैशेषिकमंत्रस्य चाचस्तो मा दैविनियोगाच न वैयर्थ्य ८८

मपि एवं च विकल्पोपि नाप्रद्वेषदुष्टो भविष्यति एवकारस्यायोगव्यावृत्तेरन्ययोगव्यावृत्तेर्वानुवादे
भविष्यतीत्यागस्तोनिषेधपूर्वके चैवकारस्थले एवकारसंबंधस्यानुवादाधत्वप्रतितेः। तादृश
स्थलेयच्छद्दृदिवदेवकारस्यापि स्वसंबंधिप्रतिबंधकत्वात्। अत एव उपवासान्यतेतोस्फेतो उपवासा
नेव कुरुतं उपवासं गच्छे सत्रप्रवासनिवृत्तिरेव विधेया नकलं उपवास इत्यनुभव सिद्धं। यत्र तु नानि
षेधपूर्वकत्वं तत्रानुभववलादेवकारसंबद्धस्यापि विधानेन काचित् क्षतिः। यथात्रह्येवावयती
त्यादौ प्रवृत्ते तु एवकारसंबंधि नोध्रिगुप्रैषस्याविधेयत्वान्न चतुस्त्रिंशदित्येव निषेधविधिः। शा
स्त्रप्राप्तस्यानिषेधश्च न तौ पशोः करोतीति वद्धि कल्पः। षड्विंशतिरेवेत्ययं अकारापेक्षेन्याय प्राप्तानुवादः
सन्नकारणप्रशसयाकरणस्यैव। इतिहार्थवादः। एवं च वैशेषिकमंत्रस्य प्रकरणमपि न वाधितं भव
ति विकल्पस्तु बहुवचनां तया शष्ठं त्र वोन्नविरुध्यते न चैवं अध्रिगुप्रैषस्याविधेयत्वेपि एवकारार्थ
स्यैव वैशेषिकमंत्राख्यान्यनिवृत्तिरूपस्य विधेयत्वोपपत्तेर्न चतुस्त्रिंशदित्यस्यैवानुवादत्वमि

भा॰वै॰ नस्यादिति वाच्यं। एवमपि शास्त्रप्राप्तनिवृत्तेरविशेषेणाविकल्पस्यापरिहार्यत्वात्। अत्र ह्येवावपंक्तौ
८९ ह्येवप्राप्तपरिसंख्यैवांगीकृता कौस्तुभे तेनात्र लकारस्य तत्रैव कारार्थमविधिमगीकुर्वतस्तत्र विक
ल्पापत्तिस्तद्दवस्थैव चं हत द्रनापत्तिरित्यपेयर्पनुयोगो दुरुद्धरेन तममनचत्त वापि विनिगमनाविर
हतादृतादवस्थ्य। एतेकारस्यायोगव्याख्यान्ययोगव्यावृत्तिरूपनानार्थकतयासंदिग्धार्थकत्वेनानि
ःसंदिग्धार्थकनियमस्यैवविधित्वांगीकारात्। अतः सिद्धो अस्य मेधे पाध्रिगाकेह्ः। अत्र भ्वस्तत्रवा
ख्यानहेतोर्न किंचिदेतत्सस्मरणेन भाष्यकारेणोक्ताधिकारणपवार्त्तिककारेणोक्तत्वधिकरणादूपे
अप्रितेतस्मेयमात्रलिखनप्रवृत्तेनमयोपेक्षितं वनिषु अभ्रिगुप्रेषेयवनिषु मस्यमारा विशे
रूकेमन्यमानाइतिप्रकृतं नतत्रोरूकपदेन किंऽलकस्याभिधानं किं वावयाइति चिंतायांवयायाम् राम॰
रूकशब्दप्रयोगाभावाद्न्यत्रवेहलकारस्यानेरकारदर्शनाद्धा केपि चरोमाणिलोमानित्यादौ रल ८९
वादित्तपरयोःसमानवृत्तिकत्वदर्शनाद्रूकपदेनोरूकाभिधानं। तत्तमोरूकवुध्यावनिषुमाणि

ह्रतेतेतिमंत्रार्थः। तत्तस्मवपात्ते कत्वेनोरूकशब्दस्योह इति प्राप्तेन तावद्दुनिषेधस्यवैयैबलवनं निषि
ध्यत्ते हृदयादिवत्तस्य हविषेनलवनस्यावेश्यकत्वात् नापि ऽलकसादृश्यलक्षिलचनकालेनि
षिध्यत्तो अदृष्टार्थत्वापत्तेः। अऽरूकशब्देमाचयवयोगेनवयाभिधानं मेचावयोद्वारणाकालेवया
मन्यमानाभ्यांत्याचनिषुयामाक्लिं हत्तेत्तस्यर्थः। गर्वनघोर्वपायागोत्तरकालेलवित्तव्यत्वात्। तत्र तस्त
स्यपर्वेलवनप्रतिषेधवचनं हृष्टार्थं भवति। अवप वयोगश्चोरूवीस्तीरीवाचीदीर्घश्छी दृसंवशव्
न्दो मदोवाचीनामेकदेशेनामग्रहणात् रूकशब्दोपितद्धचनरव। तत्तस्य पदद्वयमिदसमासोवाविस्त्री
र्णामदोवयास्त्वांचतदर्थं। नचरूक्यावोगवाधः। रेफवरितस्यपदस्योरूकेपिरूघभावात्। अत्र
अवयानेकत्वेऽरूणिकानीतिपदद्वयपसेऽरूकाणितिसमासपक्षेऽरूहः कार्यः। प्रशसात्तत्रैवप्र
षेप्रशसावाहइतिप्रकृत्तअत्रचकपुत्तादित्यनुषज्यतेत। तत्र प्रशसेसमनेनकिंकरणीभवत्तः शासऽव
तेऽतप्रशप्रसत्त्वमिति चिंतायांप्रशंसायामदृष्टार्थत्वापत्तेः। प्रशासेतितत्तीयांतं अकारदपसोपे

भा०९ नहस्वेन वाशास वाची शासशब्दस्यासयशासमाचष्ट तत इत्यादिलिंगं दृसि च नगत तस्मिन्नासि नारद

९० हेनहवाहकिंरतेतिप्रेक्षार्थ-यद्यपि च स्वधितिरेवयमप्रकरणोसामान्यात्तच्छेदनेविहितस्तथा

पि वाहुळ्केदनेप्यत्र वार्त्तिकोविशेषविधिरसेनविरुध्यते अवश्यंचेमेधेरत्र ताहसितच्छावोस

यो भवतीति असिवहुळत्वस्य विधानात तदनरोधोनोहइ तिप्राप्ते भाष्यकारादिभिरेवंसमाहितेप्र

त्यस्त विहितत्स्वधितिसत्वे मांत्रवर्णिकशासार्थ धाकल्पनायां गौरवात्स्वशसापदं प्रशस्तत्वपरमे

वेति न तु स्वयमेवेव दृशप्रयानिष्टाशामाहरेतिवाक्येपि सिद्धितत्वाशासस्यापि पशोर्विहितत्वे

नोपेक्षितत्वस्तत्तत्त्वबोधायाना दिसकलकेत्यपर्यालोचनया शासपदस्यस्वधितावपि शक्य

वगमाहाहुळ्केदनेपि स्वधितेरेव प्रसक्तेन मांत्रवर्णिकद्वयांतरकल्पनायतत्र असिवैशासमाचष्ट

तइतिलिंगतत्स्वधितेरेवअसित्वत्वेनस्तसमर्थअसिशब्दस्यानिष्ठौ स्वधिपर्यायत्वेनयाठाद्दाशा राम०

सशब्दस्यस्वधितिपर्यायत्वसूचनार्थनविरुध्यते अतश्चशासस्यवाहुळ्केदनेकरणत्वं सत्वेपिप्रश ९०

सेतितिपदेननतदभिधानंतत्कारमात्रलोपस्यवाहुळ्लक्षकत्वेसंभवतिअकारलोपस्यह्रस्वस्य च

वाहुळ्लकत्वागीकारे प्रमाणाभावात् तद्धितीयाद्विवचनांतत्वाभ्रीकारे णावाहसामानाधिकरण्यसं

भवतिवैयधिकरण्याग्यात्वाचाद्विवचनस्याकारदेशस्तस्वतंत्रस च विहितइतिनतस्यावा

हुळ्कत्वे।ए वेशलाहोवृत्तीत्यादिप्रायया ठपिसेगछत्तेत्र तस्यप्रशसापदेनप्रशस्तत्वाभिधाना

तस्य चाविकलत्वस्य च नार्थत यादृष्यार्थत्वाद्वाहुविवृद्धाचहःत्तत्रापि प्राकृतंप ह्रस्व वाहुळ्कये छोर

सत्वाहहवहत्वेह्वियाशकाया विकत्तोवहुवचनात्तयाशमंत्रस्यवाप्रवृत्तेः।स्वाधीनेशब्दप्रयो

ग इति न्यायेनप्रशस्तान्वाहनिन्यूहः। पर्वपक्षेचप्रशासेरितिइष्टव्यंइदंचायंमहाभाष्यस्वारस्या

त्को त्तथा तोरिवसांतधातोसांतधातोरपितत्स्यन्यायत्वात् किपूर्वेचोनस्तइ त्संगीकृत्यशासपद

स्यैवशसेतिछोदसनित्यायाद्यप्रसंसार्थत्वमुक्त्वा यक्षतमहावार्त्तिकस्वारस्याद्दहत्तरप्रयोगान्वेसा

तथाचो-किपदविचाविध्येत्ततहायघ्नमानस्वरानुगुण्याद्दुसिहिंसायामित्यनेशिघस्यशासधा

भा॰प
८१
घातोर्ल्यत्वविशेषं तस्य तत्तीयांतरूपाश्रयरोपि फो इत्यस्व कल्पनामवाह्विसाधनसाधितिकरणकल्प
वगतेर्नीयांस्त्रिकसंमतं॰ सासगत्वहाँ देवो होमु संधेयः रूपेन तत्रैव प्रवेश्पेनमस्य वस्तः कृतात्ताहि
तिश्चात्तं तत्रस्वरूपेन परं द्रवशासम्य घंगेरणा वसलेड्यमार्थे इवशब्दार्थश्च मा दृश्य नित्यापि तत्त्वं वद्व
तः रधर्मैः संभवेकृति पपधर्मैरिन्याप्यत्वाद्दा कारविशेषेतोवा। अतस्त्र वस्तु उद्धृत्य कर्तनार्द्रिनाशेप
नाकारतोसेयादा यद्यपि तिवस्तोविधिरूपस्य प्रकृतित्वेनेति प्राप्ते अत्रवदानवाक्येयवसमृद्ध
तिश्चवशात्तस्यैव हविष प्रतीतेर्न कर्तनात नाशः शक्यकल्पयितुं। तेन साहृश्यसंपत्तिर विकल्पेह
रणादेव जायते इति अविकलो धारणा प्रकाशपितृमेव साहश्यान्न वा दोह्रार्थत्वात् ताइवरूपाएवना
कारतायो मात्र वर्णि त्वाच विधाने गौरवमहर्षार्थत्ता चापद्येत। एवं शालोहोष रणीकरणपवेता सौक
वके हसेकयसार्धिवतेत्यादि यद्युपि द्रुष व्याशलाशलाके कश्यपे वा कृपालिवाकवषागतिसाध राम
नाश्वादियानसहशेशके कपरणीकारवीरपणाकृती अत्र च पर्वपहेसिद्धत्तेच श्रपनारीनामृपमानत्व ८१

स्यावश्यकत्वात् तत्रापि चेवशशब्दश्च वहोनसिंहादेवदत्त इतिवत्फेरात्वामावात्सिंह इवैतेवीरा इति
वद्हेतोविव्द्धो अनहितेश्पेनपदेनैवयमानसिद्धेरनहणवश्ये नादिपहान्यं न्यायेसिद्धः कल्पसत्त्व
कारसंमतश्चेतियद्यपिहम धिकरणानो दहाविचारेपपयोगिनथापि प्रासंगिकत्वान्न दोषः। प्रास
गिके अग्निहोत्रे अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतो ऽहूते हि अग्निहो
त्रेऽहावेद्धिति श्रुतं तत्र विधिमिदं प्रायश्चित्तं दर्शाद्यर्थेप्रशक्तिस्याग्नेरग्निहोत्रकाले ऽहानेभव
तिनेति चिंतायां यद्युद्धस्याग्निव्यात्तौ लिडाप दृश्यत्या निमित्तत्वमुदानस्य प्रतीयते। न च तदुद्धा
नमात्रस्य नाशापरपर्यायस्य संभतियल्लिविन्नाशस्य सर्वदासत्वेन कादाचित्कत्वव्याघ्यानिमित्तत्व
स्यासंभवात्। अत्तो हाविरार्ति न्यायेन प्रतियोगित्ता संबंधे नाग्निविशेषणं। तत्रापि वाग्रेरवयवशोना
शस्य सर्वदासत्वादग्नित्वावच्छिन्नजगन्नीतलवर्तिसर्वाग्निनाशस्य च कदाप्यसंभवाद्वयं कश्चि
माणाग्निहोत्रप्रयोगोपयोग्यग्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनाशस्यैव प्रकरणादि नामित्तत्वाव

भा० ९ सायाहुत्यप्रयोगोपयोग्यद्रव्यविनाशश्चेदं। अवश्यं चायमर्थोग्निहोमासंभवेपि वक्तव्य एव प्रकृतप्र
९२ योगोपयोगिकपालनाशस्यैव निमित्तत्वात्। अतस्तद्द्वैवेदमारूपकारकत्वमग्निहोत्रांगं। अस्तत्वा
नयस्याग्नेरुत्पादकाकांक्षायां वेदर्धन्यायेन प्रकृतत्त्वकल्पनयास्याग्निहोत्रापेक्षितद्रव्यरूपसम्मा
त्यादकत्वकल्पनयासंनियतोपकारत्वमेव भेदनहोमस्य द्रव्यरूपकपालनिष्पन्नकत्वस्य नाधित
त्वाद्धाराहुपकारकत्वमिति विशेषः। अत एवाग्न्युत्पादनप्रयोजनाभावादग्निहोत्रे हुते यत्तमायग्नि
तवैव्यम्र्यापतेः। अहुतेग्निहोत्रे इत्यनुवादः। भेदनहोमस्तु कपालकार्ये निष्पन्नेपुद्भासनात्पूर्वं
भवत्येवेति विशेषः। सर्वथा दर्शपूर्णमासीनेत्यापन्नेग्निहोत्रापयोगित्वान्निमित्तत्वेस्य पर्ययोरुभ
योरपि सत्वेन तदर्थं कर्तव्यं वैधिः। न च तथापि दर्शादौ चैवध्वसमंत्रकोद्धरणाभावाद्धेतत्याग्निना
शाभावेन निमित्ताभावः। इद्धतत्वस्य रूपविहभयवद्भग्निविशेषणात्वेनाविवक्षितत्वादिति प्राप्तेन राम०
नोद्धृतत्वदृश्यविशेषणां करिष्यमाणप्रयोगोपयोग्युद्धतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकविनाशस्यैव ९२

निमित्तत्वात्तावैधस्यैवचोद्धरणस्य निमित्तकोटिप्रवेशाच्च नातिप्रसंगः। उद्धृतस्याग्नेरेवेति। अग्निपदं
नित्यानुवादः। इतरथा अजस्य पक्षेऽध्युद्धृतत्वाभावादुच्यत इत्यस्य पाक्षिकत्वानुवादत्वापत्तेः। गार्ह
पत्यादिनाशेपि ज्योतिष्मतीष्वापत्तेश्च। अतश्च दर्शाद्यर्थप्रणीतेनैवाग्निनाग्निहोत्रानुष्ठानमुद्धरणा
स्याप्रसंगसिद्धकार्यत्वेन निमित्ताभावादेव वचनेनेति कानुष्ठाने। अपि तु अन्याहिताग्निनाशप्रा
पश्चित्तमेव। अत्र च पर्वपक्षेऽध्युद्धृताग्न्यभावमात्रेणान्यथात्वाभ्यां कोहप्रसिद्धेर्न ते। सिद्धत्वे तदपवा
दासंगतिः। धारणोऽनारभ्याधीतगतं आहवनीय इति कृतं। तत्रागतस्यैव ग्रंथांतरे अन्यथा व्या
ख्यातमपि तंत्रारले प्राप्तस्यैवत्वमिति व्याख्याने तत्र हि हयद्दा तन्निमित्तके आहवनीयधारणोक्ते
अग्निहोत्रकाले समुद्घाय तत्तदाहनुत्यत्स्यर्थज्योतिष्मतीष्टिः कर्तव्या न वेति चिंतायां निमित्तसंस्कार्ययोः
सत्त्वात्कर्तव्या न च धारणोक्तेतत्प्रयोगोपयोग्युद्धरणाभावादकरणं अमध्यतस्य धारणायोगान्नतः
पूर्वं करिष्यमाणास्वाग्निहोत्रप्रयोगार्थं तेनैवास्मंत्रकोद्धरणस्यापेक्षापात्तन चेदं धारणांगतस्यैवत्वे निमि

भा॰९ त्तेपुरुषसंस्कारार्थफलकल्पनापत्तेः।धार्यं इति पत्नस्यापि नाहवनीयस्य कर्मत्वापगतेश्च पदीक्षति
९३ स्तन्निमित्तफलकर्त्तृयाकर्तृत्वानुवादेनाप्यवैश्यस्येति वनायते।धार्यं इति पदं न्यानुपपन्नो किंत
आहवनीयसंस्कारार्थमेव आहवनीयस्य च धारणाव्यतिरेकेणाधाधानेन ज्ञातत्वात्स्वकर्ये आ
नर्थक्यप्रसक्तौ अव्यभिचारितत्कृत्संबंधोपस्थितकारिष्यमाणसर्वकृत्वपूर्वसाधनीभूताहवनीयसं
स्कारकत्वसिद्धिः एवं च धारणस्य पुरुषार्थत्वात्तिं स्तत्र रलीपानिस्त्या। अत एव करिष्यमाणकर्मणा
वृज्जीवं सत्वादुत्तश्रीत्वोत्तरं पुनर्हारिबेपियावज्जीवंधारणसिद्धिः। पुरुषार्थत्वपक्षे तु यावज्जीवता
यांप्रमाणांतरमग्यं स्यात्सर्वकर्मार्थं नाच धारणो वापि सिते उद्धरणं कास्य मोज्जिन्यपि नाग्निहोत्रोपका
रकत्वया संमंत्र कर्मे वा विष्यत्ते न च पत्किंचित्कर्मार्थं उक्तत्वस्याग्नेरेवगतश्रीत्वे निमित्ते धारणोपप
त्तेर्नस्वतंत्रोद्धरणाक्षेपकत्वमिति वाच्यं। मध्याह्ने हैयहाकस्यापि कर्मणो नकरणात्तद्देवगतश्रीत्व रामः
रूपनिमित्तप्राप्तो धारणस्यावश्यकत्वेन तदनुरोधेनोद्धरणाक्षेपस्यावश्यकत्वात्। अत्रो निमित्त ९३

सत्वात्कृतैव स्योत्तिष्मतोषिरिति प्राप्तेय हाकर्ममध्ये गतश्रीत्व तदोद्धरणानाक्षेपकत्वात् तदन्यदा वा
क्षेपकत्वे वैतस्य पत्तेस्य यवशेनपरप्रयुक्तौ हरणोपदीवनायय यत्किंचित्कर्मार्थं मध्यन्तस्यैवगतश्री
त्वे निमित्ते धारणाविधानं अत एव तदनुरोधेन निमित्तस्यापि आहिताग्नित्वादिने व जीवनस्य संको
चो न विरुध्यते। अतो धारणविधिना अग्निहोत्रादिविधिना वा परप्रयुक्ताग्निलाभेनोद्धरणनाक्षे
पात्करिष्यमाणाग्निहोत्रांगभूताग्निनाशेऽध्वतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाग्निनाशरूपनिमित्ता
भावान्नैमित्तिककरणं। न चाप्यकर्मार्थप्रणीतस्य धारणे निमित्ताभावेपि अग्निहोत्रार्थमेवोध्धत
स्य धारणे निमित्तसत्वात्कर्यप्रयोगान्तरेतन्नाशे प्रायश्चित्तशाभावः। कपालनाशादिव पत्नयोगाव
त्तुपयोगिनोयोद्धरणाव्यक्तिस्तसंस्कृतत्वावच्छेदेन नाशस्यैव तत्प्रयोगव्यत्तुपयोग्यग्निसंपादतया
ज्योतिष्मतीष्टिनिमित्तत्वात्तदुदरयातिप्रसंगापत्तेः। अतो नाज्ञत्वेपि हेप्रायश्चित्तं। अपि तु सामान्यविहि
तमनस्वतीहोमएवेति सिद्धं नवत्स्यसेयहादर्शार्थमग्निप्रणयनक्रियते तदा तत्स्मिनोवाग्नोसार्थ

भा०ठ प्रातःक्रियमाणाग्निहोत्रांगमुद्धरणं न मंत्रस्य वाच्यत्वाद्धोत्रेत्यादिप्रणीयोपनेवेति चिंतायां दर्शार्थ
९४ प्रणीतस्याग्नेरग्निहोत्रांगत्वात्तत्संस्कारकमुद्धरणं तदंगमतस्य मंत्रःप्रयोजकसत्वात्तस्यैव
न च प्रणायनस्य प्रातःकालीनत्वादुद्धृतोऽयं यदाह्नकालीनत्वाभावः प्रधानांगभूतोद्धरणाद्यने
धेनतदंगभूतकालस्य समयाध्युषितकालवदंगानुरोधीयत्वात्तत्कालस्थतस्कउद्धरणस्याग्नेर्वाग्नि
होत्रांगत्वाभावेपि प्रणयनाक्षिप्तार्थिकोद्धरणस्य तत्संस्कृताग्नेर्वा अग्निहोत्रोपकारकत्वस्य त
संत्वात्तावतैवोद्देश्यार्थयोरीधिपपसयोः प्रणीताधर्मवन्मंत्रप्राप्त्युपपत्तिरितिप्राप्ते प्रातःकालक्रि
यमाणदर्शार्थाग्निप्रणयनवेलायामग्निहोत्रस्यानिमित्तस्वभावेनानुपस्थितत्वात्तदंगभूतोद्धर
णस्य कालाभावेन सत्तामनयस्थितेर्मंत्रस्य तत्रासंभावनान्न चाग्निहोत्रोत्पत्तवैगुण्यप
रिहारार्थमकालेपि तदासेधः तत्प्रसंगसिद्धाग्निलाभेन तदुद्धरणादिसंस्कार्यातिरकार्यस्यार्पस्य राम०
लाभस्य न चोद्धरणस्यैवानारूपेत मंत्रादेः सत्तामवाधारणादः अतः प्रपन्नानापग्नेरदारांगत्वेनग ९४

त्ववद्धुद्धरणात्तन्मंत्रादेरपि तस्मिन्नग्निहोत्रप्रयोगेऽंगत्वाभावाद्देवत्तनतद्भावे वैगुण्यप्रसंगतः अतो
न मंत्रस्य कालांतरप्रयुक्तान्यथाभावात्मा कोऽप्यत्र होऽपितवाधएवेति सिद्धं प्रहान आदित्यःपाय
रांपः पपसिचरु रित्यत्र पयसीत्यधिकरणत्वनिर्देशान्नयपसोहविष्ट्वं अपितु चरोरेवेतितद्धित
सामानाधिकरण्येन तस्यैव देवतासंबंधात पयसस्तु अयणाधिकरणत्वमात्रं अतो न तत्र प्रदे
यधर्माः प्रणीताधर्मीवत्तत्र भवंतीति प्राप्ते वस्तुतस्तु सेयं वनार्थत्वात्तेषां चरोश्च तद्भावात्तेपि न
भवंत्येवेत्युक्तं प्रदेयधर्मप्राप्त्याशंकातु यद्यपि नान्याकाचित्तथाप्यादित्यप्रकरणे अयज्ञपावत्स
नपाकरोतिअप्यवत्रवतिगार्हस्पत्यादिप्रापतवत्सापाकरणाप्यनचादेनयतत्पादिपर्युह्यस
विधिरेवोत्पत्तिवाक्ये समस्पर्थाविवक्षात्तार्यथाहकोऽभ्युक्ति द्विवादितिप्राप्ते नित्यानुवादत्वेमा
प्पसोऽपपत्तेर्न समस्पर्थाविवक्षावस्तुतस्तु लौकिकसिद्धप्रयोगग्रहणस्यैव तत्प्रसक्तेर्हृहनादिक
र्तव्यतायाः अप्राप्तत्वेनावश्यविधेयत्वे पितरस्य सर्वस्यैवानित्यानुवादत्वान्न समस्पर्थाविवक्षात्र

भा०९ तोन तत्र प्रदेयधर्माणाम् अभ्युदिते चैतत् । तत्राधिकरणे विचार्यते अभ्युदये अभ्युदितेष्टौ तद्वदपि तर्हि सप्त
९५ मीनिर्देशाद्दधिशृतयोरधिकरणत्वावगतेर्न देयधर्मा भवेयुः । सहस्राप पत्नीत्यस्यापि पर्वैव
दृष्टवनित्यान्नवाद्दृत्वोपपत्तेः । तच्च सुपिष्टा हि द्वयोर्देशो न तत्र देवताभावात् विधानाच्च व्याघधि
करणत्वस्यापि विधौ वाच्ये भेदापत्तेस्तस्य प्रदेयत्वमिति वाच्यं द्रव्यद्वयोद्देशेपि वाक्यभेदात्त
द्वत्स्यात्तद्वत्संपत्तामीक्ष्यास्या विधेवानेकत्वनिमित्तवाक्यभेदस्यैवांगीकारात् । वत्सका तत्स्थावावना
तरस्यैव तत्र संवेगीकाराद्दधिकरणत्वस्यापि विधानवाक्यभेद इति प्राप्तेऽपदिश्य हि तेरह विरभ्यु
पादृष्टोत्तेर्हि तानेवत्तेद्रुलास्य फलीकृतावद्दधिपयस्येत्यादिलिङ्गादृपनपविधेश्च प्रकृतयागीय
योरेवदधिपयसोस्तेर्भावनीतौ पि प्रदेयत्वेनेवोपादेयत्वस्य घटेऽमवस्यापित्तत्वाद्धिकरणत्व
विवक्षानुपपत्तेर्भवंति ते च प्रदेयधर्माः ॥ अपनयो वायुः पुष्टकामः स्यात् सोमावास्यायामिष्टाव राम०
तस्मान पाकुर्योऽप्येस्तोहि सास्नायेसन्निमते घाकपालं निर्वपेऽमध्यमामास्ता विश्वेदेवेभ्योपि विधाय ९५

अतेच संयेस्थाविद्यास्तानि ह्यायप्रदानं त्रेद्यधेऽक्ष्रहमिसव्राणिप घापित्र्यपनयविध्यभावात्वंमी
तोरत्वघघेद्रुपयादित्तेतन्नघापिअभ्युदिते षितत्वग्श्रुतित्वात्तवत्सापाकारणाश्रुतिवलाच्चसपतम्य
र्थाविवक्षयाप्रदेयत्वावगते प्रमाणाभावात्प्रदेयत्वानुपपत्तेर्नप्रदेयधर्मा अदितित्यचरुवत्त्श्र
पणानां सोमेघपसा मैत्रावरुणांश्रीणातीसक्तुभिर्मंथिनमित्यादौत्तौ यायायथः प्रश्रतीनाम्रय
नणां प्रतिगुणत्वावगमात्तस्यापि सोमसंसर्गे देवतासंबंधाभावेन प्रदेयत्वानुपपत्तेर्न प्रदेयधर्माः
के पारद्रव्यानं च प्रयाजशेषमाधेनश्रयणाम्सोमसंस्कारत्वेन अदृष्टार्थत्वप्रसंगापपः संस्कारकत्वा
वगतेसारव्याग्यानुपपत्ता यागेत्तस्य विनियोगकल्पनेनप्रदेयत्वावगतिः संस्कारत्वे पारदृष्टार्थसत्थत्वा
त् उत्पत्तिशिष्टसोमाचरोघेपपसोन्निवेशानुपपत्तेश्च । निक्षार्द्रय्यपत्यधिकरणन्यायेन तौ याहोसनया
यो प्रमाणाभावाच्च प्रयाजशेषवद्रुपकृत्वाभावेनास्मदुक्तप्रयाजशेषन्यायाभावाच्च । तस्मान्नात्रप्रदे
यधर्माः पर्यग्निकृतानां अग्न्यमेवेईशानापपरस्वत्तआलभतइतिप्रदत्तस्य पर्यग्निकृतानामरण्यामुत्स

भा०दृ
९६

जतीतिस्कृतेत्तथात्वाद्येपालीवत्तमात्रमेत्तेतिप्रकृत्यान्यत्रापिपर्यग्निकृतेपालीयत्तेऽत्सृजेतीतिस्कृतेत
त्रोभयत्रापिश्रावणाक्षेताबदेवतासंयोगश्रवणान्नालंभमात्रंविधीयतेऽपितुयागएवेत्यत्तोहितो
य। हीतिपवाक्येत्तनपर्यग्निकरणोत्तोगशीतिविधिरपूर्वत्वफलकोत्त्वाद्वितीयोत्तोपिप्रत्युतेतथात्वे
प्राकृतस्यपर्यग्निकरणादिधर्मजातस्यपर्यक्तोप्रदेयप्रकृतिसंस्कारकत्वेनत्वात्पस्येहपशोःप्रदेय
त्वेनतस्मिन्नप्राप्तेरप्राकृतयागरोविधियमानस्यकृत्स्नोपकारवत्ताभावेनातिदेशाप्रतिबंधकत्वा
संभवातदृत्तभावेनप्रदेयनावृत्तिसंस्कारकत्वेनैवपर्यग्निकरणादिप्राप्तेस्तस्याविधेयत्वाच्चान्नवा
पर्यग्निकरणान्तेप्रयोगत्वात्तरखोत्सर्गविधिः।तत्र्यागत्वैत्यागस्याप्यभावेनोत्सत्तिराक्षांतगत्तेहेवतासं
बंधापत्तेः।नचोत्सृजतिनायागमन्नस्याप्रकृतपर्यग्निकरणान्तरोत्तरत्वविधिः।हृदयाद्यंगेपुतद्वि
धीयातीवत्तमित्येकवचनानुपपत्तेः।पशोरहविधानस्यव्यर्थत्वापत्तेश्चअतःपर्यग्निकरणान्तस्पका राम०
लपमाद्विभोकरणपश्योत्सर्गस्यप्राप्तस्यैवायमनुवाद इतिन्यासेपप्राप्तेअन्यमागन्यायेनपर्यग्नि ९६

करणांतमारीतिविधानेपिनान्नयशोःप्रदेयत्वप्रमाणाभावात्तदुत्पत्तिवाक्यगतदेवतासंबंधस्यदेस
वत्वदेयप्रकृतित्वेनोवोपपत्तेः।यद्यपिनात्रविशस्यनाहिकंततात्पर्यग्राहकंतथापिपर्यग्निकरणमेव
प्रदेयप्रकृतिसंस्कारकत्वपार्श्वप्रपशोःप्रकृतित्वतात्पर्यग्राहकंसंभवतिचविशसनाद्यभावेपि
पश्वारंभकानामेवहृदयाद्यंगानांदेवतोद्देशेनसत्वत्यागः।अत्तश्चाप्राकृतकार्यकारित्तानापर्य
ग्निकृतेपांतीवत्तमुत्सृजतीत्युक्तोत्र्याज्येनशेषंसंस्थापयतीतिस्कृतंअपूर्वत्वेहिशेषसंस्थानपप
त्तेः।पर्यग्निकरणाचाक्षेवपर्यग्निकरणान्तवद्धितोत्तरमेवप्रमधानयामकर्तव्यतात्रप्रकल्पवि
धीयतेतत्करेणचविशसनादिपदार्थलोपेप्यंगलोपप्रमाणाभावाद्धेवस्विष्टकृत्प्रयाजादि
श्राज्येनसंस्थापयतितिविधीयतेयद्यपिचप्रयाजाद्यावाज्यप्राप्तमेवतथापिस्विष्टकृदनुस्मृतिया
गाद्यावाज्यविधिनविरुध्यतेः।नचविशसनाभावाद्देवताप्राप्तेसंभवादाघस्यसर्वोत्तोहवींवीसनेनै
वस्विष्टकृत्यप्याज्यप्राप्तिःसंभवानाशाद्विनिमित्ताभावेनतदप्राप्तेः।विशसनस्यागप्रधानसाधा

भा॰९
८१
रसेपन्न अंगार्थमथापि प्राप्त्युपपत्तेश्च वनस्पतियागादावाज्यविधेरेवमप्युपपत्तेश्च न तत्र कर्मान्तरत्वे
किंचित्प्रमाणमस्ति प्रमुखस्तंशोवसस्यापद योरनुपपत्तिरिति प्राप्तेयत्वमवनस्पतिं चावाह
सिश्रयवैनौपृक्षसीति पद्धेत्वाद्भिन च मीप्रयाजेज्या वानस्पत्या हृशमीश्चत्रै चैनोहैशो विधा हि हिरिति
वनस्पतियागस्यांगान्तरेणाप्युग्रहवचने नाभावावगतेस्तस्य चापूर्वत्वमेतस्य नुपपत्तेर्न पूर्ववाक्ये
प्रधानापकर्षमात्र विधिरपि तत्तद्देवतागरीति विधिरेवापूर्वत्वम फलकः यद्यपि च क्रियमाणास्य
वनस्पतियागस्य देवतावाहनमपि नैवमाण्यते तथापि सिद्धवन्निर्देशात्पश्चानुपपत्त्यैवावाहना
विधिकल्पनात्वघुत्वप्रधानदेवतात्वादेवावाहनाविरोधः प्रत्येयाभावाप्राप्ते रोचान वस्थानग्रहो
त्तिः अतश्च पूर्वकर्मणोशेषाभावेनान्यविधानानुपपत्तेर्गुणात्कर्मान्तरमेवेदं आत्पद्रव्यकमन् सा॰
षत्कृपदीवत्यमपांभ्याम प्रकृती केशेषस्य स्याशब्दो तत्पूर्वस्य कर्मणो समाप्तप्राप्य तत्पा ८०

भा॰९
१
प ॥श्रीगणेशायनमः॥ पयज्ञकर्म॥ ॥तद्देवंसिंद्धेति देशेनात्रापि तत्पदार्थविषयकुहस्थि

कथंचिदनुवादावितिसिद्धसिविवऊहः॥ इतिश्रीखंडदेवकृतौभाट्टदीपिकायांनव
भा०९ ९८ मस्यचतुर्थः॥संवत॥ १८ ४८॥ आषाढवदी१ वारमंगर श्रीराम रामकृस्नरामराम

राम० ९८